

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ

ЗАМЕЖНАЯ БЕЛАРУСІСТЫКА

Рыгор Піўтарак

ВЫБРАНЫЯ ПРАЦЫ ПА БЕЛАРУСКІМ МОВАЗНАЎСТВЕ

Пад агульнай рэдакцыяй
М. Р. Прыгодзіча

МІНСК
БДУ
2022

УДК 81(477)(092)Пивторак Г. + 811.161.3
ББК 81г(4УКР)дПивторак Г. + 81.411.3
Р93

Серыя заснавана ў 2020 г.

Навуковы рэдактар серыі
доктар філалагічных навук прафесар І. С. Р о ў д а

Рэдакцыйная калегія серыі:

М. Р. Прыгодзіч (гал. рэд.),
С. А. Важнік, І. А. Гапоненка, С. М. Запрудскі, І. Л. Капылоў,
Г. І. Кулеш, Н. Б. Мячкоўская, П. І. Навойчык, П. І. Навуменка,
А. А. Прыгодзіч, Т. Р. Рамза, І. Э. Ратнікава, В. Д. Старычонок,
М. М. Хмяльніцкі, Г. А. Цыхун, І. А. Чарота

Складальнікі: І. І. Караткевіч, М. Р. Прыгодзіч, А. І. Скапненка

Рэцэнзенты:

доктар філалагічных навук прафесар *В. К. Мароз*;
кандыдат філалагічных навук дацэнт *С. У. Шахоўская*

Рыгор Піўтарак. Выбраныя працы па беларускім мовазнаўстве /
Р93 склад.: І. І. Караткевіч, М. Р. Прыгодзіч, А. І. Скапненка ; пад агул.
рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : БДУ, 2022. – 224 с., [4] арк. каляр. іл. –
(Замежная беларусістыка).
ISBN 978-985-881-298-0.

Выданне прысвечана вядомаму беларусісту Рыгору Пятровічу Піўтараку. Прыводзяцца найбольш значныя працы навукоўца, дзе разглядаюцца актуальныя праблемы гісторыі і сучаснага стану беларускай мовы; падаюцца тэксты аўтарэфератаў кандыдацкай (1964) і доктарскай (1989) дысертацый.

Адрасуецца навукоўцам, студэнтам і выкладчыкам вышэйшых навучальных устаноў, а таксама ўсім дбайным рупліўцам роднага слова.

УДК 81(477)(092)Пивторак Г. + 811.161.3
ББК 81г(4УКР)дПивторак Г. + 81.411.3

ISBN 978-985-881-298-0

© БДУ, 2022

АД СКЛАДАЛЬНІКАЎ

У зборніку выбраных прац акадэміка Нацыянальнай акадэміі навук Украіны Рыгора Пятровіча Піўтарака прыводзяцца навуковыя артыкулы і асобныя часткі манаграфічных даследаванняў, апублікаваныя на працягу другой паловы XX – у пачатку XXI ст. Матэрыялы ў цэлым падаюцца ў храналагічнай паслядоўнасці: ад першага артыкула па гісторыі інфінітыва ў беларускай мове (апублікаваны ў 1964 г.) да прац 2020-х гг. Пры гэтым складальнікі палічылі неабходным уключыць у выданне не толькі строга навуковыя працы, але і навукова-папулярныя нататкі, развагі і назіранні, што дазваляе больш поўна прадэманстраваць дыяпазон лінгвістычных зацікаўленняў аўтара. Тэксты выбраных прац прыводзяцца на трох мовах – беларускай, рускай і ўкраінскай – з улікам той акалічнасці, што імі могуць у арыгінале карыстацца студэнты і беларускай, і ўкраінскай філалогіі.

Што датычыцца выбару тых ці іншых прац, то складальнікі кіраваліся найперш прынцыпам навуковай значнасці даследаванняў Р. Піўтарака і іх ролі як у гісторыі беларускай лінгвістыкі, так і ўсходнеславянскай славістыкі ў цэлым. Шмат якія працы ўкраінскага беларусіста сталі своеасаблівым першаадкрыццём навуковай праблематыкі, вызначылі тыя арыенціры ў беларускім мовазнаўстве, якія патрабавалі асаблівай увагі і крытычнага асэнсавання з боку айчынных даследчыкаў. Па зразумелых прычынах асобныя палажэнні прац сёння ўспрымаюцца як не зусім актуальныя, патрабуюць пэўных удакладненняў і каментарыяў з улікам сучасных сацыяльна-эканамічных і палітычных рэалій. Складальнікі палічылі неабходным прывесці іх без скарачэнняў і тым самым захаваць гістарычны кантэкст і часавую арыентацыю аўтара, яго імкненне найбольш аб'ектыўна ахарактарызаваць тыя ці іншыя навуковыя высновы. Асобныя артыкулы, на першы погляд, сканцэнтраваны на больш вузкай праблематыцы, паколькі датычацца выключна ўкраіназнаўства. Між тым у іх акцэнтуюцца ўвага на міжмоўных кантактах, што мае вялікае значэнне і для беларускага, і для рускага мовазнаўства.

Да кожнага артыкула падаецца інфармацыя аб першай публікацыі, пры гэтым нумарацыя старонак паводле арыгінальных тэкстаў не пазначаецца; бібліяграфічны спіс да артыкулаў падаецца ў адпаведнасці з сучаснымі нормамаі. Пры неабходнасці прыводзяцца звесткі аб перакладчыках. У канцы выдання змешчаны спіс публікацый Р. Піўтарака ў храналагічным парадку. Адзначым таксама, што прозвішча аўтара першых дзвюх публікацый 1964 г. падавалася як Паўтарак.

НА СУМЕЖЖЫ РОДНАСНЫХ МОЎ

У жыцці кожнага з нас часта здараюцца непрадказальныя выпадкі, якія з вышыні пражытых гадоў пачынаюць усведамляцца як наканаванне, што прадвызначыла ўсё далейшы лёс. У пэўнай ступені датычыцца гэта і жыццёвых калізій акадэміка Нацыянальнай акадэміі навук Украіны Рыгора Пятровіча Піўтарака, навуковыя далягляды якога амаль на паўстагоддзя былі абазначаны ўкраінскай і беларускай мовамі, супольнымі гістарычнымі шляхамі двух братніх народаў у межах Вялікага Княства Літоўскага, а пазней – і суверэнных дзяржаў.

Нарадзіўся Рыгор Пятровіч Піўтарак 14 чэрвеня 1935 г. на хутары Карыцішча Недрыгайлаўскага раёна цяперашняй Сумскай вобласці ў сям’і сялян-калгаснікаў. Бацька будучага акадэміка Пятро Мусявіч да рэвалюцыі закончыў пачатковую, так званую міністэрскую, школу і ў далейшым займаўся самаадукацыяй, пры савецкай уладзе працаваў у калгаснай бухгалтэрыі. У сям’і Піўтаракаў з даўніх часоў у пашане была кніга, дзед Мусій і яго сын сабралі салідную па тым часе бібліятэку, у якой была ўкраінская і руская класіка, падшыўкі літаратурных часопісаў, канфесійныя творы, розныя падручнікі і хрэстаматы для школы, геаграфічныя карты і атласы. Таму невыпадкова, што малы Грыцько ўжо ў пяць гадоў ведаў усе літары, а ў шэсць – навучыўся чытаць, спачатку на царкоўнаславянскай мове (як успамінае навуковец, яго вабіў нязвыклы і прыгожы старажытны шрыфт), а потым на ўкраінскай і рускай. І калі ў верасні 1942 г. хлопцу трэба было ісці ў школу, ён сваёй начытанасцю і ведамі намнога пераўзыходзіў аднагодкаў. Дарэчы, школа знаходзілася за два кіламетры ад іх хутара. Часта надараліся прастужванні, а тут яшчэ і прымітыўнасць школьнай навукі пры немцах, страх перад настаўніцкім дубцом – першакласнік здолеў правучыцца толькі да пачатку зімы. Было вырашана, што хлопцу яшчэ трэба пабыць у цяпле бацькоўскай хаты, падрасці і набрацца розуму.

Другі раз Грыцько стаў першакласнікам восенню 1943 г. – ужо ў вызваленым ад фашысцкіх захопнікаў раёне. Пасля пачатковай школы ён перайшоў у Тамашоўскую сямігодку, за 16 кіламетраў ад роднай хаты. Можна ўявіць, колькі прыходзілася перапакутаваць, штодня дабіраючыся да школы. Вучоба давалася лёгка, а грамадская і культурніцкая актыўнасць юнака здзіўляла ўжо тады: усе галоўныя ролі – як станоўчыя, так і адмоўныя – у школьным тэатры былі ў Піўтарака, на навагодніх святах ён нязменна быў Дзедам Марозам.

Пасля заканчэння сямігодкі перад юнаком паўстала няпростое пытанне: што рабіць далей? Сярэдняя школа была ці не за 20 кіламетраў. Бацькі раілі паступіць у тэхнікум або вучылішча, каб мець сталы заробак у будучыні. На сямейнай радзе было вырашана падацца ў бліжэйшае педвучылішча – Лохвіцкае, што на Палтаўшчыне, куды Рыгора Піўтарака як выдатніка вучобы прынялі без экзаменаў.

Педагагічнае вучылішча давала добрую падрыхтоўку ў розных галінах ведаў. Акрамя агульнаадукацыйных прадметаў у ім вывучалася гісторыя мастацтваў, шырока і грунтоўна быў прадстаўлены музычны цыкл дысцыплін. За гады навучання ў вучылішчы Рыгор Піўтарак асвоіў домру і стаў іграць у аркестры. І хоць у навучэнца былі выдатныя адзнакі па ўсіх прадметах, больш за ўсё яго вабілі гуманітарныя дысцыпліны – літаратура, мова, гісторыя. Істотным недахопам вучэбных праграм тагачасных педвучылішчаў была адсутнасць выкладання замежных моў, што не дазваляла выпускнікам паступаць на філалагічныя спецыяльнасці ўніверсітэтаў і інстытутаў. Аднак дапамог нечаканы выпадак.

У канцы навучання высветлілася, што вакансій настаўнікаў пачатковай школы для выпускнікоў педвучылішча не знайшлося. І слухачы павінны былі тэрмінова рыхтавацца да новых дадатковых спецыяльнасцей (на выбар) – піянерважатага, настаўніка фізкультуры або матэматыкі ў 5–7-х класах. Рыгор Пятровіч не задаволіўся такой перспектывай і пагадзіўся на «вольны дыплом». Ён цвёрда вырашыў атрымаць вышэйшую адукацыю.

Не маючы сталай падрыхтоўкі па замежнай мове, юнак накіраваўся ў Палтаўскі дзяржаўны педагагічны інстытут на гісторыка-філалагічны факультэт. Менавіта тут было гістарычнае аддзяленне, куды паступалі без экзамена па замежнай мове. На кожнае з 15 вакантных месцаў было па 9 прэтэндэнтаў. Адзіным абітурыентам, хто набраў 20 балаў з 20 магчымых, быў Рыгор Піўтарак, якога дэкан факультэта адразу ж прызначыў старастам курса.

Студэнцкае жыццё захапіла Рыгора Піўтарака: ён уключыўся ў працу навуковага таварыства, сур'ёзна захапіўся філалогіяй і пачаў марыць пра аспірантуру. Дарэчы, філалогія ў яго студэнцкім лёсе з'явілася крыху нечакана. Справа ў тым, што ў верасні 1956 г. апантаны рэфарматар сельскай гаспадаркі і прамысловасці ў СССР М. С. Хрушчоў вырашыў пашырыць спектр прафесійнай падрыхтоўкі выпускнікоў вышэйшых навучальных устаноў. Для былых «чыстых» гісторыкаў была адкрыта спецыяльнасць «гісторыя, украінская (або руская) мова, літаратура». І на трэцім курсе з'явіліся выключна лінгвістычныя дысцыпліны – стараславянская мова, гістарычная граматыка, гісторыя літаратурнай мовы, дыялекталогія. Увядзенне ў вучэбны план такіх курсаў асабліва ўзрадавала Рыгора Піўтарака, які спакваля расчараваўся

ў гісторыі як навуцы, паколькі яна была моцна запалітызаванай і строга падпарадкоўвалася генеральнай лініі тагачаснай адзінай партыі.

Педагагічны інстытут Р. П. Піўтарак закончыў з адзнакай і быў накіраваны на працу «ў распараджэнне Кіеўскага аблана», акрамя таго, Дзяржаўная экзаменацыйная камісія рэкамендавала яго для паступлення ў аспірантуру. Аднак зрабіць гэта адразу пасля заканчэння інстытута ў той час было нельга, патрабавалася два гады педагагічнага стажу. І ў жніўні 1959 г. Р. П. Піўтарак прызначаецца настаўнікам гісторыі, украінскай мовы і літаратуры, а таксама малявання ў Ірпінскую васьмігадовую даследніцкую школу № 3 Кіева-Святашынскага раёна, для працы ў якой, дарэчы, неабходна было мець пяцігадовы стаж.

Школьныя клопаты не перашкодзілі настаўніку Піўтараку наладзіць сувязі з Інстытутам мовазнаўства імя А. А. Патабні АН УССР – галоўным цэнтрам лінгвістычных даследаванняў ва Украіне. У гэты час перад усходнеславянскімі лінгвістамі былі пастаўлены задачы стварэння гістарычных слоўнікаў беларускай, рускай і ўкраінскай моў, пачалася сістэматызацыя і лексікалагічная апрацоўка помнікаў старажытнага пісьменства, распрацоўка крытэрыяў нацыянальнамоўнай прыналежнасці тэкстаў рознага прызначэння і паходжання. Для вырашэння гэтых і іншых моўных праблем патрабаваліся спецыялісты з дасканалым веданнем трох усходнеславянскіх моў. І будучаму аспіранту прапанавалі спецыяльнасць «беларуская мова».

За першы год навучання ў аспірантуры Р. П. Піўтарак паспяхова здаў экзамены кандыдацкага мінімуму і ў 1962 г. па дамоўленасці з Інстытутам мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР быў накіраваны на два гады ў Мінск для практычнага засваення беларускай мовы, напісання і абароны кандыдацкай дысертацыі. Навуковым кіраўніком аспіранта быў зацверджаны загадчык сектара гісторыі беларускай мовы, тады яшчэ кандыдат філалагічных навук, А. І. Жураўскі. Для хутчэйшага засваення жывой беларускай мовы Р. П. Піўтарак падыялілі ў інтэрнат да беларускіх аспірантаў, што паўсюль карысталіся беларускай мовай, – У. Гніламёдава, А. Майсейчыка, А. Яскевіча і В. Чамярыцкага. Кіраўніцтва інстытута са свайго боку імкнулася ўключыць аспіранта ў склад дыялекталагічных экспедыцый у розныя рэгіёны рэспублікі.

Тэмай кандыдацкай дысертацыі Р. Піўтарак стала «Гісторыя інфінітыва ў беларускай мове». У сувязі з падрыхтоўкай гістарычнага слоўніка беларускай мовы перад маладым даследчыкам былі пастаўлены задачы ідэнтыфікацыі дзеялоўных форм у гісторыі беларускай мовы, распрацоўкі рэкамендацый па аднастайнай фіксацыі пачатковых (інфінітыўных) форм у слоўнікавых артыкулах, расшыфроўкі графічнага афармлення канцавых суфіксаў дзеясловаў у тэкстах старабеларускага пісьменства. Мэтанакіраваная праца аспіранта дала плённыя вынікі. Датэрмінова падрыхтаваная кандыдацкая дысертацыя

Р. Піўтарака, напісаная па-беларуску, была абмеркавана і рэкамендавана да абароны яшчэ ў кастрычніку 1964 г., але з-за палітычных падзей у СССР у сувязі з адстаўкай М. С. Хрушчова яна адбылася толькі 25 сакавіка 1965 г. Аб'яднаны савет Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа і Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы АН БССР адзінагалосна прысудзіў спашукальніку навуковую ступень кандыдата філалагічных навук.

Снежань 1964 г. стаў першым месяцам працы Р. П. Піўтарака ў Інстытуце мовазнаўства імя А. А. Патабні АН УССР. Ад аспіранта і малодшага навуковага супрацоўніка аддзела агульнага і славянскага мовазнаўства да загадчыка аддзела агульнаславянскай праблематыкі і ўсходнеславянскіх моў гэтага ж інстытута, акадэміка Нацыянальнай акадэміі навук Украіны, заслужанага дзесяча навукі і тэхнікі Украіны – такі на сёння шлях слыннага ўкраінскага славіста і беларусіста. За больш як паўстагоддзя навуковай працы выйшлі шматлікія манаграфіі, слоўнікі, вучэбныя дапаможнікі, даклады на многіх міжнародных з'ездах славістаў, міжнародных кангрэсах беларусістаў і ўкраіністаў. Шматгадовая праца над «Этымалагічным слоўнікам украінскай мовы», дасканаласць ведання старажытных помнікаў усходнеславянскага пісьменства, выкарыстанне здабыткаў гістарычнай навукі, археалогіі, антрапалогіі, часткова – этнаграфіі і фалькларыстыкі, дазволілі Рыгору Пятровічу па-новаму ацаніць працэсы фарміравання асобных усходнеславянскіх моў, абгрунтаваць неправамернасць ідэалагічнага міфа пра Кіеўскую Русь як «калыску трох братніх народаў». Яго манаграфія і доктарская дысертацыя «Фарміраванне і дыялектная дыферэнцыяцыя ўсходнеславянскага этнамоўнага арэала да XIII ст. (гісторыка-дыялекталагічны нарыс)» (1989), пазнейшыя навукова-папулярныя манаграфіі «Украінцы: адкуль мы і наша мова» (1993) і «Паходжанне ўкраінцаў, расіян, беларусаў і іхніх моў: міфы і праўда пра трох братоў з “агульнай калыскі”» (2001; другое, дапоўненае выданне – 2004) пераканаўча паказалі, што ўкраінская народнасць і яе мова пачалі фарміравацца не ў старажытнарускую эпоху, а адразу пасля распаду праславянскага этнамоўнага адзінства, менавіта ад VI ст., а канчаткова гэты працэс завяршыўся ў XIII ст. Падобная думка была падтрымана і многімі беларускімі лінгвістамі, якія таксама пачатак фарміравання беларускай мовы адносяць да VI ст., і нават раней.

На працягу ўсіх гадоў навуковай дзейнасці Р. П. Піўтарака значную ўвагу надаваў развіццю беларусістыкі ва Украіне. Яшчэ на пачатку 1970-х гг. ён падрыхтаваў два зборнікі беларускіх народных казак, быў укладальнікам і часткова перакладчыкам выбраных твораў Якуба Коласа і Янкі Купалы, пераклаў на ўкраінскую мову навуковы зборнік «Нарысы беларуска-ўкраінскіх літаратурных сувязей» (Кіеў, 2003). Менавіта дзякуючы яму і прафесару В. Рагойшу, супрацоўнікам філалагічнага факультэта ў БДУ было адкрыта

і паспяхова функцыянуе ўкраінскае аддзяленне, адпаведнае беларускае аддзяленне карыстаецца папулярнасцю ў абітурыентаў Кіеўскага нацыянальнага ўніверсітэта імя Т. Шаўчэнкі. У апошнім Рыгор Пятровіч не толькі пачынаў выкладанне беларускай мовы, але і пазней надрукаваў падручнік (Білоруська мова : падручнік. Кііў : Лібідь, 1997). Выдатнай падзеяй у развіцці ўкраінска-беларускіх моўных сувязей стаў грунтоўны «Беларуска-ўкраінскі слоўнік» (Кіеў, 2006; наклад – 2000 асобнікаў), падрыхтаваны Р. П. Піўтаракам у суаўтарстве са сваім вучнем А. І. Скапенкам. У ім паводле дыферэнцыяльнага прынцыпу змешчаны пераважна агульнаўжывальныя лексіка сучаснай беларускай літаратурнай мовы, а таксама найбольш распаўсюджаныя ў літаратурнай мове размоўныя словы, архаізмы і дыялектызмы, якія істотна адрозніваюцца ад украінскіх адпаведнікаў.

Акрамя строга навуковых прац Рыгор Пятровіч стварыў значную колькасць папулярных нарысаў, разнастайных даследчых нататак, каментарыяў. Напрыклад, у квартальніку «Культура слова» на працягу шэрагу гадоў друкаваліся этымалагічныя нататкі аб паходжанні ўласных імён (Анатоль, Астап, Васіліна, Зіновій, Панас, Параска, Фрол і інш.), у часопісе «Рідне слово» – зацемкі з гісторыі слоў *хор*, *хорей*, *хореографія*, *асамблея*, *верста* і інш., цыкл артыкулаў пра літары ўкраінскага алфавіта ў выданні «Украінская мова : энцыклапедыя» (Кіеў, 2000; 2-е выд. – 2004). Шырокі розгалас у асяроддзі навукоўцаў, палітолагаў, грамадскіх дзеячаў атрымаў вытрыманы ў строга навуковым рэчышчы артыкул «Гістарычная праўда супраць імперскага абману. Украінцы, беларусы, расіяне: тры народы – тры гісторыі», апублікаваны ў газеце «День» за 9 і 16 кастрычніка 2015 г.

Акадэмік Р. П. Піўтарак быў адным з першых, хто падтрымаў стварэнне Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў, і па сённяшні дзень з’яўляецца прэзідэнтам Украінскай асацыяцыі і членам камітэта Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў. Напрыканцы мая 2015 г. ён са сваёй нязменнай спадарожніцай-дружынай Лідзіяй Карній, вядомым даследчыкам гісторыі ўкраінскай музыкі, прафесарам Кіеўскай нацыянальнай музычнай акадэміі, у чарговы раз наведаў Мінск, будучы дакладчыкам на VI Міжнародным кангрэсе беларусістаў. Доклад Р. П. Піўтарака «Канцэпцыя паходжання беларускай мовы Юрыя Шэраха (Шавялёва) у святле сучаснай украінскай беларусістыкі» стаў адным з ключавых і выклікаў шырокае абмеркаванне на пасяджэнні тэматычнага блока.

Вучоны і сёння здзіўляе сваёй энергіяй і навуковай актыўнасцю, імкненца аздобіць сучасную славістыку новымі дасягненнямі.

Мікалай Прыгодзіч,
доктар філалагічных навук, прафесар

**З БЛІЗКІХ
І ДАЛЁКІХ ДАРОГ
(БІЯГРАФІЧНЫЯ
НАТАТКІ)**

Коли восени 1993 р. на полицях книгарень з'явилася наукова монографія із жовто-блакитною обкладинкою «Українці: звідки ми і наша мова», поміж читачів відразу ж спалахнув до неї жвавий інтерес, а подекуди навіть ажіотаж. І не випадково: два роки тому Україна здобула вимріяну віками незалежність, і всі ми відчували гостру потребу подивитися на наше минуле об'єктивно, власними очима – тобто звільнитися з полону тих ідеологічних догм і стереотипів, які впродовж століть нам накидали збоку. Шукаючи коріння власної державності, свідомі українці потребували правди про свою давню й багату минувшину. Отже, тема видавалася як ніколи актуальною.

І монографія цей інтерес цілком виправдала. Написана фахово, на великому джерельному матеріалі, вона подавала новий погляд на обставини й час походження української мови, оповідала про те, як і коли сформувався український етнос. А оскільки книжка поєднувала науковість із доступним викладом, вона, немовби магнітом, втягувала читача у прадавню історію, не залишала байдужим і спонукала до роздумів.

Закономірним був інтерес і до автора монографії – Григорія Півторака. Хто він? Де працює? Які ще має публікації? У мовознавчих колах це ім'я знали, натомість широкому читачеві воно мало що казало. Дослідники мови загалом не надто відомі тим, хто цією мовою розмовляє. Але згадана книжка прославила свого автора. За неї Григорієві Петровичу присуджено академічну Премію імені І. Я. Франка, а пізніше за вагомих наукових доробок, зокрема за цикл праць із етно-та глотогенезу східних слов'ян, – обрано членом-кореспондентом, а згодом і академіком НАН України.

Звісно, в декого могло скластися враження, що книжку написано поспіхом «на злобу дня». Немає нічого більш далекого від істини, ніж ця хибна думка! Адже Г. П. Півторак досліджує походження східних слов'ян та їхніх мов уже тривалий час. До своєї концепції він ішов довгі роки. І цей шлях зовсім не був устелений самими трояндами. Траплялися на ньому й терни. Доля вченого, як у дзеркалі, відбила всі радощі й печалі, яких зазнавали національно свідомі інтелігенти за радянських часів.

Невеличке село Коритище лежить у Недригайлівському районі на Сумщині – поміж Сумами та Ромнами. Саме тут, у родині селян-колгоспників, 14 червня 1935 р. з'явився на світ майбутній мовознавець Григорій Петрович Півторак. Щоправда, у свідоцтві про народження, а відтак і в усіх наступних документах стоїть дата «18 червня». Хоч реєструвати малят слід було відразу, більшість селян цього не робили, бо з хутора до сільради –

махати пішки десять кілометрів. Ходили туди, коли було зручно. Тим-то дату народження трохи «пристосували» до чергового візиту в сільраду. Це не вважали великим гріхом, бо звичаю відзначати (чи хоч би пам'ятати) дні народження ні дітей, ні батьків у селян не було.

Батько, Петро Мусійович Півторак (1899–1976), був людиною прогресивних поглядів. До революції закінчив початкову, так звану міністерську школу й далі займався самоосвітою, досягнувши в цьому значних успіхів. Упродовж багатьох років із ранку до вечора трудився в колгоспній бухгалтерії. Мати, Марія Михайлівна Півторак (Пічкур; 1896–1988), за станом здоров'я в колгоспі не працювала й вела хатнє господарство.

Серед традицій сім'ї Півтораків особливо виділялися пошана до книжки, потяг до знань. Дід Мусій і батько збрали чималу бібліотеку – українська й російська класика, підшивки літературних часописів, конфесійна література, шкільні підручники з різних предметів, мапи й атласи.

У п'ять років малий Гриць знав усі літери, а в шість уже читав – спочатку церковнослов'янською мовою (хлопця вабив незвичний і красивий шрифт), а потім – українською та російською. І коли у вересні 1942 р. настала пора сідати за шкільну парту, він уже багато чого перечитав і знав більше за однолітків. Школи на хуторі не було, тож довелося ходити по науку за три кілометри до сусіднього села Воцилиха Роменського району.

Далекий шлях, постійні застуди, примітивність шкільництва за німців, страх перед учительською хворостою – в першокласника стало духу провчитися в такій школі лише до зими. А потім батьки домовилися з учителем, що Гриць залишиться в теплій хаті – «підростати й набиратися розуму».

Удруге він пішов до першого класу восени 1943 р., коли село визволили від фашистських зайд. Цього разу навчання пішло як по нотах, і начитаний першокласник навіть трохи нудився серед малюків, що тільки-но опанували абетку.

Дитячі роки майбутнього мовознавця минали серед чарівного, мальовничого українського лісостепу. Родючі чорноземні лани перемежовувались із зеленоглавими лісами, рівнинні лісові галявини з буйним різнотрав'ям чергувались з ярами й сінокісними долинами. Селяни тоді задурно гнули спину на колгоспній панщині, і їхні діти теж мушили звикати до фізичної праці. Малий Гриць пас корову, збирав у лісі зілля, гриби, ягоди, звідти ж приносив сухі дрова для печі, допомагав батькам поратися на городі, заготовляти сіно, а восени збирати врожай. «Відтоді минуло вже понад півстоліття, – зізнається Григорій Петрович, – але мені й досі бракує весняних пролісків і рясту, пахоців духмяного сіна та свіжої польової стерні. Проживши більшу частину життя в місті, в душі я назавжди лишився селянином».

Після початкової школи хлопець перейшов у семирічку в селі Томашівка. І тепер мусив щодня, і в дощ і в сніг, долати відстань у шістнадцять кілометрів. А запізнитися на перший урок не можна! Бувало, настінний годинник у хаті зупинявся, і тоді визначати час доводилося навздогад. Траплялися й кумедні випадки. Місячної зимової ночі будь-яка година може здатися досвітньою, тож іноді Гриць приходив до школи – а вона ще замкнена. На грюк у двері з'являлася заспана вартова і, розпалюючи грубу, невдоволено буркотіла: «І чого тебе принесло вдосвіта? Ще ж тільки п'ята година!» А втім, до всього можна звикнути, і спочатку неймовірно виснажна відстань до школи згодом долалася за виграшки.

Навчався хлопець залюбки, на відмінно. Щодня було по шість уроків, але втоми школярі не відчували. Єдина розвага – книжки зі скромної шкільної бібліотеки. «Усі ж ми були “дітьми війни”, – згадає сьогодні Г. П. Півторак, – бачили і заграви пожеж, і армади бомбардувальників, і свавілля окупантів, зазнали голоду й холоду, через що й рано подорослішали. Після тих страхіть бешкетувати якось не кортіло, і проблем із дисципліною в школі майже не було».

Енергію дітлахи вивільняли у шкільному театрі, де всі головні ролі – і позитивні, і негативні – діставалися Грицеві. Він же – незмінний Дід Мороз на новорічних святах. Оце, власне, й усе культурне життя в тогочасному українському селі. Цивілізація туди майже не доходила. Ні електрики, ні радіо, ні газет. І вже тоді сільська малеча привчалася жити наче у двох світах.

Перший світ – це портрети вождів у класі, революційні свята, розповіді вчителів про заможне життя, щасливе дитинство, всенародну любов до Сталіна, партії та уряду... І зовсім інший світ тяжів у повсякденні, затьмарюючи райдужні картини, що їх малювала радянська пропаганда. На селі панувало, по суті, новітнє кріпосне право. Безпаспортний колгоспник не міг податися до міста. Щоб відпрацювати трудодні та повиплачувати всі мислимі й немислимі податки, він мусив од світання до смеркання робити як віл у ярмі. Ця безконечна тиранія викликала в селян прихований протест і живила мрію про власний шмат землі, бо любов до неї тоді ще була глибокою та міцною.

Вирватися з лабетів колгоспної панщини можна було двома шляхами: або «завербуватися» на роботи в Донбас чи в інші промислові центри, або ж добре навчатися й дістати призначення відповідно до набутого фаху.

І ось семирічку закінчено. Що робити далі? Попри злидні, полишати навчання не хотілося. Здобувати загальну середню освіту? Але ж середня школа була ще далі, ніж семирічка, і відвідувати її щодня було тяжко. Вчителі радили вступити до училища або технікуму, щоб чимшвидше здобути фах

і надію на постійний заробіток та шматок хліба. Одні переконували податися в учителі, інші – спробувати сили в акторському мистецтві.

Сам підліток більше схилився до вчителювання. Найближче педучилище було в Лохвиці на Полтавщині, шлях до нього пролягав через Ромни. Отак у п'ятнадцять років хлопець уперше потрапив до міста. Кількаповерхові будинки, залізниця, потяги, височезні труби, пронизливі заводські гудки – все було в дивовижу. У педучилище Григорія Півторака як відмінника прийняли без іспитів, і відтоді він назавжди розлучився з рідною домівкою.

Викладали в Лохвицькому педучилищі традиційно на високому рівні. Його випускників радо приймали школи не лише Полтавщини, а й інших областей. Григорій Петрович мав гарні оцінки з усіх предметів, але до душі найбільше припали дисципліни гуманітарні – література, мова, історія.

Серед іншого, училище давало й ґрунтовну мистецьку освіту. Так, малювання викладав професійний художник і мистецтвознавець Х. Т. Брацун. Він навчав, як правильно працювати олівцем і пензлем, знайомив з історією українського, російського та зарубіжного образотворчого мистецтва, показував зачарованим учням репродукції славетних малярів, пояснюючи особливості художніх напрямів різних епох.

Серед музичних дисциплін були «музика», «хор» і «співи та методика викладання співів» (остання – з численними екскурсами в історію музики). Слухачі діставали знання з нотної грамоти та елементарної теорії музики, навчалися грати на домрі, скрипці, фортепіано. Щотижня всі складали залік, виконуючи уривки або невеликі твори В.-А. Моцарта, Л. ван Бетховена, Ф. Шуберта, Р. Шумана, Й. Брамса, І. Кальмана, М. Глинки, П. Чайковського, М. Лисенка й інших. Найздібніші склали оркестр народних інструментів (Г. П. Півторак грав на домрі – друга прима), який виступав як в училищі, так і в районному будинку культури.

Була, однак, істотна прогалина: в педучилищі не викладали жодної іноземної мови. Це закривало випускникам стежину до вищої філологічної освіти, бо, вступаючи на цей фах у виш, треба було складати іноземну мову.

Під кінець навчання в педучилищі виявилось, що вакансій учителів початкової школи вже майже ніде не лишилося. І слухачів терміново стали готувати за додатковими спеціальностями (на вибір): викладач математики у 5–7-х класах, фізкультури або піонервожатий. Григорій Петрович не вповодобав жодну з цих пропозицій і погодився одержати «вільного диплома». Намір у нього був один – будь-що здобути вищу освіту.

До синові мрії про інститут батьки поставилися з розумінням. Але й не без тривоги: коштів на навчання було катма. Та й син уже ж має диплом

учителя, на цьому можна й зупинитися. Тому, схваливши загалом намір сина вчитися далі, батько додав: «Я зробив усе, що міг. Певно, колись допоможе ще. Але надалі розраховуй лише на себе».

Про столичний чи навіть ближчий харківський університет годі було й мріяти. Вибір спинився на Полтаві: там, у Педінституті ім. В. Г. Короленка на історико-філологічному факультеті був окремий історичний відділ, куди вступали без іспиту з іноземної мови. У серпні 1954 р. на перший курс цього відділу надійшло 150 заяв. З 25-ти місць десять віддали тим, хто йшов поза конкурсом – медалістам і фронтовикам. Отже, лишилося 15 місць – понад дев'ять претендентів на місце! Вища освіта тоді, на щастя, ще не була вражена вірусом корупції, і вступні іспити відбулися чесно. Прохідний бал був 18. 19 балів не отримав ніхто. Г. П. Півторак єдиний дістав 20 балів із 20 можливих.

Мабуть, саме через це декан факультету відразу ж призначив його старостою курсу. Почалося звичайне студентське життя – лекції, семінари, екскурсії. Щоправда, невдовзі воно було перерване. За тодішніми порядками, студенти мусили двічі на рік відпрацьовувати в колгоспі. Звісно, навчання це перешкоджало, але й давало змогу заробити зайву копійчину, яка, власне, зовсім не була зайвою. За осінню роботу в колгоспі платили зерном, що його потім студенти там же й продавали, отримуючи «живі гроші». Були й інші засоби підробітку: хлопці вночі розвантажували вагони, дехто влаштовувався екскурсоводом, піонервожатим або вихователем у літній табір. Усе це пройшов і студент Г. П. Півторак.

Історичні дисципліни в педінституті викладали на досить пристойному науковому рівні. Студентам особливо подобалися лекції доцентів В. С. Костенка, Г. І. Кулика, С. О. Данішева, О. Х. Соколовського, з української літератури – П. К. Загайка та Є. О. Сверстюка. Вони ж проводили й семінарські заняття.

Крім навчання, інститутське керівництво дбало і про художню самодіяльність. У виші діяли мішаний хор, жіночий хор, драматичний і танцювальний гуртки, оркестр народних інструментів. В останньому Г. П. Півторакові дістався інструмент домра-бас. Під орудою викладача музучилища А. Б. Сідака цей оркестр досяг високої виконавської майстерності. Він успішно виступав на різних полтавських сценах, гастролював у райцентрах і навіть став лауреатом обласного музичного фестивалю.

Студентське життя йшло своїм звичасм, аж поки у вересні 1956 р. раптом не стався цілий переворот. Тогочасний господар Кремля Микита

Хрущов, експериментуючи із сільським господарством та промисловістю, врешті добрався й до вищої освіти. Вузька спеціалізація студентів видалася йому нерозумною та безперспективною, і він зажадав докорінно переглянути тодішні навчальні програми й надалі готувати фахівців ширшого профілю. Для колишніх «чистих» істориків запровадили такий фах: «історія, українська (або російська) мова, література».

Для багатьох ця новація прогрімала громом серед чистого неба. На колишньому історичному відділенні з'явилися нові предмети: вступ до мовознавства й літературознавства, старослов'янська мова, історична граматики, історія літературної мови, діалектологія та ін. Довелося студентам заглиблюватися у філологічні хащі: розбиратись у відмінках, аналізувати будову речення, шукати підмет, присудок, другорядні члени... Історики, особливо вчорашні фронтовики, політруки та райкомівці, прилучалися до філології неохоче й з лихом пополам.

Натомість третьокурсник Г. П. Півторак нові дисципліни сприйняв з ентузіазмом. На той час він уже встиг дещо розчаруватися в історії як науці: вона видавалася надто заполітизованою і до того ж вигиналася разом із лінією партії. (Як тут не згадати О. П. Довженка: «Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось забороненим, ворожим, контрреволюційним, – це Україна. Другої такої країни на земній кулі немає»¹.) А от нові для себе філологічні курси допитливий студент опановував на одному подихові, здебільшого самотужки, й за весь час з усіх предметів не мав інших оцінок, крім як «відмінно».

Кафедру української мови 1958 р. очолив молодий науковець Петро Дудик. Енергійний і високопрофесійний, він цікаво, без жодних конспектів читав лекції зі вступу до мовознавства й інших предметів, організував факультатив польської мови, почав активніше залучати студентів до наукової роботи. Саме тоді Г. П. Півторак став головою студентського наукового товариства, дедалі більше орієнтуючись на філологію і мріючи про аспірантуру.

П. С. Дудик мав намір залишити талановитого випускника асистентом на своїй кафедрі, але цієї ідеї не підтримав декан, та й у самого Григорія Петровича були інші плани. При розподілі він дістав призначення ближче до Києва – «в розпорядження Київського облвню». Крім того, за пропозицією голови Державної екзаменаційної комісії доцента Дніпропетровського університету І. А. Луценка йому дали рекомендацію для вступу до аспірантури.

У серпні 1959 р. начальник Київського облвню Герой Радянського Союзу Т. М. Шашло, глянувши на диплом із відзнакою, ризикнув призначити

¹ Довженко О. П. Сторінки щоденника (1941–1956). Київ, 2004. С. 43.

Г. П. Півторака вчителем історії, української мови та літератури, а також малювання в Ірпінську восьмирічну дослідну школу № 3 Києво-Святошинського району, для праці в якій слід було мати стаж не менше п'яти років.

У дослідній школі випускника прийняли доброзичливо. Навчальний процес у ній особливий: міністерство освіти, інститути педагогіки та вдосконалення вчителів апробували тут нові програми й підручники. Кожен учитель вів щоденник, нотуючи зміст експериментальних завдань і результати їхньої ефективності. У паралельних класах давали зовсім різні завдання і найдійовіший варіант рекомендували впроваджувати в усі школи України. На уроках завжди був присутній хтось із методистів, інспекторів чи авторів експериментальних програм і підручників.

Г. П. Півторак швидко пристосувався до особливостей такого навчального процесу й від самого початку не поступався досвідченим учителям. Його призначили керівником 5-го класу й директором вечірньої школи, а згодом обрали ще й головою місцевому профспілки. Перевірляники досить прихильно сприймали його уроки з історії, української мови й особливо з малювання. На базі школи організували навіть постійний обласний семінар із методики викладання цього предмета.

Та попри успіхи й непогані перспективи на педагогічній ниві, Григорія Петровича не полишала мрія про велику науку. Одначе, вступити до аспірантури відразу після інституту тоді не дозволялося – треба було два роки відпрацювати за фахом. Зате цей час давав змогу краще підготуватися.

Молодий учитель зав'язує контакт з Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР – центром лінгвістичних досліджень в Україні. Оскільки установа потребувала свого фахівця з білоруської мови, тодішній заступник директора К. К. Цілуйко запропонував майбутньому вступникові саме цю спеціальність і навіть допоміг підготуватися до іспитів, записавши до інститутської бібліотеки. Так, Кирило Кузьмич, сам того не відаючи, став «хрещеним батьком» провідного українського білорусиста.

Вступні іспити Г. П. Півторак склав успішно й 15 грудня 1961 р. став аспірантом. Науковим керівником призначено О. Б. Ткаченка. Коли за рік Григорій Петрович склав усі кандидатські іспити, його – за домовленістю з Інститутом мовознавства ім. Якуба Коласа АН БРСР – відрядили на два роки до Мінська, щоби практично опанувати білоруську мову, написати й захистити кандидатську дисертацію. Там його науковим керівником став завідувач сектору історії білоруської мови А. Й. Журавський (згодом – член-кореспондент НАН Бі-

лорусі). Було б справедливо, якби керівником залишався й О. Б. Ткаченко, який добре дбав про славістичну підготовку свого аспіранта. Проте тогочасні правила не передбачали для кандидатської дисертації двох керівників, й Орест Борисович став неофіційним наставником: постійно цікавився ходом підготовки й підтримував свого підопічного цінними порадами.

У Мінську посланцеві з України повсякчас допомагали провідні білоруські лінгвісти – М. Р. Судник, М. В. Бірило, М. Г. Булахов, Ф. М. Янковський, Ю. Ф. Мацкевич, Є. М. Романович, І. Г. Кремко, П. В. Верхов, В. В. Аниченко, О. К. Юревич, О. І. Янович, З. К. Турцевич, молодші колеги А. Ю. Міхневич, В. П. Лемтюгова, О. М. Булика й інші.

Звістка про українського аспіранта, що приїхав до Мінська вивчати білоруську мову, хутко облетіла науково-мистецьку інтелігенцію. Особливо запам'яталися Григорієві Петровичу зустрічі з класиком білоруської літератури І. П. Мележем. Познайомилися вони на творчому вечорі видатного письменника. Григорій Петрович був у захваті від його роману «Люди на болоті», а Іванові Павловичу сподобався український читач, який глибоко відчув авторський задум і компетентно проаналізував твір у своєму виступі. Після закінчення вечора маститий прозаїк і молодий мовознавець ще довго блукали середмістям Мінська, жвава розмова точилася до пів на другу ночі...

Оскільки на вулицях Мінська білоруську мову почуєш не часто (в цьому плані місто мало чим відрізняється від Києва), Г. П. Півторак попросив підселити його в гуртожитку до тих аспірантів, які добре розмовляли рідною мовою. Такими аспірантами були майбутні літературознавці, нині відомі вчені: В. В. Гниломедов, О. А. Мойсейчик (на жаль, уже покійний), А. С. Яскевич й особливо В. А. Чемерицький, який і досі залишається найближчим білоруським приятелем і однодумцем свого українського колеги. Людина високої культури, енциклопедичних знань, наділений особливою природною доброзичливістю й народним гумором, оптиміст і дотепник В'ячеслав Антонович систематично знайомив Г. П. Півторака з білоруською літературою, малярством і музикою, культурними діячами різних епох, з місцевим побутом і звичаями.

Дирекція Інституту теж прагнула дати Україні всебічно освіченого білорусиста і включала аспіранта до складу діалектологічних експедицій у різні регіони республіки. Кандидатські іспити з історії білоруської мови, діалектології та сучасної мови Григорій Петрович склав на відмінно, хоч приймали їх без жодного попущу.

Основним його завданням було вчасно написати й захистити кандидатську дисертацію. Її тема – «Історія інфінітива в білоруській мові» – ви-

явилася назрілою і для білоруських лінгвістів. Вони саме розпочали укладати історичний словник своєї мови і створювали картотеку, розписуючи старобілоруські писемні пам'ятки XIII–XVIII століть за фотокопіями та мікрофільмами оригіналів, що зберігалися в книгосховищах та архівах Вільнюса, Ленінграда, Москви, Києва, Варшави тощо. У цих пам'ятках, написаних півуставом і скорописом, інфінітивні й інші дієслівні форми часто подавалися скорочено, з винесенням кінцевого суфікса над рядком у вигляді титла. На картках історичного словника реєстрове слово слід було подавати в інфінітивній формі, але через особливості старобілоруського правопису це виявлялося непросто, бо інфінітиви могли закінчуватися на **-чи** (*печи, берегчи*), **-ти** або **-ть** – без будь-яких очевидних закономірностей. Молодому науковцеві вдалося встановити деякі з них і виробити певні рекомендації укладачам історичного словника.

Дисертація Г. П. Півторака, написана білоруською мовою, була обговорена й рекомендована до захисту в жовтні 1964 р., а директор Інституту мовознавства АН БРСР М. Р. Судник інформував дирекцію українського інституту про «дострокове закінчення аспірантури вашим аспірантом».

Захист було призначено на 10 грудня 1964 р. Проте він тоді не відбувся. Річ у тім, що в той час, як і нині, для захисту здобувач повинен був мати три публікації. Дві статті в Григорія Петровича вже були, а третя у щоквартальнику «Весті Акадэміі навук БССР. Серыя грамадскіх навук» № 3 мала вийти в середині жовтня. Але після того, як 14 жовтня пленум ЦК КПРС відправив М. Хрущова у відставку, з багатьох статей довелося усувати згадки про скинутого лідера. Весь виготовлений тираж пустили під ніж, а нова версія номера разом зі статтею українського вченого вийшла друком аж у лютому 1965 р. Через це захист дисертації провели тільки 25 березня 1965 р. Об'єднана рада Інституту мовознавства ім. Якуба Коласа й Інституту літератури ім. Янки Купали АН БРСР одногослоно присудила Г. П. Півторакові ступінь кандидата філологічних наук.

Закінчивши навчання в аспірантурі, у грудні 1964 р. Г. П. Півторак повертається до Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР і стає молодшим науковим співробітником відділу загального та слов'янського мовознавства.

У Києві він продовжує вивчати історію морфологічної будови інфінітива, залучаючи тепер до аналізу ще й матеріал української та російської мов. Діахронічні межі розвідки – від давньоруського періоду до нашого часу. Джерелом прикладів послужили писемні пам'ятки, народні говори та сучасні

художні твори. Г. П. Півторак порівнює шляхи розвитку інфінітивних форм у східнослов'янських мовах (в усному та писемному виявах), знаходить у цьому процесі особливості, властиві кожній із мов, простежує, які інфінітивні форми зберігають сліди глибокої давнини, а які з'явилися пізніше.

Дослідження засвідчило, що граматична природа інфінітива в усіх трьох мовах майже однакова. Це пояснюється тим, що на час їх утворення інфінітивні форми вже цілком перейшли до системи дієслова. Натомість морфологічна структура інфінітива у мовах східних слов'ян має свої особливості, оскільки її формування залежало від формально-граматичного ладу та внутрішніх (зокрема, фонетичних) законів мови. Важливий висновок розвідки полягав у тому, що східнослов'янські форми інфінітива поєднують у собі як стародавні, так і відносно нові риси, але в кожній з мов ці риси різні, не збігаються.

Зрештою, проведене дослідження було оформлене у вигляді монографії «Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах» (1974). Книжка не лишилася непоміченою. Її висновки враховано в дальших дослідженнях з історичної морфології. На неї широко покликався відомий американський славіст Майкл Флаєр у своїй доповіді «On the Velar Infinitive in East Slavic», виголошеній у вересні 1978 р. на VIII Міжнародному з'їзді славістів у Загребі.

Однак, історією інфінітива не вичерпувалося коло славістичних проблем, над якими працював Григорій Петрович. Ставши співробітником Інституту мовознавства, молодий науковець одразу ж підключився до масштабної теми, яку саме почав виконувати відділ загального та слов'янського мовознавства, – «Етимологічний словник української мови».

На відміну од багатьох європейських мов, українська тривалий час не мала жодного етимологічного словника. У 1920-х рр. у ВУАН почала працювати комісія зі створення такого словника, але пізніше через безпідставні репресії й цькування мовознавців вона згорнула свою роботу. Згодом на теренах СРСР запанував марризм і компаративістичні студії геть занепали. І лише після мовознавчої дискусії 1950 р., яка реабілітувала порівняльно-історичний метод, знову заговорили про етимологічний словник для української мови. Але далі намірів справа не рухалася.

Невідомо, скільки б іще тривало це неподобство, якби 1962 р. в Канаді Я. Рудницький не розпочав видавати свій «An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language». Щоб «передова радянська наука» не втратила своїх позицій, високе керівництво зажадало пришвидшити підготовку аналогічного словника в Києві. Робота розгорнулася під орудою доктора філологічних наук (згодом – академіка НАНУ) О. С. Мельничука.

Звісно, укладачі могли б спростити собі завдання й за кілька років підготувати невеликий словник на 5–10 тисяч слів. Але наукова цінність такого словника теж виявилася б невеликою. Через це було вирішено злагодити видання академічне, фундаментальне. Реєстр запланували зробити по можливості вичерпним – залучити не тільки всі слова літературної мови, а й усю зафіксовану діалектну лексику. У результаті матеріалу нагромадилося стільки, що словник розрісся до семи грубих томів. Робота теж розтяглася – майже на півстоліття.

Словники взагалі укладати важко, а етимологічні й поготів. Яка це копітка й марудна справа, може розповісти лише той, хто сам крізь неї пройшов. Ось думка В. І. Абаєва: «Робити історичні словники цікаво й легко, треба тільки щодня писати кілька рядків і так – сорок років...»¹. До того ж етимологові треба мати належну підготовку: встановлюючи походження слова, він оперує десятками споріднених слів і прикладами з кільканадцяти мов, занурюється в глибоку праісторію, мусить урахувувати й узагальнювати попередні дослідження, розкидані по різних виданнях. Водночас це й добра школа порівняльно-історичного методу, бо дає змогу на різноманітному лексичному матеріалі простежувати фонетичні, словотворчі та семантичні закономірності, виявляти й заповнювати «білі плями» в походженні українських слів і – ширше – праслов'янських коренів.

У процесі укладання словника сформувалася кївська школа етимології. До неї, крім Г. П. Півторака, увійшли мовознавці, які стали гордістю української славістики, – О. Б. Ткаченко, Т. Б. Лукінова, В. Г. Складенко, А. П. Критенко, О. Д. Пономарів, І. А. Стоянов, Т. О. Черниш та інші. Перші п'ять томів (літери А–Г) цієї важкої за виконанням, але такої потрібної Україні праці побачили світ протягом 1982–2006 рр. і дістали високу оцінку вітчизняних та зарубіжних наукових кіл. Шостий том вийде друком цього року, сьомий – найближчими роками. Завдяки повноті реєстру та глибині опрацювання словник потрапив до числа найбільших і найкращих в етимологічній лексикографії. У завершеному вигляді він стане гідним внеском у світову славістику.

Отже, з другої половини 1960-х рр. Г. П. Півторак день у день укладав матеріали для етимологічного словника. За кількадесят років написав понад 3500 статей, а пізніше став членом редколегії і співредактором одного з томів. Однак не полишав учений і своїх зацікавлень історією східнослов'янських мов. І цілком природно, що дуже швидко перейнявся чи

¹ [Зі слів В. І. Абаєва на його 90-річчя (1990)] // Вопр. язукознавства. 2002. № 4. С. 3.

не найважливішою проблемою цієї галузі славістики – генезою української, російської та білоруської мов. Її важливість виходить далеко за межі самої лінгвістики, адже з'ясувати походження мови – це великою мірою з'ясувати й походження етносу, її носія.

Ця проблема «кружляла в повітрі» давно. З новою силою інтерес до неї спалахнув після виходу фундаментальної монографії Ф. П. Філіна «Происхождение русского, украинского и белорусского языков» (1972). Разом із його попередньою працею «Образование языка восточных славян» (1962) це дослідження відкривало нові обрії для східнослов'янської історичної діалектології. Сам автор, звісно, не підозрював, що своєю досить об'єктивною (як на той час) працею завдав першого удару по офіційній і непорушній доктрині про єдину та спільну для всіх східних слов'ян середньовічного періоду давньоруську мову. Адже він дійшов висновку, що найдавніші фонетичні й морфологічні діалектні явища ділять давньоруську мовну територію на дві протиставлені області – північну й південну, хоч межі зон окремих особливостей і не збігаються між собою. Крім того, вченому вдалося істотно поглибити хронологізацію багатьох діалектних процесів і явищ.

Щоправда, були очевидними й вади цих праць. Ф. П. Філін зосередився на походженні російської мови, тоді як історію діалектних рис двох інших мов висвітлював, спираючись переважно на публікації українських і білоруських колег. Ерудованому й досвідченому дослідникові явно забракло джерел – насамперед діалектологічних, історичних атласів і словників української та білоруської мов. Деякі з них тоді вже були підготовлені до друку, але ще не вийшли. А Г. П. Півторак мав до них доступ, і це інтригувало.

Крім того, Ф. П. Філін свідомо залучав лише мовний матеріал – і тим самим ще більше обмежував емпіричну базу своїх розвідок. Адже без урахування фактів з історії матеріальної та духовної культури, економічної та політичної історії носіїв мови в нього лишилися не тільки не з'ясованими, а й навіть не поставленими такі важливі проблеми, як хронологія та особливості формування східнослов'янського мовного ареалу, співвідношення конвергентних і дивергентних процесів, роль іншомовних субстратів і поза-мовних чинників у східнослов'янському глотогенезі, ступінь первісної розмежованості давньоруського діалектного ареалу тощо.

Тим часом у Москві з'явилися й інші цікаві розвідки з етногенезу. Оригінальна монографія археолога В. В. Сєдова «Славяне Верхнего Поднепрорья и Подвинья» (1970) поряд зі свіжим археологічним матеріалом містила й багаті свідчення діалектології. Працю Г. О. Хабургаєва «Этнонимия "Повести временных лет" в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза» (1979) тодішні мовознавчі ідеологи сприйняли

доволі неоднозначно через її виразне методичне новаторство. Співвіднівши тогочасні лінгвогеографічні та історико-археологічні дані, автор сформулював цілісну (хоч і не в усьому бездоганну) концепцію східнослов'янського плотогенезу, в якій слушно наголосив на взаємодії різних етнічних і мовних елементів. Г. О. Хабургаєв чи не першим наклав мапи давніх етнографічних і політичних меж на сучасну діалектологічну мапу. До слабких місць розвідки належав український аспект, бо, за визнанням самого ж автора, йому теж забракло фактичного матеріалу.

На початку 1970-х рр. свою концепцію східнослов'янського етногенезу вперше запропонували й російські антропологи – В. П. Алексєєв і Т. І. Алексєєва. Згодом оригінальну гіпотезу висунув академік Б. О. Рибаків. Однак і тут українську проблематику або згадували принагідно, або зовсім оминали. Праці українських колег зазвичай до уваги не брали.

Ось чому в Григорія Петровича виникло бажання самому взятися за цю пекучу проблему. Маючи історичну й філологічну освіту, він з 1972 р. починає систематично студіювати археологічну та мовознавчу літературу, вивчати джерела, збирати й зіставляти факти. Проте ці зацікавлення лишалися своєрідним хобі, адже весь робочий час у 1970-х рр. забирав етимологічний словник. Певна річ, цю важливу тему можна було б запровадити до робочих планів Інституту або дати змогу науковцеві досліджувати її в докторантурі. Але в ті часи ні про монографію, ні тим паче про докторську дисертацію не могло бути й мови: в Україні саме запанувала «маланчуківщина», в ідеології та культурі розпочалося «закручування гайок».

Г. П. Півторак тісно спілкувався з шістдесятниками й тими, хто їх підтримував, – Юрієм Бадзьом, Світлоною Кириченко, Іваном Дзюбою, Михайлом Брайчевським, Іваном Світличним, Зіновією Франко, а також із патріотично налаштованими білоруськими колегами. Як людина національно свідомо, він цілком поділяв їхні погляди, і через це дуже швидко потрапив під ковпак до «всевидячого ока».

Зрозуміло, що «націоналістическим и диссидентствующим элементам» не місце в ідеологічному інституті. 1972 р. компетентні органи порадили тодішньому директорові звільнити «елемента» з роботи. Той хотів зробити це чужими руками: щоб ініціатива йшла не від нього, а від О. С. Мельничука – безпосереднього начальника Григорія Петровича. Однак Олександр Савич відказав, що підлеглий як науковець і укладач словника його цілком влаштовує, а бути жандармом він не збирається.

Отже, «націоналіст» лишився працювати в Академії, але шлях до наукового зростання йому був обрізаний: після захисту кандидатської він аж тринадцять років лишався молодшим науковим співробітником. Про док-

торантуру чи хоч би індивідуальну тему годі було й мріяти. Викладати у вишах заборонили (щоб негативно не впливав на студентів), а друкувати свої праці він міг лише після їх схвалення завідувачем відділу. Довелося піти, за словами Григорія Петровича, у «внутрішню еміграцію». Протягом цього лихоліття допомагало хіба те, що була цікава тема для дослідів, яка хоч на короткі миті відвертала од життєвих знегод.

Минали роки. Мало-помалу з проблемами походження східнослов'янських мов нагромадилося чимало цікавих спостережень, які підштовхували до нових узагальнень і наводили на несподівані висновки. Коли на початку 1980-х ідеологічне гноблення в Україні дещо послабшало, цю тему вдалося запровадити до інститутських планів. Тепер Григорій Петрович зміг зосередитися на ній повністю і працювати більш інтенсивно. Результатом 15-річних наполегливих пошуків стали монографія, яка вийшла друком 1988-го, і докторська дисертація – «Формування і діалектна диференціація східнослов'янського етномовного ареалу до XIII ст. (історико-фонетичний нарис)», захищена роком пізніше з трьох спеціальностей: українська мова, російська мова, слов'янські мови.

Це фундаментальне дослідження – перша спроба з'ясувати походження східнослов'янських мов комплексно, системно. Автор не лише послугується різноманітними лінгвістичними джерелами (історична фонетика, історична діалектологія, писемні пам'ятки), а й широко залучає набутки історичної науки, археології, антропології, частково – етнографії та фольклористики. У цьому безперечна новизна праці. Як і в тому, що, на відміну од попередників, Григорій Петрович майже вичерпно використав український і білоруський матеріал.

Спочатку вчений висвітлює ряд ключових питань славістики: генеза та прабатьківщина слов'ян, діалектне членування праслов'янської мови пізнього періоду, дає своє тлумачення таких дискусійних проблем, як територія розселення й історія взаємин дулібів, бужан і волинян, деревлян, дреговичів і полян. Проте основна мета праці – з'ясувати причини, час появи й територіальне поширення тих фонетичних процесів, які згодом привели до утворення трьох східнослов'янських мов.

Єдність усної давньоруської мови традиційно обґрунтовують, посилаючись головним чином на низку спільних звукових перетворень, яких зазнали всі східнослов'янські говори і якими вони відрізнялися від говорів західних і південних слов'ян (розвиток повноголосся, перехід псл. [*gt'] і [*kt'] у [чъ], спрощення псл. [*dl] і [*tl] в [л], занепад [ъ] та [ь] у слабкій позиції і про-

яснення їх у голосні [ъ^o], [ь^e] у сильній позиції тощо). Проте Г. П. Півторак вважає такі доводи не надто переконливими, а підхід – спрощеним.

По-перше, частина цих фонетичних рис почала розвиватися ще в праслов'янській мові, що було зумовлене її діалектним поділом. У другій половині I тис. н. е. ще діяли деякі спільні тенденції в східнослов'янській діалектній зоні, яка існувала протягом усього пізнього (й останнього) періоду праслов'янської мови (I–V ст. н. е.). А на час постання Київської Русі (IX–X ст.) саме завершувалося формування тих діалектних рис, що започаткувалися або вже розвивалися, але не закінчилися в попередні епохи.

По-друге, помилково вважати, ніби ці спільні зміни відбувалися на всьому східнослов'янському етномовному просторі одночасно й з однаковою швидкістю. Здебільшого це нереально. Такі погляди, пише Г. П. Півторак, з'явилися ще тоді, коли монополія на розв'язання глотогенетичних проблем цілковито належала лінгвістам. Порівняльно-історичне мовознавство успішно виявляло відносно-хронологічні й ареальні характеристики мовного розвитку і взаємодії. Але при досліджуванні етногенетичних процесів *дописемного* періоду воно не в змозі запропонувати абсолютно-хронологічних і конкретно-географічних концепцій¹. Свідчення давніх текстів можуть бути лише приблизним орієнтиром. Через це немає іншого виходу, крім як звертатися до набутків археології та інших історичних дисциплін.

Нарешті, по-третє, східнослов'янські говори в будь-якому разі різнилися між собою виразними діалектними відмінностями – навіть в умовах централізованої давньоруської держави. Спричинені вони були географічною віддаленістю окремих діалектних масивів та їхніми генетичними особливостями, а поглиблювалися різними субстратними впливами та контактами зі слов'янськими та неслов'янськими сусідами.

Наклавши ареали археологічних і етнографічних культур на діалектні ареали східних слов'ян, учений виділив на кінець XIII ст. шість діалектних (етномовних) макрозон: 1) галицько-волинську (південно-західну), яка в основному збігається з ареалом пізнішого південно-західного наріччя української мови; 2) карпатську; 3) поліську, включаючи на півночі всі землі Володимиро-Волинського і Турово-Пінського князівств (пізніше – ареал північного наріччя української мови і південно-західного наріччя білоруської мови); 4) полоцько-смоленську (майбутній ареал північно-східного наріччя

¹ Півторак Г. П. Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі // Мовознавство. 2010. № 2–3. С. 21.

білоруської мови і частина західноросійських говорів); 5) псковсько-новгородську (північну), співвідносно з пізнішим ареалом північного наріччя російської мови; 6) ростово-суздальські та середньоокські говори (північно-східна група). Усі ці макрозони мали специфічні фонетичні риси, які відрізняли їх одна від одної. Щоправда, ареали більшості цих рис, як правило, не збігалися між собою, їхні ізоглоси не були стійкими, змінювалися з плином часу залежно від різних мовних і позамовних чинників.

Як показало дослідження, ізоглоси окремих фонетичних рис здебільшого не збігаються ні з давніми племінними межами, ні з межами пізніших князівств. Проте нерідко вони досить чітко співвідносяться з територією розселення окремих союзів східнослов'янських племен.

Головний же висновок праці полягав у тому, що фонетичні особливості, за якими згодом стали розрізнятися українська, російська та білоруська мови, у XII–XIII століттях в основному вже сформувалися.

Звісно, формування цих діалектних рис не могло безпосередньо спричинити появу східнослов'янських народностей та їхніх мов, адже в останньому процесі відіграли роль ще й численні позамовні чинники. Українська, російська та білоруські мови утворилися внаслідок об'єднання трьох регіонів східнослов'янського населення. У діалектному відношенні цей процес полягав у перегрупуванні давньоруських діалектних зон у нові ареали. Попри ці зміни, однак, давні діалектні риси виявилися надзвичайно стійкими, збереглися донині й проглядаються в сучасному територіальному членуванні всіх трьох східнослов'янських мов.

Хоч монографію високо поцінували фахівці з історичного мовознавства, до широкої наукової громадськості вона, природно, не дійшла. Хотілося ознайомити з нею ще й багатьох пересічних читачів. Тим-то на основі двадцятирічних дослідів і роздумів та цілком сформованої за цей час наукової концепції Г. П. Півторак написав дві науково-популярні книжки: «Українці: звідки ми і наша мова» (1993) і «Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної коліски”» (2001; друге, доповнене видання – 2004). Перша містить археологічні відомості з історії України, розповідає про східнослов'янські союзи племен, подає перелік південноруських діалектних рис, які згодом стали специфічними для української мови, та наводить джерела української літературної мови. Натомість у другій докладніше висвітлено формування української народності й початки політичної історії України. Тепер, коли вже не треба було оглядатися на цензуру, автор зміг сказати те, про що раніше доводилося мовчати.

Г. П. Півторак спростовує вигаданий радянськими ідеологами міф про те, ніби українці, росіяни та білоруси – рідні брати, оскільки походять з єдиної давньоруської народності, а їхні мови – з єдиної давньоруської мови. Адже історичні й лінгвістичні факти, якщо сприймати їх неупереджено, виявляють із цього приводу зовсім іншу картину.

Дослідник аргументовано доводить, що Київська Русь від самого початку формувалася як рання українська держава. Її державотворчим і об'єднувачим етносом стали південні русини, тобто праукраїнці. Пізніше до її складу ввійшли й інші племена – ті, з яких згодом сформувалися білоруси й росіяни. Саме ж формування російської народності та її мови насправді відбувалося далеко від Києва, паралельно зі становленням російської централізованої держави і до того ж під етномовним впливом фіно-угорських племен.

Давньоруська мова – міф чи реальність? Г. П. Півторак стверджує, що вона й справді існувала, але тільки на літературно-писемному рівні – як мова літописів, документів, художніх творів. Що ж до живої розмовної мови, то вона зовсім не являла собою чогось однорідного, бо східнослов'янські племена розмовляли різними етноплемінними діалектами – спорідненими між собою, але все-таки виразно відмінними. Так само слід розрізняти дві давньоруські культури – офіційну й народну. Перша – єдина для всієї держави міська культура, що спиралася на християнство. Друга – неоднорідна, вельми строката культура простих селян, яка зберігала язичницькі традиції і виявлялася в народних звичаях, побуті та фольклорі.

Якщо ж більшість мешканців Київської Русі не були об'єднані єдиною мовою та культурою, логічно припустити, що ніякої давньоруської народності теж ніколи не існувало. Натомість про давньоруське суспільство коректніше говорити як про відносну спільність східнослов'янських етномовних груп в одній державі з єдиною офіційною ідеологією і релігією. Таким чином, є всі підстави стверджувати, що українська народність та її мова почали формуватися не з давньоруських часів, а відразу після розпаду праслов'янської етномовної спільності, тобто від VI ст.

Обидві праці зажили неабиякого розголосу та прихильності. Вони стали неодмінними посібниками для студентів. Ними зачитуються й ті, хто не має спеціальної – філологічної або історичної – освіти.

2002 рік у мовознавчому житті України позначений знаменною подією: вийшов переклад «Історичної фонології української мови» – однієї з найголовніших праць видатного філолога, академіка Юрія Воло-

димировича Шевельова. У ній на великому фактичному матеріалі простежено розвиток української фонологічної системи від праслов'янських часів до сучасності. Автор доводить, що східнослов'янські мови розвинулися не зі спільної давньоруської мови, а внаслідок злиття й перегрупування первісних діалектних груп.

Неважко помітити, що розуміння особливостей ранньої історії української мови у Ю. В. Шевельова й Г. П. Півторака багато в чому перегукуються, хоч працювали вони незалежно один від одного. Обидва мовознавці починають її розвиток не від давньоруської мови, а від розпаду праслов'янської етномовної спільності, тобто з VI ст. (Г. П. Півторак) або з VII ст. (Ю. В. Шевельов). Обидва не сприймають офіційної радянської доктрини етногенезу східних слов'ян, згідно з якою всі вони «ростуть» зі спільного кореня – так званої давньоруської народності. Як відзначив Ю. В. Шевельов, «поняття східнослов'янської єдності, якщо під ним мається на увазі щось більше, ніж суто географічна близькість, є такою самою метафорою, як „схід” і „захід” сонця, що згадується в мові на щодень усупереч науковим поглядам Коперніка та Галілео Галілея, яких ми дотримуємося стосовно місця Землі у Всесвіті»¹. Так само й Г. П. Півторак у своїх працях обґрунтував неспроможність ідеологічного міфу про Київську Русь як «колиску трьох братніх народів».

Також американський і український слависти займають спільну позицію щодо використання джерел мовознавчих досліджень, підкреслюючи важливість і діалектних свідчень, і матеріалів писемних пам'яток. Обидва джерела доповнюють одне одного, й нехтування будь-якого з них неминуче призводить до хибних висновків.

Разом із тим, етапи історичного розвитку окремих фонетичних рис української мови дослідники інтерпретують дещо по-різному. Ю. В. Шевельов сприймає відображення живомовних українських рис у найдавніших пам'ятках досить насторожено й далеко не завжди їм довіряє. Наприклад, численні випадки етимологічно невмотивованого вживання літер **ы** замість **и** і навпаки (що може свідчити про раннє злиття **ы**, **і** → **и** у протоукраїнських говорах) він аж до самого кінця XIII ст. вважає непевним і пояснює їх радше «описками упереджувального й інерційного характеру» або наслідком заміни незрозумілих переписувачам книг коренів на більш звичні морфеми (наприклад, *сыр-* «сирий») нібито часто вживали замість *сир-* «сиротливий», *пыт-* «питати» замість *пит-* «годувати», *быти* «бути» замість *бити* «бити» тощо)².

¹ Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови. Харків, 2002. С. 4.

² Там само. С. 481–482.

Натомість Г. П. Півторак вважає давньокиївських книжників високоосвіченими людьми, які добре знали церковнослов'янську мову, але, «переписуючи книжку, вони подумки проговорювали текст своєю рідною говіркою, через що робили помилки, і чимало діалектних рис потрапляло до тодішніх книг»¹. У другій половині XI–XII ст. чимало місцевих діалектних особливостей «були для мовлення тодішніх книжників настільки звичними, що мимоволі, всупереч усім настановам дотримуватися традицій, усе ж таки проникали в писемність, і писарі їх навіть не помічали»². Автор поділяє тезу про те, що «між часом виникнення діалектної риси і її першою фіксацією минало щонайменше століття, а в деяких випадках – і декілька століть»³. Через це майже всі фонетичні процеси в ранньоукраїнських говорах Г. П. Півторака датує значно глибше, ніж Ю. В. Шевельов, і відповідно історію української мови починає на століття раніше, ніж його американський колега.

Тривалі пошуки в галузі походження східнослов'янських народів і мов, багаторічні роздуми з цього приводу підвели вченого до низки узагальнень і висновків, важливих для практики дальших мовно-історичних студій⁴.

Ряд зарубіжних (переважно західноєвропейських) мовознавців пропонували свого часу універсальні схеми глотогенезу. Утім, східнослов'янський матеріал, на думку Г. П. Півторака, настільки своєрідний, що далеко не завжди вкладається в прокрустове ложе цих схем. Звісно, загальні закономірності тут простежити можна, але створити всеосяжну глотогенетичну теорію, що її можна було б коректно застосовувати до будь-якої конкретної мови або групи споріднених мов, принципово неможливо, бо кожна з них сформувалася за особливих умов і обставин.

Григорій Петрович вважає, що для з'ясування східнослов'янського етно- і глотогенезу важать, по-перше, принципи добору необхідного й достатнього кола джерел, способи їх інтерпретації й, по-друге, пов'язана з цим методологічна вимога комплексності – якнайширше залучення відомостей зі споріднених галузей знань. Такий підхід дозволив ученому довести, що «достовірно датовані й чітко окреслені на географічній карті в результаті

¹ Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. 2-ге вид. Київ, 2004. С. 86. (Перше видання – С. 100.)

² Там само.

³ Там само.

⁴ Півторак Г. П. Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі. С. 8–29.

археологічних досліджень давні культурно-етнографічні ареали одночасно відображають і ареали носіїв різних діалектів (чи навіть мов), і будь-яка археологічно простежувана взаємодія культур (тобто відповідних етнічних та етнографічних груп давнього населення) супроводжувалася й мовною (або діалектною) взаємодією носіїв цих культур»¹.

Застосовуючи комплексний підхід, можна не лише уточнити межі давньо-руських діалектних макрозон, а й розв'язати інші дискусійні проблеми. Це, наприклад, роль субстратних елементів у генезі східних слов'ян і їхніх мов, співвіднесеність діалектного поділу сучасних східнослов'янських мов із плеєнними й адміністративними межами епохи феодалізму, причинно-наслідкові зв'язки між формуванням соціально-етнічної спільності, яка поступово переростає в народність, і об'єднанням споріднених діалектів у соціальну мовну систему, яка становить мову цієї народності, тощо².

Певна річ, враховуючи дані різних наук, застерігає Г. П. Півторак, не слід забувати, що кожна з них має свій предмет і свої методи дослідження. Тому шлях до вірогідних результатів – не механічне поєднання різнопредметних фактів і висновків, а їх науковий синтез, що потребує чіткої методики й великої обережності.

Міждисциплінарний підхід бачиться перспективним, зокрема, для уточнення генези давніх кривичів та новгородських словен – проблеми, над якою Григорій Петрович працює нині. Їхню появу, яскраві особливості їхніх говірок традиційно пояснюють загальною етномовною ситуацією в Русі доби раннього середньовіччя. Оскільки, мовляв, тамтешні землі відносно Середньої Наддніпряни (центру східнослов'янського етномовного ареалу) були типово окраїнними, то давні (деякі ще праслов'янські) мовні риси тут надійно законсервувалися й стали периферійними архаїзмами.

Разом із тим, від XVIII ст. існує гіпотеза про участь у східнослов'янському етно- і глотогенезі балтійської («венедської») групи слов'ян. Упадає в око різка діалектна відмежованість сучасних псковсько-новгородських говорів і численні фонетико-фонологічні (збереження псл. *dl, *tl, що перейшли в *zl*, *kl*, дзекання і цекання, цокання, відсутність вставного *l* та ін.), морфологічні, лексико-словотвірні відповідності й тенденції, які об'єднують ці говори з лехітськими. Проте витoki цих спільних рис задовільно не пояснено. Поза увагою мовознавців лишаються відповідні історичні, археологічні та етнографічні дані. Гіпотеза ця поки що ні доведена, ні спростована.

¹ Півторак Г. П. Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі. С. 13.

² Там само. С. 18.

А тим часом, як відзначає Г. П. Півторак, число виявлених генетичних спільностей між північноросійським і лехітським ареалами чимдалі зростає. Це, наприклад, відсутність другої палаталізації задньоязикових $z, k, x \rightarrow \rightarrow z, c, s$ у сполученнях $zв-, кв-$ не тільки в сучасних північноросійських, а й у давньому псковсько-новгородському діалекті. Це й знайдені в 1980-х рр. у Новгороді дерев'яні «циліндри» X ст. (оригінальні замки, що оберігали цілість різних коштовностей у мішках, які вони замикали) різко подібні до циліндру, знайденого в Польщі при розкопках поморського міста Волина.

З іншого боку, на різних мовних рівнях (передусім – фонетичному) виявлено непоодинокі явища подібності між північноросійськими говорами та східнокарпатськими говірками. Г. П. Півторак припускає, що ці діалектні ареали можуть бути двома східними відгалуженнями колись єдиного південнобалтійськослов'янського діалектного масиву, які в специфічних умовах законсервувалися і зберігають дотепер ряд старожитніх діалектних рис.

Взаємне зіставлення мовних, історичних і археологічних матеріалів переконливо засвідчує, що між предками кривичів і новгородських словенів, з одного боку, та західнослов'янськими племенами Південної Прибалтики, з іншого, існували прямі генетичні й етнокультурні зв'язки. Очевидно, вже в VI–VII ст. на європейській півночі з'явилися південнобалтійські слов'яни, предки літописних кривичів та новгородських словенів, які до наддніпрянських слов'ян не мали жодного стосунку. Уже цей факт, наголошує Григорій Петрович, спростовує будь-які постулати про нібито східнослов'янську етномовну спільність у середині I тис. н. е. Про неї може йтися лише стосовно окресленого вище слов'янського ареалу на території сучасної України, але ж це була не східнослов'янська, а протоукраїнська спільність¹.

...Наука – це невпинне виробництво знань. Наші уявлення про минуле постійно збагачуються, поглиблюються, уточнюються. Утім, найвно очікувати, що багаторічні догми так швидко зійдуть зі сцени. Серед мовознавців та істориків подекуди ще лишаються апологети давньоруського етномовного «моноліту» без істотних етнічних і діалектних відмінностей. Тим-то Г. П. Півторакові доводиться відстоювати істину в дискусіях. Так само, як колись його попередники М. О. Максимович, П. Г. Житецький, А. Ю. Кримський мусили з фактами на руках спростовувати химери, що українська мова – це лише «малоруське наріччя» або що українці – некорінна людність Наддніпрянщини. Час показав: ці зусилля виявилися не марними.

¹ Докл. див.: Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (іст.-фонет. нарис). Київ, 1988. С. 73–79; *Він же*. Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і плотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі. С. 14–22.

Зміна поглядів іноді триває довго, драматично й не завжди безболісно. Хтось влучно підмітив, що сприйняття загальною новою науковою істиною проходить три стадії: перша – «це дурниця», друга – «в цьому щось є», третя – «це загальновідомо». А коли вже істину визнають повсюдно, деякі її вчорашні опоненти, бува, починають стверджувати, що відкрили її саме вони.

Сьогодні дедалі більше вчених відходять від застарілого розуміння східнослов'янського етномовного ареалу як монолітної єдності й починають усвідомлювати його споконвічну складність і строкатість. Дискусії, ясна річ, триватимуть. Але точно відомо: жоден серйозний дослідник походження східних слов'ян та їхніх мов не зможе пройти повз глибоку й належно аргументовану теорію Г. П. Півторака.

За родом своєї професії Григорій Петрович усе життя працював за письмовим столом. Однак ніколи не був кабінетним затвірником, «людиною у футлярі», а завжди намагався бути відкритим для любителів української словесності. Він частий і бажаний гість у наукових товариствах, його статті читаємо в газетах і масових часописах, його виступи чуємо по радіо й телебаченню. Теми цих виступів – походження українців і їхньої мови, культура мовлення, норми слововжитку. Відомий цикл його журнальних статей про етимологію українських імен, який згодом увійшов окремим розділом у довідник «Культура української мови» (1990).

Популярності праць Г. П. Півторака сприяє й те, що він – чудовий стиліст, майстер слова, вдало поєднує наукову достовірність і довершений виклад. Багатий та різноманітний зміст дістає під його відточеним пером лаконічну, ошадливу в мовних засобах форму. Кожне слово – глибоко продумане й виважене, кожна фраза – логічно бездоганна й струнка. Не має він потреби штучно окнижнювати виклад, аби досягти позірної «значущості», бо значущість у нього випливає із сили самої думки, глибини аналізу, новизни концепції. Тим-то його стилю органічно чужі пустослів'я, «складнослов'я» і терміноманія. У його текстах ми не знайдемо ані засилля непотрібних запозичень, ані надміру віддієслівних іменників на *-ння*, а знайдемо натомість ясність, динамізм, милозвучність, чіткий прозовий ритм. Відчувається: в автора за плечима велика школа знайомства з найліпшими творами красного й наукового письменства.

Мовно-естетична культура наших наукових текстів останнім часом, на жаль, помітно занепала. А хіба можливий без неї стиль справжнього вченого? Звісно, ні. Праці Григорія Петровича можуть правити за взірець такої культури.

Крім суто наукової, Г. П. Півторак не цурався й педагогічної праці. У 1990-х рр. він викладав за сумісництвом у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка навчальні курси «Білоруська мова й література», «Вступ до слов'янської філології», «Методика лінгвістичного аналізу тексту», «Порівняльна граматики слов'янських мов», спецкурси «Проблеми літературного перекладу з білоруської мови на українську», «Мовна ситуація в Україні в контексті історичного розвитку суспільства», «Актуальні проблеми походження української мови», вів спецсеминар «Українсько-білоруські фольклорні, літературні й театральні зв'язки давнього періоду». У 1996–1998 рр. за сумісництвом читав лекції з історичної граматики та історії української літературної мови в Уманському державно-му педінституті ім. П. Г. Тичини.

Усі ці роки Григорій Петрович не забуває віддавати належне й другому своєму покликанню – білорусистиці. Він, по суті, відродив українську білорусистику, видав перший в Україні підручник цієї мови, злагодив дві збірки білоруських народних казок. Ще на початку 1970-х рр. упорядкував і написав передмови до українських видань класиків білоруської літератури – Янки Купали та Якуба Коласа. Як позитивну рису цієї його діяльності літературознавець Л. П. Бондар відзначала «відсутність самозаспокоєності, поблажливості, діловий науково-критичний підхід»¹.

Вагоме досягнення Г. П. Півторака в цій галузі – переклад українською наукового збірника «Нариси білорусько-українських літературних зв'язків» (2003), який роком раніше вийшов у Мінську. До українського видання перекладач написав велике передне слово – про головні віхи літературних зв'язків між нашими народами. Чому білоруська культура нам близька й цікава? Історія наших стосунків із суміжними народами позначена переважно трагічними сторінками. «...Протягом багатьох століть, – зазначає Григорій Петрович, – далеко не мирним і безхмарним було наше сусідство на півдні із султанською Туреччиною та її васалом – Кримським ханством, на заході – зі шляхетською Польщею, на північному сході – з царською, а потім – радянською Росією. І лише північні сусіди-білоруси генетично, історично й ментально стали нашими братами й щирими друзями, з якими від сивої давнини й донині нас єднає спільна доля та історія, спільні політичні, національні, економічні й культурні проблеми»². За це видання

¹ Бондар Л. П. Українсько-білоруські літературні взаємини: 1965–1975 рр. Київ, 1977. С. 33.

² Півторак Г. П. Мости єднання і братерства: Передне слово перекладача // Нариси білорусько-українських літературних зв'язків: Культурно-історичні та літературознавчі аспекти проблеми. Київ, 2003. С. 5.

Г. П. Півторакові присуджено Премію президентів академій наук України, Білорусі та Молдови.

Упродовж багатьох років він – президент Української асоціації та віцепрезидент Міжнародної асоціації білорусистів. Діяльність українського вченого на цій ниві – приклад справжнього інтернаціоналізму. Не того сумнозвісного «пролетарського інтернаціоналізму», який під машкарою взаємозбагачення призводив до нівеляції, поглинання мов і культур, а того, який щиро прагне духовними набутками одного народу збагатити інший народ.

2006 р. наша лексикографія збагатилася на академічний «Білорусько-український словник», що його Г. П. Півторак уклав разом зі своїм учнем та колегою кандидатом філологічних наук О. І. Скопненком. Він же й відповідальний редактор праці. Тривалий час українцям гостро бракувало такого словника, перекладати з білоруської доводилося за посередництвом російських джерел.

Це видання – не лише перша в історії культурних взаємин наших народів праця такого роду, а й перший в Україні великий словник, укладений за протиставним (диференційним) принципом. Він містить специфічну лексику сучасної білоруської літературної мови й ті слова, які семантикою, звуковим або морфемним складом, наголосом чи родовою належністю відрізняються від українських відповідників. До реєстру потрапили також полісемічні білоруські слова, які за звуковою подібністю відмінні од українських більшою кількістю значень (напр., *булён* – це не тільки ‘бульйон’, а й ‘картопляна юшка’). Особливий інтерес викликають зібрані у словнику міжмовні омоніми (пор. біл. *дыван* – ‘килим’, *лунаць* – ‘ширяти; маяти’, *парабкаваць* – ‘наймитувати’) та білоруські слова, що не мають у нашій мові однослівних відповідників (*абяссэнсіца* – ‘втратити значення’, *калашман* – ‘людина в широких штанах’, *каморніцтва* – ‘землемірна справа’, *прочкі* – ‘покидання своєї родини через незгоду’, *шпiк* – ‘кістковий мозок’ тощо).

Прагнучи якнайповніше представити самобутню білоруську лексику, Г. П. Півторак і О. І. Скопненко поряд із загальнозживаними словами зважилися залучити до реєстру діалектизми й архаїзми. І не помилилися. Один із білоруських колег подякував укладачам за це, адже наявність в академічному словнику таких слів підносить їхню престижність¹. Не секрет, що і в Україні, і в Білорусі за радянських часів їх уважали за слова

¹ *Клімчук Ф. Д.* [Рец. на працю: Білорусько-український словник / укл.: Г. П. Півторак, О. І. Скопненко. Київ, 2006.] // *Беларуская лінгвістыка*. Вып. 63. Мінск, 2009. С. 138.

нижчого гатунку, редактори випікали їх з рукописів «розпеченим залізом». Хоч тепер ми розуміємо, що народнорозмовна лексика й далі залишається потужним і ще не зжитим джерелом збагачення літературної мови.

Прикметна риса словника – ретельно опрацьована перекладна частина. Як правило, укладачі не обмежуються одним українським відповідником, а подають цілу низку синонімів із різними смисловими відтінками. До багатьох статей включено стійкі словосполучення й питомі білоруські фразеологізми, які теж перекладено з філігранною майстерністю. Про високий фаховий рівень праці свідчить і послідовно застосована система ремарок (близько 200), які позначають граматичну, стилістичну чи тематичну належність словникових одиниць.

Зі сторінок словника білоруська мова постає як мова самостійна, самобутня, багатюща на власні лексико-фразеологічні скарби. Власне, книга може правити за своєрідний посібник не лише з лексики та фразеології, а й з фонетики, граматики, правопису білоруської мови, а почасти навіть історії Білорусі. Автори однієї з рецензій відзначили: «...Це словник для вдумливої людини, яка любить і українську, і білоруську мови й прагне до підвищення й удосконалення особистої філологічної культури незалежно від своєї професійної спеціалізації»¹.

Нині, коли чимало лексикографічних видань у нас роблять поспіхом, на вузькій джерельній базі, з найменшим творчим внеском, «Білорусько-український словник» постає свого роду зразком для інших перекладних словників такого типу, а робота його укладачів – прикладом словникарського професіоналізму. За цю працю 2010 р. Г. П. Півторак і О. І. Скопненко заслужено стали лауреатами Премії ім. О. О. Потебні НАН України.

Чимало сил доклали мовознавці, щоб з'ясувати, як «працює» мова. А про те, як працюють самі мовознавці, – відомо дуже мало. Як знаходять тему для дослідів? Як визріває продуктивна ідея? Як переростає вона в теорію? Як теорію вдається викласти на папері? Ні з підручників історії мовознавства, ні з «Основ лінгвістичних досліджень» ми про це нічого не дізнаємося. Зате, якщо відомий учений – наш сучасник, маємо щасливу нагоду розпитати його про «таємниці» творчої лабораторії безпосередньо.

«Якщо наді мною не тяжіє обов'язковість колективної теми, – розповідає Григорій Петрович, – для дослідження обираю якусь резонансну чи, при-

¹ Мосенкіс Ю., *Переверзев Д.* Міст між Україною і Білоруссю // Мова та історія : зб. наук. пр. Київ, 2009. Вип. 111. С. 71.

наймні, гостроцікаву проблему, тобто таку, що досі лишалася поза увагою вчених або ж якій приділяли замало уваги, інтерпретація якої була чи то однобічною, чи неповною, чи тенденційною або й зовсім неправильною».

З огляду на базову вищу освіту й наукові інтереси Г. П. Півторак віддає перевагу мовно-історичній тематиці. Аналізуючи зроблене попередниками і збираючи фактичний матеріал, він намагається подумки перенестися, «вжитись» у відповідну історичну добу й стати ніби співучасником тих давніх подій, процесів і перетворень. При цьому шукає відповіді на питання: *коли, де та як* це могло відбуватися. «І коли я, – продовжує вчений, – міркував над твердженням про те, що східнослов'янська етномовна спільність колись-таки існувала, про що нібито свідчать спільні (переважно фонетичні) риси всіх східнослов'янських мов, мені відразу захотілося встановити: *де саме* локалізувалась і *якими часовими межами* окреслювалась така спільність, якщо вона справді існувала». Виявилось, що лінгвістика про це мовчить, а історія й археологія дають переконливо негативну відповідь.

Хіба це не суперечність? Хіба не привід серйозно замислитися? Звідси й виникла ідея синтезувати здобутки кількох наук – спроектувати археологічні й антропологічні відомості про розселення східних слов'ян на мовні факти писемних пам'яток (що засвідчують давнє діалектне членування давньоруської мовної території) та на ареали діалектних явищ у сучасних східнослов'янських мовах.

Доречно зазначити, що Жан Піаже – один із «стовпів» психології минулого століття – серед неодмінних умов творчої продуктивності вченого вказував на потребу багато читати в галузі інших наук, щоб *розвивати міждисциплінарний погляд*¹. Його переваги очевидні: він незмірно розширює обрій пошуку, стає джерелом плідних порівнянь і аналогій.

Та навіть зібравши всі факти, братися за перо Григорій Петрович не поспішає. Він іще довго виношує задум, узгоджує різномірний матеріал, обмірковує деталі, формулює висновки. Тобто, текст починає писатися не на папері, а в голові. Учений ретельно вибудовує структуру твору, розставляє смислові акценти, дбає про доказовість і повноту викладу. Зрозуміло, все це вимагає величезної зосередженості, граничної концентрації уваги, твердої пам'яті. І коли твір остаточно складається, коли первісна суміш думок перетворюється на логічну, зв'язну й завершену послідовність, лише тоді він починає писати – майже без закреслювань і перестановок. «Такий стиль робо-

¹ Піаже Ж. О природе креативности // Вестн. Моск. гос. ун-та. Сер. 14. Психология. 1996. № 3. С. 8.

ти забирає чимало часу, – каже Григорій Петрович. – Зате замість створювати кілька варіантів, як це роблять, наприклад, деякі письменники, я відразу маю перший і єдиний варіант. Потім іноді доповнюю його новими ідеями, кращими формулюваннями, але ніколи він не зазнає кардинальних змін».

І ще одна деталь. Хоч усі свої праці Г. П. Півторак передруковує сам (раніше – друкарською машинкою, тепер – на комп'ютері), він це робив і робить із паперового оригіналу, написаного дрібним скорописом ручкою або олівцем. Творити прямо з клавіатури йому важко: за довгі роки зміцнився нерозривний тричленний зв'язок «голова – рука – папір». «Розумію, що це не раціонально, але тільки так добре думається й легко лягають на папір рядки тексту», – зізнається Григорій Петрович. Готову працю він ще раз уважно перечитує з погляду логіки та стилістики й тільки після цього наважується публікувати.

Отже, з розповіді випливає, що професійному мовознавцеві (як, мабуть, і кожному науковцеві) бажано вміти: 1) побачити нову, нерозв'язану проблему, інтуїтивно відчуті її актуальність і перспективність; 2) збирати й критично аналізувати факти, думки попередників; 3) виявляти слабкі місця усталених теорій, їх неузгодженість із новими фактами; 4) поглянути на суперечність під іншим кутом зору, оцінити її в ширшому контексті, з позицій інших наук; 5) побудувати теорію, підкріплюючи її системою аргументації; 6) ретельно продумувати, а потім вимогливо редагувати власний текст.

Колеги, друзі й близькі люди знають Григорія Петровича як яскраву, всебічно обдаровану особистість – людину з багатьма інтересами й захопленнями. Разом із дружиною, доктором мистецтвознавства, професором Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського Л. П. Корні, він не одне десятиліття уважно стежить за музичним життям Києва, часто відвідує театр опери й балету, філармонію, будинок органної та камерної музики, музичні фестивалі. Серед улюблених композиторів – М. В. Лисенко, П. І. Майборода, Л. ван Бетховен, Дж. Россіні, Ф. Шопен. Високо цінує Григорій Петрович виступи хорів «Орея» (Житомир) і «Кредо» (Київ). Він і сам певний час був учасником народної хорової капели при Академії наук.

«Я щаслива з того, – каже Лідія Пилипівна Корній, – що пов'язала долю з такою цільною, гармонійною, духовно світлою особистістю, як Григорій Петрович. Одна з головних його якостей – це порядність. Він постійний у своїх поглядах і життєвих принципах, ніколи не підведе, не зрадить, йому чуже критиканство. Людина напрочуд скромна, не кар'єрист і не егоїст,

він про інших часом дбає більше, ніж за себе. Маючи початкову музичну освіту, прекрасно відчуває і розуміє музику, яка дає йому духовну насолоду. Коли я працювала над тритомною «Історією української музики», мене щодня підтримував і стимулював його приклад дивовижної організованості й цілеспрямованості. Багато років ми вже разом, і можу з повним правом засвідчити: наукова праця для Григорія Петровича – духовна потреба, а все, що він робить, – ґрунтовне й талановите».

Портрет Г. П. Півторка як людини був би неповним, якби ми не згадали, що він – завзятий прихильник і пропагандист здорового способу життя. Замолоду для нього звичним було здолати бігом лісову трасу завдовжки 12 кілометрів. Згодом у його життя увійшло плавання. Сьогодні ж він щоранку робить руханку й без особливих труднощів – на восьмому десятку років! – піднімається на восьмий поверх пішки, подовгу мандрує заповідними місцями України. Стрункий, підтягнутий, бадьорий, він дотримується режиму дня й засад збалансованого харчування, полюбляє спілкуватися з природою. Тож навіть у поважному віці його не полишають добре самопочуття, невігубний оптимізм, висока працездатність і життєстійкість. Справді, як кажуть французи, немає кращого маєтку, ніж міцне здоров'я.

...Озираючи подумки пройдений шлях, Григорій Петрович зізнається: «Шкодою, що літа мої молоді та зрілість припали на часи тоталітаризму, коли глушили живу дослідницьку думку, коли в кожному сидів внутрішній цензор і всім нам, немов повітря, бракувало свободи. Якби не це, міг би зробити значно більше, реалізувався би повніше...».

Та всі, хто знає Григорія Петровича, навряд чи з цим погодяться. Адже в його доробку – дев'ять індивідуальних і п'ять колективних монографій, два фундаментальних словники, близько 300 наукових статей. Він – дійсний член НАН України, доктор філологічних наук, професор, два десятиліття очолював відділ загальнослав'янської проблематики та східнослов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, був заступником академіка-секретаря Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАНУ, членом Української правописної комісії, членом редколегій кількох наукових часописів.

І підбивати підсумки ще рано! Бо вчений і сьогодні лишається одним із найдіяльніших ратаїв мовознавчої ниви. Лише за останні роки Григорій Петрович перевидав з істотними доповненнями книжку «Українці: звідки ми і наша мова. Дослідження, факти, документи» (2014), підготував обсяжний збірник своїх найважливіших праць за різні роки – «Історико-лінгвістична славістика» (2015), написав гостроактуальну книжку «Історична правда проти імперської облуди» (2018), у якій переконливо викрив фальсифікації

царськими та радянськими істориками правдивої історії українців і росіян. У дослідженні вчений трактує Київську Русь як ранньоукраїнську державу, простежує шляхи формування східнослов'янських народів та їхніх мов, висвітлює ментальні відмінності українців від росіян, пояснює походження назви *Україна*, обґрунтовує історичну необхідність заміни етнонімів *русин, руський* (від *Русь*) на *українець* (від *Україна*), розкриває причини тернистих шляхів українства тощо.

Нині Григорій Петрович працює над новою монографією – «Літописні кривичі та словени в епоху раннього середньовіччя». На підставі лінгвістичних, археологічних, історичних, етнографічних та інших джерел учений обґрунтовує давню гіпотезу про те, що предками літописних кривичів та словенів були не наддніпрянські, а західні слов'яни з південної Балтики, які емігрували на північ Східної Європи протягом V–VI ст. н. е. Дослідник планує показати, що в ході подальшого етно- і плотогенезу західнослов'янських переселенців сформувалися, крім псковських, також близькі до них групи полоцьких та смоленських кривичів, які стали етнічною основою білорусів, а новгородські словени тривалий час становили етнолінгвістичну спільноту, на основі якої могла утворитись окрема новгородська народність. Її становлення було гвалтовно перервано наприкінці XVI ст. жорстокою агресією московського царя Івана IV (Грозного) і приєднанням Новгородської республіки до Московського царства.

Уже із цього короткого опису видно: майбутня монографія викличе не тільки інтерес, а й дискусії. У будь-кому разі її вихід стане вагомим внеском у дослідження історії як східнослов'янських мов, так і східнослов'янських народів. Побажаємо ж автору успішно завершити цю новаторську працю!

Пилип Селігей,
доктор філологічних наук
Олександр Скопненко,
кандидат філологічних наук

**З ЛИНГВІСТЫЧНАЙ
СПАДЧЫНЫ
РЫГОРА ПІЎТАРАКА**

ГІСТОРЫЯ ІНФІНІТЫВАЎ НА -ТИ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ¹

Інфінітыў – адзіная для дзеясловаў форма, прынятая ў лексікаграфіі. Вопыт укладання гістарычных слоўнікаў² паказвае, што ўстанаўленне пачатковай формы дзеясловаў старажытнай мовы ўскладняецца ў паасобных выпадках невыразнасцю інфінітыўнай асновы або некаторымі палеаграфічнымі асаблівасцямі тагачаснага пісьма, такімі як скарачэнне слоў, вынясенне над радок літар і цэлых складоў і т. п.

Цэласнага манаграфічнага даследавання гісторыі інфінітыва ў беларускім мовазнаўстве няма. Каштоўныя звесткі з праггісторыі гэтай формы знаходзім у працах А. І. Сабалеўскага³, Л. П. Якубінскага⁴, П. Я. Чарных⁵ і іншых вучоных. Некаторыя пытанні ўласна беларускага інфінітыва закрануў акадэмік Я. Ф. Карскі. Ужо ў ранняй сваёй працы «Обзор звуков и форм белорусской речи»⁶ ён звярнуў увагу на класіфікацыю інфінітыўных асноў беларускіх народных гаворак. Пазней з’явіўся шэраг яго прац аб мове старабеларускіх рукапісных і друкаваных помнікаў, упершыню паднятых даследчыкам з многіх архіваў⁷. Аналізуючы мову гэтых помнікаў, Я. Ф. Карскі звычайна прыводзіць і формы інфінітываў.

¹ *Упершыню надрукавана*: Весці Акад. навук БССР. Сер. грам. навук. 1964. № 1. С. 113–123.

² Падрыхтоўка слоўніка старабеларускай мовы XIV–XVIII стст. вядзецца ў сектары гісторыі мовы Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР. Над слоўнікам старой украінскай мовы XIV–XV стст. працуе сектар мовы Інстытута грамадскіх навук пры Львоўскім дзяржуніверсітэце імя І. Я. Франка.

³ *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка. Изд. 4-е. М., 1907.

⁴ *Якубинский Л. П.* История древнерусского языка. М., 1953.

⁵ *Черных П. Я.* Историческая грамматика русского языка. М., 1960.

⁶ *Карский Е. Ф.* Обзор звуков и форм белорусской речи. М., 1885.

⁷ *Карский Е. Ф.* К истории звуков и форм белорусской речи. Варшава, 1893 ; *Яго ж.* Два памятніка старога западнорусскага наречя: лютеранскі катэхізіс 1562 г. і католіцкі катэхізіс 1585 г. // Журн. М-ва нар. просвещения. 1893. Ч. ССLXXXVIII. С. 406–430 ; *Яго ж.* О языке так называемых Литовских летописей. Варшава, 1894 ; *Яго ж.* Западнорусские переводы псалтыри в XV–XVII веках. Варшава, 1896 ; *Яго ж.* Западнорусский сборник XV-го века, принадлежащий Императорской Публичной библиотеке, Q. I. № 391: палеографические особенности, состав и язык рукописи. СПб., 1897. (Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук ; т. 65, № 8) ; *Яго ж.* Особенности письма и языка рукописного сборника XV в., именуемого летописью Авраамки. Варшава, 1899.

Больш поўна і разнастайна прадстаўлены інфінітыўныя формы ў грунтоўным даследаванні Карскага «Белорусы»¹. Але і гэта праца не была спецыяльным даследаваннем беларускага дзеяслова і яго форм. Таму і тут Карскі не пайшоў далей канстатацыі існавання тых ці іншых форм інфінітыва ў старой і сучаснай яму беларускай мове.

Пасля Карскага таксама не з'явілася ніводнага спецыяльнага даследавання па гісторыі беларускага інфінітыва. Затое многа звестак аб сучасным стане інфінітыва ў беларускіх народных гаворках змешчана ў вельмі каштоўнай манаграфіі Ю. Ф. Мацкевіч, прысвечанай марфалогіі дзеяслова ў беларускай мове².

Крыніцамі вывучэння гісторыі інфінітыва, як і іншых граматычных катэгорый беларускай мовы, служаць пісьмовыя помнікі і даныя сучасных гаворак. Ад XIV–XV і асабліва ад XVI–XVII стст. да нас дайшло многа пісьмовых твораў – рэлігійных і свецкіх, перакладных і арыгінальных, а таксама розных дзелявых дакументаў, напісаных на старой беларускай мове, якая была дзяржаўнай у Літоўскім княстве.

Аднак для вывучэння гісторыі інфінітыва надзейны матэрыял даюць толькі такія выданні, якія дакладна перадаюць палеаграфічныя асаблівасці арыгіналаў. На жаль, такіх выданняў параўнальна мала. Вось чаму асноўнымі крыніцамі для нас могуць служыць толькі старажытныя рукапісы і старыя друкаваныя кнігі³. Вялікі размах дыялекталагічнай работы апошніх гадоў дае багаты матэрыял і для вывучэння інфінітыва ў народных гаворках.

У залежнасці ад гістарычнага лёсу інфінітывы можна падзяліць на два тыпы: з асновай на галосны і з асновай на зычны. У старарускай мове інфінітывы абодвух гэтых тыпаў мелі канчатак **-ти** незалежна ад сваёй структуры і месца націску. Канчатак **-ть** у стараславянскіх помніках не сустракаецца⁴, а старарускія фіксуюць яго вельмі рэдка. Гэта дае падставу лічыць канчатак **-тъ** параўнальна познім па ўтварэнню. Узнікненне яго найбольш верагодна звязваць з рэдукцыяй канцавога **-ти**. Скарачэнне канцавога ненацісканога **-і**, якое храналагічна супадае з падзеннем кароткіх галосных **ъ** і **ь**,

¹ Карский Е. Ф. Белорусы, т. II. Язык белорусского племени. Кн. 2 : Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском наречии. Варшава, 1911. (2-е выд.: Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. 2–3. М. : АН СССР, 1956.)

² Мацкевіч Ю. Ф. Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове. Мінск, 1959.

³ Пералік выкарыстаных крыніц змешчаны ў канцы артыкула.

⁴ Гл.: Ван-Вейк Н. История старославянского языка. М., 1957. С. 323.

закранула многія дзеяслоўныя формы: 2-ю асобу адз. ліку (*можешы > можешь, идеши > идешь*), 2-ю асобу адз. ліку загаднага ладу (*буди > будь, остави > оставь*) і інфінітыў (*имѣти > имѣть, ходити > ходить*)¹.

Аднак некаторыя вучоныя выводзяць інфінітыўнае **-ть** з супінаў² альбо назоўнікаў з асновай на **ї** вінавальнага склону адзіночнага ліку³.

Формы інфінітываў на **-ти і -ть** (з несумненнай перавагай першых) унаследаваны былі і паасобнымі ўсходнеславянскімі мовамі ў перыяд іх выдзялення са старарускай мовы. Але развіццё інфінітыўных форм у кожнай з усходнеславянскіх моў ішло сваімі асобнымі шляхамі. Новы канчатак **-ть** найбольш паслядоўна развіваўся ў рускай мове, дзе з цягам часу ён ахапіў не толькі ўсе інфінітывы з асновай на галосны, але і значную частку форм з асновай на зычны. Найменш паслядоўна працэс пашырэння канчатка **-ть** ажыццявіўся ва ўкраінскай мове, дзе ён распаўсюдзіўся толькі на інфінітывы з асновай на галосны паўночнага і – менш паслядоўна – паўднёва-ўсходняга дыялекту⁴.

Больш разнастайным было развіццё інфінітыўных канчаткаў у беларускай мове. У некаторых гаворках беларускай мовы інфінітывы на **-ти** захоўваюцца і цяпер.

З другога боку, раннія граматы, створаныя на тэрыторыі сучаснай Беларусі, адлюстроўваюць і канчатак **-ть** у інфінітывах з асновай на галосны. Гэта сведчыць, што адпадзенне канцавога ненацісканога **-і** на большай частцы беларускай тэрыторыі адбывалася адначасова з аналагічным працэсам у рускіх гаворках. Так, у ранніх помніках старабеларускай мовы сустракаем формы: *вѣситъ* (Гр. 1300), *закладывать* (Гр. 1377), *боронить* (Гр. 1399), *згодитьсе, служить* (Ап. аб валхв.).

Галоўнай падставай для вызначэння часу ўзнікнення і першапачатковай лакалізацыі інфінітываў на **-ть** у беларускай мове могуць служыць факты сучаснай і гістарычнай дыялекталогіі.

Дыялекталагічны атлас беларускай мовы паказвае⁵, што інфінітывы з нескарочаным суфіксам характэрны цяпер толькі для невялікай групы паўднёва-заходніх гаворак, якія амаль поўнасцю супадаюць з адміністрацыйнымі межамі Брэсцкай вобласці і прымыкаюць да паўночнаўкраінскага дыялекту. Але дыялектныя адносіны беларускай мовы ў старажытны час не накладваюцца на яе цяперашнюю дыялекталагічную карту. Як мяркуе Р. І. Аванесаў,

¹ Якубинский Л. П. История древнерусского языка. С. 144.

² Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. С. 155–156.

³ Ильинский Г. А. Праславянская грамматика. Нежин, 1916. С. 303.

⁴ Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Київ, 1955. С. 73, 79.

⁵ Гл.: Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963. Карта 173.

паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні дыялектныя масівы размяжоўваліся некалі больш выразна, без пераходных гаворак. У гістарычных адносінах яны адпавядалі двум буйным феадальным утварэнням – Смаленскай і Полацкай землям на поўначы і паўночным усходзе і Турава-Пінскаму княству і Чорнай Русі на поўдні і паўднёвым захадзе. Смаленска-полацкі дыялект быў цесна звязаны з мяжуючымі з ім рускімі паўночна-заходнімі гаворкамі (Пскоў, Ноўгарад), а дыялект турава-пінскі прадстаўляе сабою генетычнае адзінства разам з суседнімі гаворкамі ўкраінскага Палесся.

З гэтых меркаванняў Р. І. Аванесава вынікае, што паўднёва-заходні дыялект беларускай мовы і паўночныя гаворкі ўкраінскай мовы разам з часткай яе паўднёва-заходняга дыялекту прадстаўлялі сабою ў мінулым адзіны дыялектны масіў з аднолькавымі фанетычнымі і граматычнымі рысамі. Формы інфінітыва ў гэтых гаворках маглі быць толькі поўнымі. Гэта пацвярджаюць помнікі стараўкраінскай мовы, факты паўднёва-заходніх і заходніх палескіх гаворак украінскай мовы, дзе захаваліся ўсе адзначаныя для былога паўднёва-заходняга дыялектнага масіву з’явы, і, нарэшце, даныя сучасных беларускіх гаворак.

Інфінітывы на **-ць** былі характэрнымі для паўночна-ўсходняга дыялектнага масіву. Калі ў адпаведную эпоху паўночная частка старога Турава-Пінскага княства і Чорнай Русі аказалася ў эканамічным і палітычным становішчы больш звязанай з Полацкам, Віцебскам і Смаленскам, чым з Туравам і Пінскам, новыя ўмовы адбіліся і на кірунках развіцця асобных моўных з’яў гэтай тэрыторыі. У прыватнасці, на паўднёва-заходнюю тэрыторыю пашырыліся скарочаныя формы інфінітываў. Уплыву паўночна-ўсходняга дыялекту не паддаліся толькі крайнія паўднёва-заходнія гаворкі, якія захавалі шматлікія старажытныя рысы аж да нашага часу і сярод іх – інфінітывы на **-ти**.

Больш устойлівым выявіўся суфікс **-ти** ў інфінітывах другой групы, гэта значыць з асновамі на зычныя (губныя *б, п, в*, зубныя *з, с*, санорны *р*) тыпу *грабці, раўці, месці, мерці*. Рэдукцыя канцавога **-і** ў інфінітывах гэтага тыпу адбылася пазней і не паўсямесна, хоць познія старабеларускія помнікі, як убачым далей, адлюстроўваюць і гэты працэс.

У сучасных беларускіх гаворках інфінітывы тыпу *н’ес’ц’, в’ез’ц’* пашыраны толькі ў невялікай групе паўночна-ўсходніх гаворак, тэрытарыяльна сумежных з рускімі (усходняя частка Віцебскай, Магілёўскай і Гомельскай абласцей)¹.

¹ Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Карта 175. Гл. таксама: Мацкевіч Ю. Ф. Некаторыя дыялектныя асаблівасці паўночна-ўсходніх гаворак // Пр. Ін-та мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР. 1957. Вып. 111. С. 10 ; Яе ж. Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове. С. 15.

Пашырэнню інфінітываў на **-ць** з асновамі на зычны, магчыма, пераходзіць закон узыходзячай гучнасці, згодна з якім склад будзеца па схеме зычны + галосны.

Наглядзячы на пашырэнне інфінітываў з **-ць** пры асновах на галосны ўжо ў ранні час на большай частцы тэрыторыі беларускай народнасці, новы інфінітыўны канчатак вельмі доўга не адлюстроўваўся ў пісьмовай мове. Найбольш пашыранай пачатковай формай дзеяслова ў старабеларускіх творах былі інфінітывы на **-ти**. Яны засведчаны ў позніх помніках старарускай мовы, створаных на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Гэтыя формы шырока ўжываюцца ва ўсіх творах старабеларускай пісьменнасці ад XIV да XVIII стст. Прыклады з грамаг і летапісаў XIII–XV стст.: *взяти*¹, *дати*, *ити*, *купити*, *сажати* (Гр. 1229); *гостити*, *поискывати*, *правити* (Гр. Г. 1264); *мыцати*, *посуживати* (Гр. 1264); *ехати*, *кликати*, *купити*, *терпети* (Гр. 1300); *вѣсити*, *поехати*, *пускати* (Даг. 1300); *володети*, *няти*, *стати* (Гр. 1387); *брати*, *рядити*, *судити* (Гр. 1399); *знати*, *отъслати* (Гр. 1405); *вѣдати*, *торговати* (Даг. 1407); *поехати* (Гр. 1409); *воевати*, *говорити*, *пити*, *чинити* (Віл. л.); *боронити*, *княжити*, *пытати*, *радитися* (Увар. л.). З рэлігійных твораў XV ст.: *дрыжати*, *загнути*, *казати*, *пановати*, *покутовати*, *слухати*, *укрижовати* (Пак. Хр.); *готовити*, *дековати*, *малевати*, *мѣти*, *оферовати*, *розумети*, *шинковати* (Ап. аб валхв.); *драти*, *кликати*, *мешкати*, *седѣти*, *тягнути*, *ховати* (Ж. Алякс.). З помнікаў XVI ст.: *ганити*, *грабити*, *мовити*, *набыти*, *поведити*, *позычати*, *робити* (КСД); *давати*, *остати*, *пригнати*, *покладати* (Супр. л.); *вымовляти*, *загубити*, *зрозумети*, *позычати*, *прикликати*, *споганити*, *уздорывити*, *ховати* (Цяп.); *вчынити*, *выгнати*, *змеркати*, *кочевати*, *мыслити*, *оборонити*, *стояти* (Рач. л.); *арештовати*, *будовати*, *вжывати*, *вызволяти*, *выконывати*, *друковати*, *зрадити*, *карати*, *набывати*, *образити*, *опановати*, *пилновати*, *полевати*, *радити*, *скасавати*, *торгати*, *упевнити*, *утратити*, *чути*, *шкодовати* (Ст. 1588). З помнікаў XVII ст.: *жадати*, *змоцнити*, *керовати*, *працовати*, *робити*, *смажити* (Каліст); *благати*, *высловити*, *зрозумѣти*, *поняти*, *ретовати*, *шукати* (Бібл. XVII); *валчити*, *досягнути*, *зкрігитати*, *ткнути*, *чинити* (Алекс. Л.); *будовати*, *муровати*, *орати*, *потопити*, *сѣяти*, *спалити*, *упросити*, *ховати* (Троя); *блюзнити*, *вымовляти*, *звытяжити*, *злоречити*, *зрозумѣти*, *коштовати*, *розмовляти*, *шукати* (Варл.) і інш. З помнікаў XVIII ст.: *держати*, *думати*, *зрѣти*, *пытати* (Раст. л.); *braci* (Маращ.).

¹ Тут і далей палеаграфічныя асаблівасці напісання некаторых старажытных літар замяняем сучаснай графікай па тэхнічных прычынах.

Інфінітывы на **-ць** у помніках гэтага часу сустракаюцца значна радзей. Іх зусім няма ў граматах XIII ст. Граматы XIV–XV стст., як мы адзначалі, змяшчаюць толькі некалькі форм з **-ць**. Помнікі XV ст. іншых жанраў зусім не ведаюць інфінітываў на **-ць**, за выключэннем ужо адзначанай «Аповесці аб валхвах», дзе засведчаны дзве формы: *згодиться* (48^б) і *служить* (89).

Не характэрны падобныя інфінітывы і летапісам XVI ст. Супрасльскі спіс летапісу 1519 г. не змяшчае ніводнай формы з **-ць**, а ў спісе Рачынскага канда XVI ст. іх усяго чатыры: *запаліваць* (295), *отъпирать* (344), *слышать* (353), *одменить* (356). І толькі ў Евангеллі Цяпінскага такіх форм ужо параўнальна многа: *быть, гамоваць, взять, даць, жениться, забить, збудовать, меть, мовить, офъровать, очиститъ, пить, поведать, съеззатъ, слухать, съпоганить, спытатъ* і інш.

Інфінітывы на **-ць** вельмі пашыраны ў Літоўскім статуце 1588 г.: *будовать, вызволить, выкупить, граничить, доводить, забить, загамовать, касовать, ловить, меть, обирать, пилновать, писать, прынять, розуметь, ручить, скарать, стать, судить, уживать, ховать, чынить, шкодить*.

Нераўнамерна размяркоўваюцца інфінітывы на **-ць** у помніках XVII ст. Так, яны поўнасьцю адсутнічаюць у Евангеллі Каліста (форм на **-ти** тут 2629), затое ў Маскоўскім спісе Александрыі такія формы выступаюць амаль паслядоўна: *быть, ведать, вызволить, гладить, готовить, забить, загубить, збудовать, згинуть, лизать, мовить, оферовать, пановать, покутовать, слухать, стратить, сховать, утекать, целовать, шукать* і інш. Многа інфінітываў з **-ць** у Бібліі XVII ст.: *встать, гамоваць, звоевать, мѣть, мешкать, мовить, орать, сѣять, слухать, спать, утекать, шукать* і г. д. У «Гісторыі аб Варлааме і Іаасафе» сярод 1014 інфінітываў гэтага тыпу 64 на **-ць** (супраць 950 на **-ти**): *вѣдать, выростать, досвѣдчитъ, закладать, збудовать, переменить, попрацовать, провадить, смѣть, старать, уродить* і інш.

Для помнікаў XVIII ст. інфінітывы на **-ць** ужо звычайная з’ява. У камедыях XVIII ст., якія адлюстравалі жывую мову беларускага народа, інфінітывы на **-ць** ужываюцца паслядоўна: *balakać, wiedać, wieryć, hawaryć, hnatca, dać, dzialić, dmuchać, jechać, zartować, irwać, tauczać, napitca, pakutiwać, rabić, słuchać, iwazać, chadzić, czunić, czuwać* (Мараш.); *бразгаць, зачуць, збыць, куниць, скакаць* (Смал. к.).

Супастаўленне прыведзеных прыкладаў наглядна паказвае, што ў помніках старабеларускай мовы пераважаюць інфінітывы на **-ти**. Ужыванне гэтага канчатка можа быць растлумачана рознымі прычынамі.

Няма ніякага сумнення ў тым, што традыцыйнасць была вырашальнай у пачатковы перыяд пісьменнасці на заходнерускіх землях і ў першыя

стагоддзі самастойнага існавання старабеларускай мовы. Але ў далейшым ва ўмовах адасаблення заходнярускіх зямель ад Маскоўскай дзяржавы старабеларуская пісьмовая мова ўжо вельмі рана выпрацавала і свае ўласныя, толькі ёй уласцівыя арфаграфічныя прыёмы, перад якімі адступалі старарускія пісьмовыя традыцыі.

Аднак, як паказваюць факты, традыцыйная перадача **-ти** існавала значна даўжэй за іншыя традыцыйныя напісанні. Так, у летапісе Рачынскага канца XVI ст. прыкметна выяўляецца тэндэнцыя ў бок фанетызацыі арфаграфіі, аб чым сведчаць напісанні накшталт *цэсара, пророчэства, бэз, прычына, пэвэн, на рецэ, умер бэс плоду, там жэ, вчынили, жэмчуг, у ласцэ* і г. д. Тым не менш інфінітываў без канцавога **-и**, як мы ўжо адзначалі, тут усяго 4 супраць 147 на **-ти**. Акрамя таго, пры агульнай тэндэнцыі да аслаблення старарускіх традыцый застаецца незразумелым, што з'явілася прычынай пашырэння суфікса **-ти** ў тых інфінітываў, якія ўтварыліся пазней, ва ўмовах фарміравання мовы беларускай народнасці, калі ў народнай мове такія інфінітывы, відаць, ужываліся з **-ть** (напр., *бачити, заховати, почувти* – Ап. аб валхв.; *корыстати, опытати, дяковати, побудовати* – КСД; *набыти* – Каліст; *умоцнити* – Алекс. Л.; *робити, шпикговати* – Бібл. XVII; *звернути, працовати, фрасоватися* – Варл. і інш.).

Усё гэта наводзіць на думку, што на структуру інфінітыва старабеларускай пісьмовай мовы ўплывала яшчэ нейкая іншая прычына, якая толькі супадала па сваіх выніках са старарускай традыцыяй.

Вышэй ужо гаварылася аб магчымасці пашырэння інфінітываў на **-ти** ў старажытны час на значна большай тэрыторыі, чым цяпер. Відаць, яны падтрымлівалі аналагічныя формы ў пісьмовай мове і замацаваліся потым у якасці адной з яе норм. Гэта тым больш верагодна, што навагрудска-гродзенскія гаворкі, якія, на думку лінгвістаў, паслужылі асновай мовы беларускай народнасці, ляжалі ў межах старога паўднёва-заходняга дыялекту з уласцівымі яму поўнымі інфінітыўнымі формамі¹.

Традыцыйная перадача **-ти** ў інфінітывах не пахіснулася нават тады, калі старабеларуская літаратурная мова ў выніку адпаведных гістарычных умоў папала пад моцны ўплыў польскай мовы². Нягледзячы на тое што ў польскай мове XVI–XVII стст. інфінітывы мелі канчатак **-ć** (*walczyć, wątpić, wolać*),

¹ Нарысы па гісторыі беларускай мовы : дапаможнік / рэдкал.: П. Ф. Глебка [і інш.]. Мінск, 1957. С. 14.

² Старапольская мова не ведала інфінітываў на **-ti** ўжо з самай старажытнай пары. Гл.: *Klemensiewicz Z., Lehr-Splawinski T., Urbanczyk S. Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa, 1958. С. 388.*

у старабеларускай літаратурнай мове запазычаныя з польскай інфінітывы ўжываліся з канчаткам **-ти**: *валчѣти* (Бібл. XVII, 104, 445), *вонтпѣти* (Варл., 282), *волати* (Варл., 176). Тут, відаць, інфінітывы на **-ти** падтрымаліся ўкраінскай мовай, уплыў якой к XVII ст. таксама значна павялічыўся¹.

Старабеларускія помнікі асабліва паслядоўна адлюстроўваюць суфікс **-ти** ў інфінітывах з асновай на зычныя. Гэта зразумела, паколькі такія формы знаходзілі падтрымку і з боку народна-гутарковай мовы. У старабеларускіх творах часцей за іншыя сустракаецца тып са злучэннем **-ст (-зт)**: *вѣсти* (Гр. 1229); *блюсти* (Гр. 1387); *сѣсти*, *засѣсти* (Віл. л.); *укласти* (Увар. л.); *ести*, *класти*, *погрести*, *привести*, *упасти*, *чести* (Пак. Хр.); *вести*, *класти*, *принести*, *рости* (Ап. аб валхв.); *нести*, *перевезти*, *расчести* (Ж. Алякс.); *внести*, *спусти*, *спасти*, *треста* (КСД); *ести*, *погрести*, *рости*, *сести* (Цяп.); *вести*, *нести*, *осѣсти*, *приобрѣсти* (Рач. л.); *вести*, *довести*, *нести*, *отѣпасти*, *попасти*, *сести*, *спасти*, *трясти*, *цвести*, *улезти* (Ст. 1588); *выповѣсти*, *ѣсти*, *зацвѣсти*, *нести*, *оповѣсти*, *погрести*, *привести*, *сѣсти*, *спасти* (Каліст); *впасти*, *вывести*, *ести*, *внести*, *погрести*, *привести*, *прясти* (Бібл. XVII); *влѣзти*, *всѣсти*, *нести*, *погрести*, *привести* (Алекс. Л.); *впасти*, *занести*, *повѣсти*, *принести*, *сѣсти*, *украсти* (Варл.); *iści*, *klaści*, *pryści* (Мараш.) і г. д.

Суфікс **-ть** у інфінітывах з асновай на зычныя – з’ява вельмі рэдкая і ў пісьмовай мове. Некалькі прыкладаў сустракаем у творах XVI–XVII стст.: *выкрасть* (Ст. 1588); *упасть*, *вывесть* (Пс. XVI); *есть зьесть*, *погреть*, *посѣсть*, *привесть* (Бібл. XVII); *погреть*, *поднесть* (Алекс. Л., Алекс. М.); *leść*, *pierieleść*, *ukraść*, *iść* (Мараш.).

Такім чынам, у старабеларускай пісьмовай мове пераважалі інфінітывы на **-ти** як у першай, так і ў другой групе. Аднак устанавіць суадносіны форм на **-ти** і **-ть** унутры гэтых груп больш дакладна не ўдаецца. Усе разважанні ў гэтым кірунку не могуць выйсці за межы гіпотэзы.

Акрамя традыцыйнасці пісьма, з аднаго боку, і неўсталяванасці арфаграфіі, з другога, цяжкасці павялічваюць і палеаграфічныя асаблівасці старабеларускіх помнікаў. У прыватнасці, пашыранае ў помніках скарачэнне канцавой часткі розных катэгорый слоў не мае асаблівага значэння для выяўлення структуры іншых часцін мовы, але яно стварае значныя цяжкасці пры вывучэнні інфінітыва: пры адсутнасці сталых арфаграфічных норм цяжка сказаць у кожным канкрэтным выпадку, як разумеў кніжнік скарачаную ім форму – як **-ти** або як **-ть**.

¹ Карский Е. Ф. К истории белорусского языка в XVII ст. // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962. С. 483.

Інфінітывы з вынасным *т* тыпу *ходит, носит, брат*¹ сустракаюцца ў старых беларускіх помніках розных перыядаў і розных жанраў, але ў позніх помніках старабеларускай пісьменнасці іх намогта больш, чым у ранніх.

Я. Ф. Карскі далучаў такія выпадкі (праўда, не без хістанняў) да інфінітываў на *-ть*². На першы погляд, з гэтым можна згадзіцца. Шэраг фактаў пацвярджае, што вынасным магло быць іменна палатальнае *т*. Найбольш пераканаўчымі з гэтых фактаў з’яўляюцца наступныя.

1. Дзеясловы 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга і будучага часу заканчваліся ў старабеларускай мове звычайна на *-ть*. У гэтых жа формах вельмі часта сустракаем і вынасныя *т*: *взять... будеть, занюжъ выданъ будетъ; ..бють, зашийки дают, плюют, тернем коронуютъ; не вѣдаютъ что чинят* (Пак. Хр.), *будет* і тут жа *будеть* (Ст. 1588 і г. д.).

2. Вынаснае палатальнае *т* ужываецца і ў іншых часцінах мовы, напрыклад у назойніках: *маетност, печатю, братя* (Ст. 1588), у лічэбніках: *шест, пятсот, двадыцатма* (Ст. 1588) і інш.

3. Вынасныя *т* у Ленінградскім спісе Александрыі амаль паслядоўна адпавядаюць інфінітывам на *-ть* Маскоўскага спіса. Праўда, няма ніякіх падстаў сцвярджаць катэгарычна, што адзін спіс з’яўляецца непасрэднай копіяй другога, але адзначаная заканамернасць не можа не прыцягнуць увагі.

4. Колькасць вынасных *т* у інфінітывах павялічваецца па меры аддалення ад старарускага перыяду, калі дапусціць, што *т* = *ть*, такое павелічэнне цалкам заканамернае: з цягам часу традыцыя адступала і старыя інфінітывныя формы ўсё больш і больш замяняліся новымі.

Але больш глыбокі аналіз паказвае, што гэтых крытэрыяў далёка не дастаткова, каб паставіць знак роўнасці паміж *т* і *ть*. Выяўляецца, у прыватнасці, што выносіцца магло не толькі палатальнае *т*, але і *т* цвёрдае. Акрамя таго, дзеясловы ў 3-й асобе ў помніках ужываліся не толькі з мяккімі, але і з цвёрдымі канчаткамі: *мовить* (Віл. л.), *будеть* (Ст. 1588), *пойдутъ* (Раст. л.) і інш.

Не пацвярджаюць нашага дапушчэння і ўкраінскія граматы XIV–XVI стст., якія таксама ведаюць вынасныя *т*³. У гэтых граматах інфінітывы размяркоўваюцца колькасна па суфіксах наступным чынам: на *ти* – 372, на *-ть* – 19, на *-тъ* – 4, на *-т* – 28, на *-ти* – 2.

¹ Надрадкавыя літары ў дадзеным артыкуле перадаюцца паўтоўстым курсівам.

² Гл.: Карский Е. Ф. Западнорусские переводы псалтыри в XV–XVII веках. С. 231; Яго ж. О языке так называемых Литовских летописей // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. С. 236; Яго ж. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. 2–3. М., 1956. С. 277–278.

³ Розов В. Українські грамоти. Київ, 1928. Т. 1 : XIV в. і перша половина XV в.

Як відаць, форм на **-ть** вельмі мала і, як сцвярджаюць даследчыкі, усе яны няпэўныя. Інфінітывы на **-ть** засведчаны ў дзвюх граматах. Адною з іх наогул характэрна змяшэнне **и і ь**, а арыгінал другой граматы загінуў. Яе пазнейшае выданне арфаграфічна падпраўлена¹.

Такім чынам, **-ть** у адзначаных граматах хутчэй за ўсё трэба чытаць як **-ти**. Гэта цалкам верагодна, бо інфінітывы на **-ть** былі заўсёды чужыя для паўднёва-заходніх украінскіх гаворак, у тым ліку і галіцкіх. Няма тут такіх форм і цяпер. У такіх умовах дапусціць, што ў 28 інфінітывах **ти = ть** зусім немагчыма.

Цяжка таксама ўявіць значнае пашырэнне інфінітываў на **-ть** у ранні перыяд пісьменнасці на беларускіх землях, няхай нават у асобных помніках. А між тым у Грамаце Гердэня 1264 г. сустракаем пры 8 формах **-ти** 5 на **-т**, у Грамаце 1405 г. на **-ти** – 7, а на **-т** – 6 інфінітываў, Грамаце 1407 г. адпаведна 11 і 17. Пры гэтым формы на **-ть** ва ўсіх адзначаных граматах зусім не сустракаюцца.

Асабліва цяжка тлумачыць вынаское **т** у позніх старабеларускіх помніках, дзе яно сустракаецца пры паралельным ужыванні форм на **-ти** і **-ть**, нахшталт: *а трубит будуть сынове аароновы; ...будете трубити голосно гримячими трубами; ...трубит будете трубы над всесожжением* (Бібл. XVII, 185). Аналагічныя выпадкі назіраюцца ў Статуце 1588 г., некаторых спісах Александрый, аповесці аб Варлааме і Іаасафе і іншых творах.

Ужыванне ў інфінітывах вынасных літар паралельна з суфіксамі **-ти** і **-ть** выключае ўсякую магчымасць суадносіць гэтыя канчаткі толькі з якім-небудзь адным суфіксам. У той жа Бібліі XVII ст. інфінітываў на **-ти** прыкладна 24,5 %, на **-ть** – 12,2 %, на **-т** – 63,3 %. Няма падстаў ва ўсіх выпадках **т** чытаць як **-ти**. Але яшчэ менш было б верагодна суаднесці іх з **-ть**. 75,5 % інфінітываў з **-ть** супраць 24,5 % з **-ти** для помніка XVII ст. пры традыцыйнасці старабеларускай літаратурнай мовы і ўкраінскіх уплывах – з’ява наўрад ці магчымая.

Як відаць, вынясенне літар, у тым ліку і ў інфінітывах, было своеасаблівай манерай пісьма, незалежнай ад якасці граматычных катэгорый і форм. Вось чаму вынасныя суфіксы інфінітываў нельга звязваць толькі з адным суфіксам **-ти** або **-ть**.

Паралельнае ўжыванне форм на **-ти** і **-ть**, асабліва прыкметнае ў помніках XVI–XVIII стст., выклікана, як мы мяркуем, своеасаблівым перапляценнем традыцыйных і дыялектных інфінітывуных форм аналагічнай структу-

¹ Падрабязна аб гэтым гл.: *Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku. Studjum językowe. Kraków, 1934. S. 123.*

ры. Звычайка да «кніжных» форм, з аднаго боку, і ўнутраныя патрабаванні «простай» мовы, з другога, маглі прывесці да суіснавання ў старабеларускай літаратурнай мове позняя перыяду інфінітыўных форм на **-ти** і **-ть**, якія па сваіх экспрэсіўных і стылістычных магчымасцях лічыліся цалкам тоеснымі і адрозніваліся хіба што рытма-меладыйнымі якасцямі¹.

У такіх умовах вынасное **т**, працягваючы быць сродкам скарачэння слоў, стала нібы сімвалам, знакам аднаго і таго ж палатальнага т, без якога нельга абысціся ні ў першым, ні ў другім выпадку. А ці быў за гэтым мяккім т яшчэ гук пярэдняга рада і, ці слова канчалася толькі палатальным т – было не так ужо і важна.

Зыходзячы з усяго сказанага, мы лічым, што ў дачыненні да вынасных інфінітыўных суфіксаў можна прыняць да ўвагі наступнае.

1. Калі ў ранніх помніках вынасныя **т** у інфінітывах выступаюць паралельна з суфіксам **-ти**, а формы на **-ть** адсутнічаюць, цалкам заканамерна чытаць іх як **-ти**. Гэта датычыцца перш за ўсё такіх помнікаў, як Грамата Гердэня 1264 г., Грамата 1405 г., Дагавор 1407 г., Кніга судных спраў, Увараўскі спіс летапісу і інш.

2. Раскрываючы інфінітывы з вынасным **т** у помніках, якія ведаюць абедзве формы (на **-ти** і **-ть**), адна з якіх яўна пераважае, а другая сустракаецца спарадычна, арыентавацца трэба на пераважаючую. Адхіленні магчымы ў выпадках, калі выступае так званае патрабаванне мілагучнасці моўнага патоку.

3. Для тлумачэння вынасных інфінітыўных суфіксаў у некаторых помніках канца XVI–XVII стст., дзе формы на **-ти**, **-ть** і **-т** размяркоўваюцца больш або менш раўнамерна, цалкам пэўных крытэрыяў устанавіць немагчыма. Але, як нам здаецца, чытаючы інфінітывы з вынаснымі т у адзначаных помніках, неабходна ўлічваць, прынамсі, два моманты: навакольнаыя інфінітыўныя формы і, умоўна называючы, патрабаванне мілагучнасці моўнага патоку.

Аналіз помнікаў паказвае, што тая ці іншая невыразная форма інфінітыва становіцца больш або менш зразумелай на фоне іншых форм. Не выклікаюць амаль ніякага сумнення формы з **т** у такой, напрыклад, паслядоўнай плыні

¹ Нават сучасная беларуская літаратурная мова з яе ўсталяванымі нормамі і сваімі ўласнымі традыцыямі дапускае паралельнае ўжыванне інфінітываў на **-ти** і **-ть** (у вершаванай мове): *Прыехалі «спецы» – як жа не прыехаць, – пачалі дарогу аглядаці нехаць* (Я. Купала. «Над ракой Арэсай»); *Дзе ж так вольна ў свеце жыці? Ці ж не радасць гэта? Як жа край свой не любіці, родны край Саветаў?* (Я. Колас. «Радасць»); *І некага ёй выпраўляці, і некага ёй сустракаці...* (П. Панчанка. «Адпомсцім»). (Гл. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Марфалогія : падручнік / А. М. Базыленка [і інш.]. Мінск, 1957. С. 143.)

інфінітываў: *мовіти, доводіти, іти, мети, окладати, дати, заступит, отъказывати, усправедливитися, ехати, слати, учиніти, сніти, быти, зьездіти, узычыти* (Ст. 1588, 210). Вынаснае **т** у слове *заступит* трэба чытаць як **-ти**. А ў слове *оглядоват*, улічваючы яго месца ў такім паслядоўным радзе інфінітыўных форм, як *ездить, справоватъ, косити, складати, позывати, подавати, ездити, заповедать, выдаватъ, связыватъ, оглядоват* (Ст. 1588, 135–136), мы схільны бачыць канчатак **-ть**.

Патрабаванне мілагучнасці моўнага патоку зводзіцца да выраўноўвання па паўнагучнасці двух структурна аднолькавых членаў сказа злучальнай сувязі: напрыклад, у сказе *оный укривжоный маеть безъ мешканья тую кривду свою на вряде судовомъ оповедати и записати* (Ст. 1588, 249) абодва інфінітывы маюць поўную форму. Раўназначная іх роля ў сказе знаходзіць увасабленне і ў гучанні.

Аднародныя члены сказа атрымліваюць аднолькавае гукавое афарменне паслядоўна ва ўсіх старабеларускіх помніках: *зымати и убити* (Пак. Хр.), *судити и сказывати* (Віл. л.), *приносити и односити* (Ст. 1588), *учити и проповедати* (Цяп.), *орати и сѣяти* (Троя), *робити и працовати* (Каліст), *проклинати и злоречити* (Варл.) і г. д. Або: *направоватъ и будоватъ* (Ст. 1588), *орать ани сѣять* (Бібл. XVII), *збудоватъ датъ* (Варл.), *снятъ и положитъ* (Раст. л.) і інш. І толькі некалькі выпадкаў дапускаюць адступленне ад гэтага правіла: *ховатъ и держати, напоменуть и розважити* (Ст. 1588), *проповедати и прозношатъ* (Цяп.).

Улічваючы гэту агульную заканамернасць, можна больш або менш верагодна вызначыць сапраўдную форму скарачаных інфінітываў, калі яны стаюць у адзначанай пазіцыі. Параўн.: *Немечькому гостю въ полочькую землю волно ехат и торговат, купити и продам* (Гр. 1264); *ричет зубами зкригитати* (Алекс. Л., 36); *звитяжит могли и звязати* (Бібл. XVII, 284). Іншае рашэнне ў такіх выпадках, як *поразитъ і выгнат, видѣтъ і вѣдам, смотрѣт і помнитъ* (Бібл. XVII, 201, 235, 254) і інш.

Як бачым, да вынасных інфінітыўных суфіксаў у помніках са складанымі суадносінамі форм на **-ти**, **-ть** і **-т** трэба падыходзіць дыферэнцыяльна, прыстасоўваючыся да кожнага канкрэтнага выпадку.

Паралельнае ўжыванне інфінітыўных форм на **-ти** і **-ть** было характэрным і для першага перыяду новай беларускай літаратурнай мовы (XIX – пачатак XX ст.). У паэтычных творах ужыванне інфінітываў **-ти** і **-ть** можна растлумачыць рытма-меладыйнымі патрабаваннямі, уплывам фальклору. Так, у П. Багрыма: *niabyci, žyci* («Зайграй, зайграй, хлопча малы»); у Я. Чачота: *waryci, pahulaci* («Як то добра, калі мужык...») і *astryc, naklepac, padkawać,*

brać («Быў я калісь кавалём»), *spiewaci, maci, hawaryci, spahadaci i sluchać, jeść, pić, hawaryć* («Да мілых мужычкоў»). Але гэтага нельга сказаць аб прозе. А між тым у «Мужыцкай праўдзе» К. Каліноўскага чытаем: *pisaci, karmić, uczuć, czuwaci, braci, hawaryć, pierapyniać, dawaci, brać, zrabici, dać, aszukaci, napisaci, abdziraci, wiedać, rabić, dastać, trymac, trymaci, baranić, prasić, pisaci* (№ 1)¹. Тут, відаць, адлюстравалася дыялектны ўплыў.

Аналагічныя выпадкі сустракаюцца і ў творах іншых аўтараў XIX ст. і тлумачацца рознымі прычынамі: традыцыямі, уплывамі народнай мовы (песеннай, а на паўднёвым захадзе і гутарковай), патрабаваннямі мілагучнасці і адпаведнага рытму.

З далейшым развіццём беларускай літаратурнай мовы, з усталяваннем яе норм на народнай аснове інфінітывы на **-ць (-ць)** як найбольш пашыраная форма ў народнай мове амаль на ўсёй тэрыторыі Беларусі, замацавалася ў якасці літаратурнай нормы. Канцавое **і** захоўваецца толькі ў інфінітывах з асновай на зычны: а) пад націскам: *брыці, іці, гусці, цвіці, дзяўбіці, запасці, гнясці, паўзіці, храці, расці* і інш.; б) не пад націскам: *везці, класці, трэсці, сесці, весці, плесці, лезці, перці, церці, жэрці, мерці, скубіці, грэбіці* і вытворныя ад іх².

Ужыванне інфінітываў на **-ці** пры аснове на галосны, якія захаваліся ў народных песнях і сустракаюцца ў сучаснай паэзіі, як і ўжыванне інфінітываў на **-ць** пры аснове на зычны лічыцца адхіленнем ад сучаснай літаратурнай нормы³.

Разгледжаны намі матэрыял паказвае, што развіццё інфінітываў з асновамі на галосны ў беларускай мове ішло тым жа шляхам, што і ў рускай. Лёс беларускіх інфінітываў з асновамі на зычны выяўвіўся такім жа, як і ў адпаведных інфінітываў украінскай мовы. Адхіленне даюць толькі гаворкі, сумежныя на паўночным усходзе з рускімі, а на паўднёвым захадзе – з украінскімі.

Адпадзенне канцавога **і** ў інфінітывах з асновамі на галосны старабеларуская пісьмовая мова перадавала спарадычна з прычыны сваёй традыцыйнасці і, магчыма, іншай дыялектнай асновы. Гэта з'ява замацавалася ў якасці нормы толькі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

¹ Прыклады з твораў П. Багрыма, Я. Чачота і К. Каліноўскага прыведзены па выданні: Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы : у 2 ч. Мінск, 1961–1962. Ч. II. 1962. С. 94, 102, 104–105, 135–136.

² Гл.: Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Марфалогія. С. 142–143.

³ Граматыка беларускай мовы : у 2 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; рэд. К. К. Атраховіч, М. Г. Булахаў. Мінск, 1962. Т. I : Марфалогія. С. 302.

ПРЫНЯТЫЯ СКАРАЧЭННІ

Алекс. Л. – Александрыя (рукапіс ЛДПБ¹; пачатак XVII ст.).

Алекс. М. – Александрыя (рукапіс МДПБ²; пачатак XVII ст.).

Ап. аб валхв. – Аповесць аб трох каралях-валхвах (рукапіс ЛДПБ; канец XV ст.).

Бібл. XVII – Біблія XVII стагоддзя (рукапіс ЛДПБ).

Варл. – Гісторыя аб Варлааме і Іаасафе (экземпляры МДПБ; 1637 г.).

Віл. л. – Віленскі спіс летапісу (рукапіс Цэнтральнай бібліятэкі АН ЛітССР, г. Вільнюс; канец XV ст.).

Гр. 1229 – Дагаворная грамата смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам, 1229 г.

Гр. Г. 1264 – Грамата князя Гердэня 1264 г.

Гр. 1264 – Грамата полацкага князя Ізяслава 1264 г.

Гр. 1300 – Грамата рыжан 1300 г.

Гр. 1377 – Грамата Улянні 1377 г.

Гр. 1387 – Грамата караля Уладзіслава князю Скіргайлу 1387 г.

Гр. 1399 – Укладная грамата князя Анофрыя Полацкаму манастыру каля 1399 г.

Гр. 1405 – Грамата рыжскіх ратманаў 1405 г.

Даг. 1330 – Дагавор Полацка з Рыгай каля 1330 г.

Даг. 1407 – Дагавор Полацка з Рыгай 1407 г.³

Ж. Алякс. – Жыццё Аляксея, чалавека божага (рукапіс ЛДПБ; канец XV ст.).

Каліст – «Учителное Евангелие» Каліста (экземпляры МДПБ; 1616 г.).

КСД – Кніга судных спраў (РИБ, т. XX, СПб., 1903; пачатак XVI ст.).

Мараш. – Камедыя ў зборніку К. Марашэўскага (ИОРЯС, т. XVI, кн. 3, 1911; 7 г.).

Пак. Хр. – Пакуты Хрыста (рукапіс ЛДПБ; канец XV ст.).

Пс. XVI – Псалтыр XVI ст. (рукапіс МДПБ).

Раст. л. – Растоўскі спіс летапісу (рукапіс МДПБ; XVIII ст.).

Рач. л. – Летапіс па спісу Рачынскага (ПСРЛ, т. XVII, СПб., 1907).

Смал. к. – Смаленская камедыя XVIII ст. (ИОРЯС, 1905, № 1).

Ст. 1588 – Літоўскі статут 1588 г. (экземпляры МДПБ).

Супр. л. – Супрасльскі спіс летапісу (ПСРЛ, т. XVII, СПб., 1907; 1519 г.).

Троя – Аповесць аб Троі (рукапіс ЛДПБ; пачатак XVII ст.).

Увар. л. – Увараўскі спіс летапісу (ПСРЛ, т. XVII, СПб., 1907; канец XV ст.).

Цяп. – «Евангелле» ў перакладзе В. Цяпінскага (экземпляры ЛДПБ; каля 1580 г.).

¹ Дзяржаўная ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга публічная бібліятэка імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына (г. Ленінград).

² Дзяржаўная ордэна Леніна бібліятэка СССР імя У. І. Леніна (г. Масква).

³ Адзначаныя граматы і дагаворы захоўваюцца ў Рыжскім гарадскім архіве.

СИНТАКСИЧНА РОЛЬ НЕЗАЛЕЖНОГО ІНФІНІТИВА В ІСТОРІЇ БІЛОРУСЬКОЇ МОВИ¹

Питання про синтаксичні функції інфінітива важливе не тільки для білоруського, але й для східнослов'янського мовознавства взагалі. В зв'язку з цим усе настійніше відчувається потреба в таких синтаксичних студіях, які б у порівняльно-історичному аспекті відтворювали шляхи становлення, напрямки дальшого розвитку і сучасні особливості синтаксичних функцій східнослов'янського інфінітива. Питання це настільки об'ємне й багатогранне, що навіть окремі його аспекти можуть бути предметом спеціального дослідження. В білоруському мовознавстві синтаксична роль інфінітива в історичному розвитку майже зовсім не привертала уваги дослідників². Це питання не може бути всебічно висвітлене в одній невеликій статті. Ми обмежимося оглядом історичного розвитку синтаксичної ролі незалежного інфінітива в білоруській мові на східно-слов'янському тлі³.

Незалежним вважають інфінітив, не підпорядкований іншому слову в реченні зв'язком прилягання. Завдяки такій самостійності незалежний інфінітив завжди виконує роль головних членів – підмета, присудка двоскладних та інфінітивних речень.

Походження незалежного інфінітива все ще не зовсім ясне. З певністю можна твердити лише про те, що він утворився десь у кінці дописьмового періоду від певних синтаксичних конструкцій із залежним інфінітивом. Це впливає з самої генези інфінітива як незмінної форми дієслова: віддієслівні іменники на -ті, що стали первинною основою цієї форми, виконували в реченні роль додатків та обставин. Пізніше, коли інфінітив цілком

¹ *Упершыню надрукавана*: Структура і розвиток слов'янських мов // Слов'янське мовознавство. Київ : Наук. думка, 1967. Т. V. С. 104–115.

² Крім відомостей, які подають різні навчальні граматики і посібники з історичної граматики білоруської мови, окремі випадки вживання інфінітива в ролі головних членів речення сучасної білоруської мови знаходимо у праці: *Ломтев Т. П.* Выражение главных членов предложения в белорусском языке // Уч. зап. Белорус. гос. ун-та. Сер.: Филология. 1940. Вып. 1. С. 73–75, 109–116, 140–143, 155. Подекуди автор наводить приклади і з давньобілоруської мови, але вони, на жаль, не створюють достатньої історичної перспективи.

³ Про синтаксичне вживання залежного інфінітива в білоруській мові див.: *Паўтарак Р. П.* Сінтаксічная роля залежнага інфінітыва ў гісторыі беларускай мовы // Весті Акад. навук БССР. Сер. грам. навук. 1964. № 3. С. 122–130.

увійшов до системи дієслова, він став здатний виражати і певні модальні відтінки, а також виступати в ролі головних членів речення¹.

З розвитком предикативності інфінітива тісно пов'язується формування нового синтаксичного типу – інфінітивних речень. З усіх випадків функціонування незалежних інфінітивів інфінітивні речення – найчастіша й найширша сфера їх уживання в усіх східнослов'янських мовах². Виникнення інфінітивних речень пов'язують з еволюцією т. зв. дієслівно-інфінітивних речень давньоруської мови типу «безособове дієслово *бути* + + інфінітив», а також з процесом ізоляції і синтаксичного відокремлення залежного інфінітива (в першу чергу – об'єктного), внаслідок чого другорядна предикативність такого інфінітива посилювалась і все більше набувала самостійного характеру, що привело, нарешті, до незалежного вживання цього інфінітива. На думку К. А. Тимофеева, інфінітивні речення існували на Русі вже на час виникнення тут писемності³. Численні випадки вживання інфінітивних речень з певними модальними відтінками засвідчені різноманітними пам'ятками давньоруської мови. Накази, розпорядження, категоричні вимоги, а в юридичних документах – визначення правил громадської поведінки і міри покарання злочинців – у давньоруській мові майже виключно передавалися інфінітивними реченнями. Пор., наприклад: *коуңцю передь послоухы коуңь не имати* (Пр. РС., 620)⁴; *нъ что си даль мoughъ съ тѣмъ же си сѣдѣти* (там жа, 622) і т. д.

Інфінітивні речення досить добре виражали й інші модальні відтінки: неминучість або неможливість дії, роздуми й міркування діяча й ін.: *Помышляю како стати предъ страшнымъ судьеоу* (Повч., 252); *Быти грому великому! Итти дождю стрѣлами съ Дону великого!* (Слово, 14); *а чи диво ся, братие, стару помолодити?* (там жа, 21).

Продовжуючи цілу низку давньоруських традицій, окремі східнослов'янські мови успадкували й різноманітні типи інфінітивних речень як засіб вираження численних модальних значень. Але перевага того чи

¹ Детальніше див.: Тимофеев К. А. Об основных типах инфинитивных предложений в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 292–293.

² Пор.: Метлина Н. А. Независимый и зависимый инфинитив и его синтаксическая роль в предложении современного русского литературного языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1953. С. 10.

³ Тимофеев К. А. Об основных типах инфинитивных предложений в современном русском языке. С. 294, 297, 300.

⁴ Список умовних скорочень див. у кінці статті.

іншого типу в кожній з цих мов виявилася неоднаковою, бо вона визначалася особливостями синтаксичної будови кожної мови, наявністю чи браком інших засобів вираження тих модальних відтінків, які в давньоруській мові передавалися інфінітивними реченнями. Найпоказовіша щодо цього доля інфінітивних речень на означення наказу, розпорядження, вимоги, спонукання, заборони і т. д. На початку самостійного існування східнослов'янських мов такі речення вживалися в діловій писемній мові особливо часто. Наводимо приклади з пізніх давньоруських документів, створених на території білоруської народності, і з власне білоруських творів: такоу правдоу взАти роусиноу оу Ризѣ и на гочкъмъ березѣ (Гр. 1229); товара силою не грабити, члвка не мучити безъ вины (Гр. 1300); того немьчина ѿ^Тослати оу Ригу (Гр. 1405); а оусадити егw оу казнъ, и держати до нашегw исчастного прѣхання (Суд. Каз., 4026); тобѣ... опя^Т оу вои^Ско свое wтехати (Віл. л., 443); Сведете^Лство оу wсифе положи^Лємоу, коли выйти емѣ w^Т земля египе^Тское (Пс. XVI, 84); (Мужу) жону свою миловати, а жонѣ мужа (Будн., 33б); а Велико^Г князА Литовского ва^М собѣ за госпадара мѣти (Рач. л., 339).

Інфінітивні речення з різноманітними імперативними значеннями в давньбілоруській мові (як і в давньоукраїнській) були властиві лише пам'яткам ранньої ділової писемної мови та білоруським літописам, синтаксична будова яких виражає прямий зв'язок з давньоруським синтаксисом далеко послідовніше, ніж він виражений у творах інших жанрів. В усіх інших творах XV–XVII ст. на місці відзначених інфінітивних речень знаходимо, як правило, конструкції з залежним інфінітивом, де відтінок імперативності передають особові форми дієслів *хотѣти*, *мети*, *мусити*, прислівники *(не)надобѣ*, *нельзя*, *(не)-волно*, *повинно*, *потребно*, *треба*, предикативні прикметники *винень*, *повинень* і ін. Пор.: сторожи ... мусАгъ бежати к воеводе своєму (Скор. Юд., 220); Миха^Ило маеть заплатити две корове (Кн. Віт., 14); того емѣ волно ѿ^Тстѣпити (Ст. 1588, 454); надобѣ разность знати межи лжою а потребнымъ ѣтаенъем (Будн., 100б); людей не з ѿдѣн позверховного треба поважати (Варл. 37). З пам'яток староукраїнщини: а во^И маеть прислАчи, аж того чоловѣка оу селѣ нѣтъ (Гр. 1435); ... маю^Т их стеречи пилно (УС, 182); ...ближнемѣ винен помочи (Зб. сл., 159).

Тенденція до заміни інфінітивних речень відповідними конструкціями з залежним інфінітивом виникла спочатку на білорусько-українському ґрунті. Російській мові XIV–XVII ст. вона була невласлива. Інфінітивні речення з імперативними значеннями дуже поширені в судебниках Івана Грозного, «Домострої», судебнику царя Федора Івановича, «Стоглаві», «Уложенні

царя Олексія Михайловича» та інших пам'ятках російської писемності – ділових документах, листах, творах церковно-повчального стилю¹.

Послідовне вживання інфінітивних речень з імперативним значенням у пам'ятках російської мови іноді пов'язують насамперед з ідейною спрямованістю твору, необхідністю підкреслити обов'язковість постанов, розпоряджень, вказівок². Цілком очевидно, що в дослідження синтаксичних засобів російської мови XVI–XVII ст. ці зауваження, хоч і слухні в своїй основі, не вносять нічого нового: залишається незрозумілим, чи автор «Домостроя» та автори інших творів свідомо вибирали інфінітивні речення з усіх інших можливих засобів передавання імперативних значень, чи у тогочасному синтаксисі інших засобів взагалі не існувало або, принаймні, вони були ще досить нерозвинені. З другого боку, припущення про здатність інфінітивних речень найточніше передавати імперативні значення неспроможне і з огляду на те, що старобілоруська ділова писемність поступово відмовлялася від цих речень без будь-якої для себе шкоди: Литовський статут, наприклад, не здався менш категоричним і обов'язковим від того, що його мова майже не знає інфінітивних речень. Очевидно, корінь тут не стільки в цільовому призначенні твору та в його ідейній спрямованості, скільки в особливостях синтаксичного ладу тієї або іншої мови і напрямках його розвитку.

Широке вживання інфінітивних речень із значенням наказу, вимоги, розпорядження й інших імперативних відтінків у пам'ятках давньоруської мови слід пояснювати передусім нерозвиненістю на той час модальних конструкцій із залежним інфінітивом. Ці конструкції розвивалися вже в окремих східнослов'янських мовах, причому, в білоруській та українській вони сформувалися раніше, ніж у російській, яка послідовніше продовжувала давньоруські традиції. То ж не випадково деякі модальні дієслова (*хотети, имати*) в російській мові XIV–XVII ст. ще не набули модального значення і продовжували вживатися для творення складеної форми майбутнього часу, тоді як у давньобілоруській мові вони виражали модальні

¹ Див.: *Спринчак А. Я.* Синтаксические конструкции судебника Ивана Грозного // Уч. зап. Ленинград. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена. 1939. Т. XX. С. 107–142; *Борковский В. И.* О синтаксических явлениях новгородских грамот XIII–XIV веков // Изв. Крым. гос. пед. ин-та им. М. В. Фрунзе. 1940. Т. IX. С. 122–124; *Ринберг В. Л.* О синтаксических функциях глагольных форм «Домостроя» // Наук. зап. Київ. держ. пед. ін-ту ім. О. М. Горького. Філол. сер. Т. VII. № 2. Київ, 1948. С. 63–87; *Кузьмина И. Б.* Употребление глагольных форм в побудительных предложениях в русском языке XI–XVIII вв. // Труды Института языковедения АН СССР. М., 1954. Т. V. С. 83–138.

² *Ринберг В. Л.* О синтаксических функциях глагольных форм «Домостроя». С. 69.

відносини вже з XV ст., а складена форма майбутнього часу утворювалася звичайно за допомогою дієслова *бути* (*буду читати, буду верити* і т. д.)¹.

Заміна інфінітивних речень з імперативним значенням відповідними модальними конструкціями з залежним інфінітивом у давньобілоруській діловій мові свідчить про те, що тогочасні законодавці вбачали в таких конструкціях деякі переваги. Річ у тому, що двоскладні речення з модальними конструкціями дають змогу не тільки окреслити певну дію, але й точно вказати на її виконавця. В таких реченнях особа, що має виконати дію, визначену інфінітивом, виступає рельєфніше, ніж у інфінітивних реченнях, де вона виражена формою давального відмінка (пор., наприклад: *він мусить їхати на станцію і йому їхати на станцію*).

Занепад інфінітивних речень з імперативним значенням у давньобілоруській мові – одна з характерних рис, що об'єднує її з давньоукраїнською мовою і відрізняє від давньоросійської. Такі речення не властиві й сучасній білоруській літературній мові. Вживаються вони лише в категоричних наказах з вимогою негайного їх виконання (переважно в творах з військовою тематикою): «*Таварышы, зняць шапкі над жывой магілай*» (Я. Купала); «*Забраць куляёмты! За мной! – крыкнуў Мартын Рыль*» (Я. Колас); «*Зброю адабраць, абиукаць*» (М. Лынькоў)². У російській мові такі речення вживаються значно частіше³.

Крім імперативності, інфінітивні речення в давньобілоруській мові могли виражати:

1) необхідність або неминучість дії: поневаж ра³ оумерти оумира^ймо^ж та^к дочасне, абыхмо жи^твѣчне могли (Ж. св., 236); и кнАгина Витовтова w^т людей слышала, что кнАзю Витовту сидѣтъ долго (Рост. л., 8796);

2) неможливість дії або відсутність певних умов для її здійснення: Кожа ... сровнаетсе аж не познати ей боуде^т (Волх., 596); было не одержать емѹ егѹпецкого цр^ѣтва (Хроногр., 3946); a parabka nienaszto paniać (Мараш., 13);

3) здивування, збентеженість, розгубленість, сумнів, обурення, роздум: што ва^м на оужите^к просити кро^в невинною (Стр. Хр., 206); што далей чини^т (Хр. п., 66); наштож нам теды жити (Кн. Мак., 526); jak im taħo nie znać (Мараш., 250).

Відзначені типи інфінітивних речень завжди емоційно насичені. Вживання їх у зв'язній розповіді пожвавлює мову і колоритніше відбиває оточення, підкреслює сприятливу чи несприятливу для дійової особи ситуацію, створює в слухача певний настрій. Тому не випадково вони так часто

¹ Див.: *Stang Chr. S. Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk. Oslo, 1939. S. 83.*

² Див.: Нарысы па гісторыі беларускай мовы. Мінск, 1957. С. 382.

³ *Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Вып. 1. Л., 1925. С. 91 і далі.*

зустрічаються у фольклорі – казках, народних піснях, легендах тощо: *А мне ўсё раўно паміраць!* (Ром. III, 93); *Ці доўга нам тут мучыцца?* (Ром. IV, 7); *Не прысягнеш – тут табе загінуць* (там жа, 138); *Мне ўжо дамоў не варацацца адсюль* (там жа, 186) і т. д. Подібні речення поширені і в сучасній білоруській літературній мові: «*Што ж цяпер рабіць?*» – *саишчаміла рукі баба Наста*» (Я. Колас); «*Ну, думаю, быць бядзе*» (М. Лынькоў); «*Не быць тут панам*» (П. Пестрак). Пор. також в українській мові: «*Що ж мені робити бідній? Що ж тепер казати?*» (П. Мирний); «*Ой не цвісти калиноньці в зеленім гаї, не гуляти козакові у ріднім краї*» (Л. Глібов); «*І кожному іти тобою, людська дорого меж і вір!*» (М. Бажай)¹.

Деякою своєрідністю відзначаються інфінітивні речення, в яких незалежний інфінітив сполучається з часткою *би(б)*. Наказ, прохання, порада, виражені за допомогою інфінітива з часткою *би*, мають відтінок бажаності. Давньоруській мові такі речення були невідомі. Виникли вони, як гадають, десь у другій половині XIV ст. окремо в кожній східнослов'янській мові, коли із занепадом аориста сформувалася частка *би(б)*². У давньобілоруських пам'ятках такі речення знаходимо досить часто, причому, в одних випадках переважає відтінок повинності, в інших – бажаності. Деякі приклади:

а) повинність: а той жонце ѿстати бы в нее (Увар. л., 89); ово згола не бачимо, длаа чого бы тотъ новотный календарь фалити (Апокр., 12з); повѣдай мнѣ, чим бы тебѣ звлза^т (Хроногр., 186б);

б) бажаність: искали лживого сведоцтва ... Акъ бызбати его (Тяп., 39); на мене чигаю^т зло^тники, якъ бы мене затратити (Пс. XVII, 138б).

Такі типи речення властиві й сучасній білоруській мові: «*Думаў, як бы пабачыцца з табою, пагутарыць*» (Я. Колас); «*Спаць бы табе, Дубок, у цѣткі Ганны на печы*» (М. Лынькоў)³. Пор. також у сучасній українській мові: «*Собі очиці зав'язала і у Панаса грати стала, Енея б тільки уловить*» (І. Котляревський); «*Жить би жить та славить бога*» (Т. Шевченко); «*Впасти б на землю і спати сотні й тисячі зим*» (О. Олесь). В сучасній російській мові цей тип вживається нині рідше, ніж у XIV–XVII ст.⁴

¹ Приклади вживання незалежного інфінітива у творах українських письменників тут і далі наводимо за статтею: *Швець І. Р. Незалежний інфінітив та його синтаксичні функції в сучасній українській літературній мові* // Пр. Одеськ. держ. ун-ту ім. І. І. Мечникова. Сер. філол. наук. Одеса, 1961. Т. 151, вип. 10. С. 45–79.

² Див.: *Тимофеев К. А.* Заметки из истории инфинитивных предложений // Академику В. В. Виноградову к его шестидесятилетию. М., 1956. С. 251; *Кузьмина И. Б.* Употребление глагольных форм в побудительных предложениях в русском языке XI – XVIII вв. С. 135.

³ Нарысы па гісторыі беларускай мовы. С. 381.

⁴ Див.: *Кузьмина И. Б.* Употребление глагольных форм в побудительных предложениях в русском языке XI – XVIII вв. С. 138.

Окремий тип речень з незалежним інфінітивом становлять т. зв. дієслівно-інфінітивні речення, в яких інфінітив сполучається з безособовою формою дієслова: *довелося їхати, хочеться спати* і т. д.¹ Серед них чи не найстаріші інфінітивні речення з безособовою формою дієслова *бути*. В давньоруській мові їм відповідали конструкції з імперфекта, аориста або теперішнього часу дієслова *бути* та інфінітива: *блшеть видѣти* і інш.² Старобілоруські пам'ятки в аналогічних випадках відбивають вживання при інфінітиві безособової форми дієслова *бути* минулого або майбутнього часу (в теперішньому вона опускається). Але кількість інфінітивів, які утворюють дієслівно-інфінітивні речення, лексично обмежена дієсловами *видати, вѣдати, знати, слыхати, чути* та деякими іншими. Приклади:

1) *(не) видати*: не было ничога вида^Т високого (Олекс., 306); было видать ... ω^Тколе слнце всходи^Т (Хроногр., 394);

2) *(не) видети*: а далее их было не видети (Стр. Хр., 27); запалили килка домов ... ω^Т котори^Х виде^Т было все праве добре (Хр. П., 216); и было видѣти великое мнозство людей (Варл., 264б);

3) *(не) ведати*: и не ведати, где ся годѹнь поде^Л (Барк. л., 169б); ромулю^С ... згину^Л невидоме и не вѣдати где (Рим. л., 78б);

4) *(не) слыхати*: тамъ тоурокъ одълеглый, о татаринѣ ледво слыхати (Апокр., 55б); голосу тежъ слыха^Т не было (Бібл., 440); голос битвы слыхать въ обозѣ (Хроногр., 109б);

5) *(не) слышати*: и было то слышать по всей земли Польскои и Литовско^Й (Рач. л., 303); страшно о томъ слышати было (Барк. л., 152);

6) *(не) чоути*: а коли преде псы бежа^Т, по ветроу далеко чоути (Волх., 50б)³.

Такі самі речення широко вживані і в сучасній білоруській літературній мові, напр.: «З-пад хвой-красунь як на далоні відаць і хаты, і двары» (Я. Колас); «Было відаць, што запал рабочих тугі і ўстойлівы» (Ц. Гартны); «Нічога не відаць чалавеку з гэтага месца» (К. Чорны). При присудках, виражених інфінітивами *відаць, чуваць, чуць*, можливий прямий додаток у називному відмінку, напр.: «Вунь відаць мужыцкая вёска» (Я. Колас); «Вялікая знясіленасць была відаць у яе схіленай постаці» (І. Шамякін). Як відзначає Т. П. Ломтев, інфінітив у таких реченнях вживається там, де в російській літературній мові виступає або короткая форма прикметника, або прислівник: відаць вёска – видна деревня, видно деревню⁴. Українська літературна мова допускає вживання інфінітива *чути*, а замість форми *відаць* для неї властивіша видно. Пор., наприклад, у Т. Г. Шевченка: ... щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно, було чути, як реве ревучий («Заповіт»).

¹ Див.: Тимофеев К. А. Об основных типах инфинитивных предложений в современном русском языке. С. 289.

² Там само. С. 290.

³ Див. також: Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. 2–3. С. 163, 395.

⁴ Ломтев Т. П. Выражение главных членов предложения в белорусском языке. С. 74.

Розглянутий матеріал показує, що в синтаксисі білоруської мови (давньої й сучасної) інфінітивні речення займають помітне місце. Вони виражають цілу низку модальних та індикативних значень. І лише імперативні відтінки для цих речень виявилися менш характерними.

У всіх типах інфінітивних і дієслівно-інфінітивних речень незалежний інфінітив виконує роль присудка.

Незалежний інфінітив може виступати також і в ролі граматичного підмета. Проте він відрізняється від підмета, вираженого іменною частиною мови: повністю субстантивуватися інфінітив не може за своєю граматичною природою. На цій підставі О. М. Пешковський відзначив, що для заміни підмета інфінітив не зовсім придатна форма¹. Питання про спроможність слов'янського інфінітива виконувати роль підмета досі вважалося дискусійним².

Про інфінітив-підмет можна говорити лише в тому розумінні, що виражену ним дію, не ускладнену вказівкою на особу і час, можна уявити абстрактно і приписати їй деякі прикмети, дати певну характеристику. Само собою зрозуміло, що це стало можливим внаслідок не тільки розвитку самого інфінітива як дієслівної форми, а й еволюції людського мислення в цілому.

У період свого формування інфінітив не міг виконувати ролі суб'єкта, як не може виконувати її будь-яке субстантивне слово в непрямому відмінку. І тільки з часом, втративши зв'язок з іменником і увійшовши в систему дієслова як найбільш абстрактна його форма, інфінітив став мислитись лише як назва дії чи процесу, став сам предметом думки і в таких випадках – граматичним підметом³. Таким чином, здатність незалежного інфінітива виступати в ролі підмета – явище досить пізнє, що відноситься, можливо, вже до періоду самостійного існування східнослов'янських мов⁴.

У давньобілоруській писемності інфінітив у ролі граматичного підмета засвідчений досить широко. Декілька прикладів: Грех есть лъгати (Стр. Хр., 186); таиноу цр^воу таити добро е^с (Увар л., 102); добра речь есть... оста^тней години не вѣда^т (Олекс., 756); шкодливая и проклятая речь есть о^тца гнѣвати (Варл., 2226).

¹ Пешковский Л. М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7. М., 1956. С. 203–204.

² Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Синтаксис. Мінск, 1959. С. 38.

³ Див.: Чиликина Н. Г. О подлежащей функции инфинитива в современном русском литературном языке // Наук. зап. Станіслав. держ. пед. ін-ту. Істор.-філол. сер., 1956. Т. I. С. 124.

⁴ Пор., наприклад, свідчення В. І. Борковського: «Інфінітива в ролі підмета у давньоруських пам'ятках ми не зустріли» (Борковский В. И. Исторические справки по синтаксису русского языка // Рус. яз. в шк. 1952. № 1. С. 15). До аналогічного висновку прийшла й О. С. Істрина: «...становище інфінітива, що дорівнює становищу підмета, не уживане в мові Синодального списку» (Істрина Е. С. Синтаксические явления Синодального списка 1-й Новгородской летописи // Изв. ОРЯС. 1923. Т. XXIV и XXVI. С. 138).

Як видно з наведених прикладів, засіб субстантивзації дії найчастіше вживається тоді, коли вона потребує певної оцінки, якісної характеристики. В кожному з таких випадків дія мислиться як річ. Це дозволяє не обмежуватись загальним ствердженням чи запереченням доцільності, бажаності, шляхетності або аморальності певних вчинків, але й давати їм якісну характеристику з допомогою тих самих засобів, якими звичайно характеризують усі конкретні предмети (одна дія – «речь добрая, пристойная, жалосная, позитечная, почтивая», інша – «речь неподобная, вредливая, проклятая», «грѣхъ великій, смертельный», «великая сваволя» і т. д.). Порядок слів при цьому (прямий чи зворотний) на структуру речення не впливає. Це твердження, проте, не поширюється на випадки, де незалежний інфінітив виступає разом з дієсловом або безособово-предикативним словом, яке означає стан, що виник унаслідок дії, названої інфінітивом. При цьому в ролі підмета інфінітив може виступати лише в реченнях з прямим порядком слів. При зворотному порядку (інфінітив у постпозиції) речення слід вважати односкладним безособовим. Пор.: *пристойное^{СТ} выполнити вшелякзю справедливо^{СТ}* (Ж. св., 119) – речення безособове, односкладне; *выполнити вшелякзю справедливост пристойное^{СТ}* – речення безособове двоскладне¹.

Вживання незалежного інфінітива в ролі простого присудка давньобілоруські пам'ятки засвідчують рідко. Це пояснюється, може, тим, що така функція інфінітива більш властива розмовній мові. В ділових документах, що відбивають живе народне мовлення, в ролі простого присудка подекуди виступає сполучення особової форми дієслова дійсного способу з неозначеною формою того ж дієслова: *и я с него за тотъ кахель шапку снялъ, а бити есми его не билъ* (КСД, 148); *ω его и знати мало знаю* (Кн. Віт., 73 б). Аналогічні конструкції вживаються і в усіх сучасних східнослов'янських мовах².

Деяких конструкцій з інфінітивом-присудком, поширених у білоруських народних говірках та в білоруському фольклорі, використані нами пам'ятки давньобілоруської писемності не засвідчують. Так, наприклад, процес тривалої дії в народно-розмовній мові може виражатися повторенням інфінітива. Пор.: *Выбраліся яны адтуль і пайшлі. Іці, іці – трое сутак ішли, не піўшы, не еўшы, – усё аддалялісь атседава* (Ром. IV, 170); *Як ехаць, дык ехаць, – і прыхалі к мору* (там жа, 257). Літературній мові ці конструкції невластиві³.

¹ Пор.: Чиликина Н. Г. О подлежащной функции инфинитива в современном русском литературном языке. С. 134.

² Ломтев Т. П. Выражение главных членов предложения в белорусском языке. С. 75.

³ Див.: Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения в современном русском языке. М., 1938. С. 240.

Переважно в розмовному стилі в ролі присудка може виступати сполучення частки *давай* з інфінітивом: *Той выскачыу ды і давай іх біць* (Ром. III, 277); *Давай яна плакаць там, што сама доцку на смерць аставіла* (Ром. IV, 88).

Вживання при інфінітиві-присудку підсилювальних часток *давай*, *ну*, *нумо*, *ані* (*ні*) та деяких інших особливо властиве українській мові: *«А нумо знову віршувать»* (Т. Шевченко); *«Учитель тим часом узяв скрипку, зграи давай»* (А. Тесленко).

Не засвідчено в давньобілоруських пам'ятках і поширеного в народній мові вживання у ролі простого присудка інфінітива недоконаного виду, що означає минулу дію і вказує на швидкий або несподіваний початок дії: *«Я за імі цікаваць, а потым як трахнуу!»* (З. Бядуля).

Усе це дає можливість твердити, що синтаксичні функції незалежного інфінітива в народній мові були значно різноманітніші, ніж вони засвідчені творами давньобілоруської писемності.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Апокр. – Апокрисисъ албо отповѣдь на книжки о съборѣ Берестейском именемъ людій старожитной релѣи греческой через Христофора Филалета, в Рихлѣ дана, 1599 г.

Барк. л. – Баркулабівський літопис. Рукописний збірник XVII ст., Державний історичний музей, М., с. 137–174.

Бібл. – Біблейські книги. Рукопис початку XVII ст., Держ. публ. бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедрина (Ленінград).

Будн. – Катихисисъ для детокъ хрїстианскихъ языка Руского, коротко выложена («Катехізіс» С. Будного). Клецк, 1562.

Варл. – ГисторіА албо правдивое выписаніе с(вя)т(а)го Іоанна Дамаскина ѿ житіи с(вя)тыхъ пр(е)п(о)д(обныхъ) ѿць Варлаама і ѿсафа і ѿ наверненью ІндіАнь. Кутейно, 1637.

Віл. л. – Віленський список літопису. Рукопис кінця XV ст., Центр. бібліотека АН Лит. РСР, лл. 437–450 б.

Волх. – Повість про трьох королів-волхвів. Рукопис кінця XV ст., Держ. публ. бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедрина (Ленінград), лл. 39–96 б.

Гр. 1229 – Договірна грамота смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригою та Готським берегом, 1229 р., Ризький міський архів.

Гр. 1300 – Грамота рижан до вітебського князя Михайла Костянтиновича, близько 1300 р. Ризький міський архів.

Гр. 1405 – Грамота ризьких ратманів, 1405, Ризький міський архів.

Гр. 1435 – Постанова галицького старости Михайла Бучацького і Галицького судді Колі, 1435 р., – у кн.: Розов В., Українські грамоти. К., 1928. № 73.

Ж. св. – Житія святих. Рукопис XVII ст., Держ. бібліотека ім. В. І. Леніна (Москва).

Зб. сл. – Збірник слов і житій святих. Рукопис XVII–XVIII ст., Держ. бібліотека ім. В. І. Леніна (Москва).

Кн. Віт. – Книга Вітебського замкового суду. Рукопис 1533–1540 рр. Центральный держ. архив давних актов (Москва).

Кн. Мак. – Книга Макавієв. Рукопис XVII ст., Держ. публ. бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедрина.

КСД – Литовская метрика. Книга судных дел. «Русская историческая библиотека». Т. XX, СПб., 1903.

Мараш. – «Комедія» К. Марашевського. Рукопис 1787 р., Центр. бібліотека АН Лит. РСР, лл. 13 6–29.

Олекс. – Олександрія. Рукопис початку XVII ст., Держ. публ. бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедрина (Ленінград), лл. 1–45 6.

Повч. – Повчання Володимира Мономаха, Полное собрание русских летописей. Т. I. Лаврентьевская летопись. Изд. 2-е. Л., 1926.

Пр. РС – Правда руська. Синодальный I список XIII ст. «Правда русская», III. Факсимильное воспроизведение текстов. М: АН СССР, 1963. С. 69–100.

Пс. XVI – Псалтир. Рукопис XVI ст., Держ. бібліотека ім. В. І. Леніна.

Рач. л. – Лѣтописецъ великого княства Литовского и жомо^нтского (список Рачинского), Полное собрание русских летописей. Т. XVIII. СПб., 1907. С. 295–356.

Рим. л. – «Римський літописецъ». Рукопис XVII ст., Держ. публ. бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедрина (Ленінград), лл. 77–82.

Ром. III, IV – Белорусский сборник. Т. I. Губерния Могилевская. Вып. 3. Витебск, 1887; Вып. 4. Витебск, 1891.

Рост. л. – Ростовський список літопису. Рукопис XVIII ст. Центральный держ. архив давних актов (Москва).

Скор. Юд. – Книги Іудиф вдовици починаються. Зуполне выложены на русский языкъ докторомъ Францискомъ Скориною, из славнаго града Полоцька, Прага, 1519.

Слово – Слово о полку Игореве / под ред. чл.-корр. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. М. ; Л. : АН СССР, 1950. С. 9–31.

Ст. 1588 – Стату^т великого княства литовского от наяснейшего гедра короля его мл^чти Жикгимонта третьего на коронации въ Кракове выданы року 1588, Вильня, 1588.

Стр. Хр. – Страсті Христові. Рукопис кінця XV ст., Держ. публ. бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедрина (Ленінград).

Суд. Каз. – Судебник Казимера, короля Польскаго. Рукопис 1468 р., Держ. бібліотека ім. В. І. Леніна (Москва).

Тяп. – Первая часть нового завета або тастаментъ... («Евангелле» В. Тяпинського). Близько 1580 р.

Увар. л. – Лѣтописецъ великих князей литовских (Уваровський список), Полное собрание русских летописей. Т. XVII. СПб., 1907. С. 85–124.

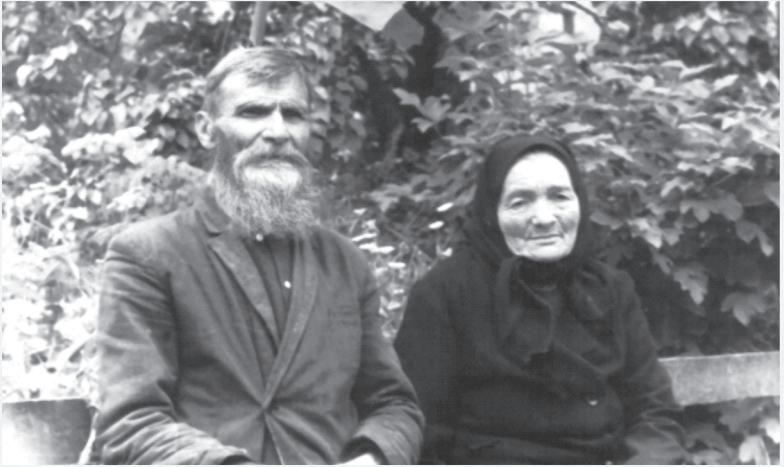
УЕ – «Учителное Евангелле». Рукопис XVI ст., Львівська держ. наукова бібліотека.

Хроногр. – Книга глаголема кроникъ сиречь собрание от многих лѣтописецъ (Хронограф XVII ст.), рукопис Держ. бібліотеки ім. В. І. Леніна.

Хр. п. – Короткое описание кройкинки польской. Рукопис початку XVII ст., Держ. публ. бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедрина, л. 1–24 6.

Рыгор Піўтарак

Бацькі Р. Піўтарака
Пятро Мусіявіч і Марыя Міхайлаўна.
1974 г.

Галоўны корпус Палтаўскага педагагічнага інстытута імя У. Г. Караленкі,
дзе размяшчаўся гістарычна-філалагічны факультэт. 1950-я гг.

Р. Піўтарак – студэнт
1-га курса Палтаўскага
педагагічнага інстытута
імя У. Г. Караленкі. 1955 г.

Студэнт Р. Піўтарак
падчас збору ўраджая
ў калгасе.
1956 г.

Р. Піўтарак – аспірант
Інстытута мовазнаўства
АН УССР імя А. А. Патабні.
1961 г.

Р. Піўтарак – супрацоўнік
Інстытута мовазнаўства
АН УССР імя А. А. Патабні.
1966 г.

Р. Піўтарак на бацькоўскім агародзе.
1974 г.

Р. Піўтарак з жонкай – музыказнаўцам Лідзіяй Карній.
1979 г.

Р. Піўтарак (стаіць першы злева)
сярод калег у адзеле агульнага і славянскага мовазнаўства
Інстытута імя Якуба Коласа НАН Беларусі.
1982 г.

Р. Піўтарак падчас працы XII Міжнароднага з'езда славістаў.
Кракаў, 1998 г.

Р. Піўтарак – старшыня спецыялізаванага навуковага савета па абароне дасertaцый – з вучоным сакратаром Т. Марчанка.
2009 г.

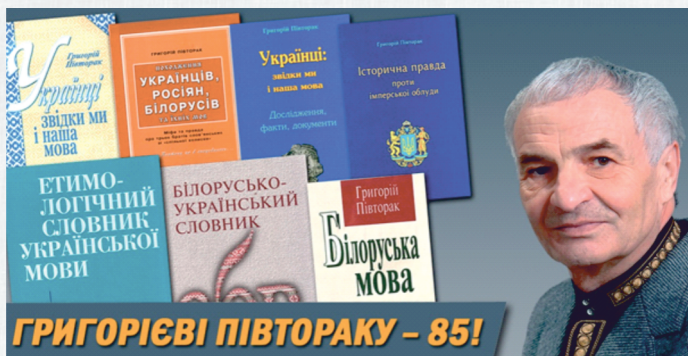
Р. Піўтарак і яго жонка Л. Карній сярод вядучых вучоных
Інстытута мовы і літаратуры НАН Беларусі.
Злева направа: А. Лукашанец, Л. Кунцэвіч, Г. Цыхун, Р. Піўтарак,
Л. Карній, В. Чамярыцкі, В. Русак, В. Лемцюгова, М. Антропаў,
М. Тычына, У. Гніламёдаў. Чэрвень 2009 г.

Р. Піўтарак з жонкай Л. Карній (у першым радзе)
падчас XV Міжнароднага з'езда славістаў
(фота з архіва В. Рагойшы).
Мінск, 2013 г.

Падчас XV Міжнароднага з'езда славістаў.
Злева направа: І. Штэйнер, В. Чамярыцкі, Р. Піўтарак,
Л. Карній, В. Рагойша (фота з архіва В. Рагойшы).
Мінск, 2013 г.

Юбілейны калаж да 85-годдзя Р. Піўтарака

Падчас сустрэчы з беларускімі калегамі.
Злева направа: С. Запрудскі, В. Мароз, Л. Карній,
Р. Піўтарака, М. Прыгодзіч.
Мінск, 2020 г.

**АЎТАРЭФЕРАТ КАНДЫДАЦКАЙ ДЫСЕРТАЦЫИ
РЫГОРА ПІЎТАРАКА¹**

АКАДЕМИЯ НАУК БЕЛОРУССКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени ЯКУБА КОЛАСА

Г. П. ПИВТОРАК

**ИСТОРИЯ ИНФИНИТИВА
В БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКЕ**

АВТОРЕФЕРАТ
Диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

*Научный руководитель –
канд. филолог. наук А. И. ЖУРАВСКИЙ*

МИНСК, 1964

¹ Друкуецца па: *Пивторак Г. П.* История инфинитива в белорусском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / АН БССР, Ин-т языкознания им. Я. Коласа. Минск, 1964. 19 с.

Восточнославянский инфинитив – одна из наиболее интересных и вместе с тем малоисследованных глагольных форм. Изучение ее структурной эволюции и синтаксического значения должно способствовать более глубокому пониманию внутренних законов и особенностей развития грамматического строя каждого из восточнославянских языков. Оно даст также дополнительный материал для решения или уточнения ряда других проблем (например, взаимодействия глагольных основ на разных этапах развития языка, особенностей восточнославянского глагольного словообразования и т. д.). Кроме того, интерес к истории инфинитива в отдельных восточнославянских языках объясняется и некоторыми практическими соображениями. Опыт составления исторических словарей¹ показывает, что реконструкция исходной глагольной формы древнего языка в отдельных случаях затрудняется невыразительностью инфинитивной основы или некоторыми палеографическими особенностями письменных памятников (сокращенные слова, надстрочные буквы и слоги). При определении структуры инфинитива в подобных случаях ориентация только на факты современного языка может привести к неоправданной с научной точки зрения модернизации облика древних форм.

История инфинитива в белорусском языке, как и в других восточнославянских, до сих пор специально не исследовалась. Даже в капитальной работе Е. Ф. Карского «Белорусы» инфинитиву почти не нашлось места, за исключением немногочисленных примеров важнейших инфинитивных типов, наличие которых автор констатирует в том или ином памятнике древнебелорусской письменности или в современной ему народной речи. Исследователи позднейшего периода также не уделяли этому вопросу должного внимания. Все это и определило выбор данной темы.

Основными источниками при изучении истории белорусского инфинитива послужили памятники древнебелорусской письменности и данные современных белорусских говоров. От XIV–XV и особенно XVI–XVII вв. сохранилось большое количество письменных произведений – светских и религиозных, оригинальных и переводных, – написанных на белорусском литературном языке того времени, а также много памятников деловой грамотности, среди которых, например, актывые книги городских и земских

¹ Подготовка словаря древнебелорусского языка XIV–XVIII вв. проводится в Институте языкознания АН БССР. Над словарем древнеукраинского языка XIV–XV вв. работает сектор языка Института общественных наук Львовского государственного университета им. И. Я. Франко.

судов исчисляются тысячами томов. Значительная часть этих материалов в свое время была издана и сейчас служит первостепенным источником при изучении разных вопросов истории белорусского языка. Однако для освещения истории инфинитива эти издания оказываются почти непригодными, так как в большинстве случаев они не передают многих палеографических особенностей оригиналов и представляют зачастую в искаженном виде морфологическую структуру инфинитива. Учитывая это, при исследовании морфологического развития белорусского инфинитива мы использовали главным образом фотокопии и микрофильмы древнебелорусских рукописей и старопечатных книг, хранящихся в библиотеках, архивах и музеях Ленинграда, Москвы, Вильно, Киева, Львова, Риги. Некоторая часть этих материалов вводится в научный оборот впервые. Кроме того, нами изучены также наиболее надежные в лингвистическом отношении издания древнебелорусских памятников (всего привлечено свыше 150 письменных источников).

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и приложений (список источников и библиография). Во введении обосновывается выбор темы, указывается степень ее разработанности, определяются задачи, характеризуются использованные источники и метод исследования.

Первая глава посвящена изучению морфологической структуры белорусского инфинитива, здесь рассмотрены некоторые общие вопросы истории инфинитива как неизменной формы глагола, дан обзор инфинитивных форм в древнерусском языке. История инфинитивов в русском языке от древнерусского периода до настоящего времени изучена нами по отдельным инфинитивным типам: с основой на гласный, на согласный и на заднеязычный. Эволюция каждого из этих типов рассматривается в двух планах: с одной стороны, анализируются пути развития инфинитивных форм в устно-разговорной речи, с другой – отражение этих процессов в памятниках древнебелорусской письменности и в современном литературном языке. Путем сопоставления с соответствующими фактами украинского и русского языков устанавливаются те особенности в развитии белорусских инфинитивов, которые придают определенную специфику грамматическому строю белорусского языка. В этой главе рассмотрены также некоторые палеографические приемы древнего письма, затрудняющие определение структуры инфинитивов при чтении памятников.

Как свидетельствуют данные сравнительно-исторического языкознания, возникновение славянского инфинитива следует отнести к периоду балто-славянской общности, когда отглагольные существительные основ на *i* дательного или винительного падежа были вовлечены в систему глагола

и постепенно восприняли глагольные категории вида и залога. Этот процесс был очень долгим и завершился, по мнению некоторых лингвистов, перераспределением синтаксических отношений внутри предложения, благодаря чему инфинитив получил возможность управлять прямым дополнением, как и все другие глагольные формы.

Система инфинитива, сложившаяся в общеславянскую эпоху, была позже унаследована и отдельными славянскими языками. В древнерусском языке инфинитивы имели окончание *-ти* или *-чи* независимо от структуры основы и места ударения: *ити, судити, держати, брести, стричи, отсѣчи*. Но, наряду с этими формами, в письменных памятниках изредка встречаются и инфинитивы на *-ть*, первые примеры которых относятся к XI в.: *напѣлнить, почърпать, въкусить*. Происхождение сокращенных инфинитивных форм наиболее вероятно объяснять редукцией безударного конечного *-ти*, а не выводить их из супинов, как пытался доказать А. И. Соболевский¹. Представляется необоснованной и точка зрения Г. А. Ильинского, который в инфинитивном *-ть* усматривал отражение винительного падежа праславянских существительных основы на *i*².

Язык белорусской народности, формируясь на древнерусских традициях, воспринял обе инфинитивные формы – полную и сокращенную, но следует отметить, что суффикс *-ть* изначально был возможен только **при основах на гласный**. Инфинитивы на *-ть* иногда встречаются в ранних грамотах, созданных на белорусской этнической территории. Это свидетельствует о том, что отпадение конечного безударного *-и* на большей части белорусской языковой территории происходило одновременно с аналогичным процессом в русских говорах. Однако в древнебелорусской письменности новый инфинитивный суффикс отражен очень непоследовательно. Почти во всех древнебелорусских памятниках XV–XVII вв. наиболее распространенными остаются инфинитивы на *-ти* типа *будовати, володети, вымовляти, друковати, жадати, загинути, здрадити, керовати, малевати, набыти, позычати, працювати, радити, розумети, смажити, чути, шукати*.

Инфинитивы на *-ть* в ранних памятниках древнебелорусского языка встречаются довольно редко; вплоть до середины XVI в. они представлены единичными случаями. Более-менее равноправным вариантом инфинитивы на *-ть* выступают впервые только в «Литовском Статуте» 1588 г. В памятниках конца XVI и всего XVII в. формы на *-ти* по-прежнему заметно преобладают, и лишь в нескольких случаях инфинитивы с суффиксом *-ть*

¹ Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. Изд. 4-е. М., 1907. С. 165.

² Ильинский Г. А. Праславянская грамматика. Нежин, 1916. С. 303

имеют количественное преимущество. Последние закрепились в качестве общепризнанной нормы только в комедиях XVIII в.

Преобладание инфинитивов на *-ти* в памятниках древнебелорусского письменного языка почти на протяжении всего его существования частично может быть объяснено древнерусскими письменными традициями. Однако новые политические и культурные условия, в которых развивался этот язык, привели к ослаблению древнерусских традиций и замене их новыми.

Диалектологический атлас белорусского языка показывает, что инфинитивы на *-ти* в наше время характерны только для небольшой группы юго-западных говоров, примыкающих к западно-полесским говорам северного украинского диалекта¹. Но, по мнению специалистов (Е. Ф. Карский, Л. А. Булаховский, Р. И. Аванесов), диалектные связи белорусского языка в древнюю эпоху не пересекаются с его современной диалектологической картой. В то же время подчеркивается генетическая связь бывшего турово-пинского диалекта с современными диалектами украинского Полесья. Учитывая особенности этих украинских диалектов с их оригинальными полными формами инфинитива, представляется возможным предположить, что и в юго-западном диалекте белорусского языка эти формы были в свое время распространены на значительно большей территории, чем сейчас. Они могли повлиять и на формирование норм древнебелорусского письменного языка, ибо новогрудско-гродненские говоры, на основе которых, как полагают, сформировался язык белорусской народности, находились в границах древнего юго-западного диалекта, а Новогрудок и Гродно очень долго играли большую роль в экономической и культурно-политической жизни Литовского княжества².

Закреплению инфинитивов на *-ти* в качестве нормы древнебелорусского письменного языка, содействовало также влияние галицко-волинских традиций, которые особенно заметно отразились на деловом стиле древнебелорусской письменности. Как утверждает Х. Станг, влияние Волыни на Литовскую канцелярию не вызывает никаких сомнений, ибо среди всех русских областей, попавших в XII–XIV вв. под литовское господство, Волынь отличалась наиболее высокой культурой, а Луцк со времен Витовта был одним из самых главных городов Литовского государства³.

¹ Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963. Карта 173.

² *Stang Chr. S. Die westrussische Kanzleisprache der Großfürstentums Litauen.* Oslo, 1935. S. 115.

³ Там же. S. 21, 115. Ср. также: *Martel A. La langue polonaise dans les pays ruthenes. Ukraine et Russie Blanche 1569–1667.* Lille, 1938. С. 21.

Однако с течением времени инфинитивы на *-ти* в древнебелорусском письменном языке потеряли свою опору – поддержку со стороны народных говоров. Формы на *-ть* с северо-востока постепенно распространились на юго-запад и, став общебелорусской чертой, более решительно просачивались в письменность и нарушали устоявшиеся традиции. Своеобразное переплетение традиционных книжных и живых диалектных инфинитивных форм привело к осуществлению в белорусском письменном языке XVI–XVII вв. инфинитивов на *-ти* и *-ть*, которые по своим экспрессивным и стилистическим возможностям являлись абсолютно тождественными и отличались только ритмо-мелодическими качествами. Так, например, в одних и тех же памятниках в одинаковых контекстных ситуациях употребляются формы *позвати* и *позвать*, *слышати* и *слышать*, *трубити* и *трубить* и т. п.

Параллельное употребление инфинитивных форм на *-ти* и *-ть* имело место и в период становления нового белорусского литературного языка (XIX – начало XX в.). Но это явление нельзя считать продолжением древнебелорусских традиций, которые в силу определенных общественно-политических условий в конце XVII в. фактически были прерваны. Параллелизм инфинитивных суффиксов *-ти* и *-ть* в отмеченный период скорее всего был вызван ритмо-мелодическими требованиями и влиянием фольклора (поэзии П. Багрима, Я. Чечота), а в отдельных случаях – влиянием юго-западных говоров (публицистика К. Калиновского). С дальнейшим развитием белорусского литературного языка и утверждением его норм на народной основе инфинитивы на *-ть* (*ць*) как наиболее распространенные формы в народных говорах закрепились в качестве литературной нормы.

В некоторых памятниках древнебелорусской письменности XVI в., наряду с инфинитивами на *-ти* и *-ть*, изредка встречаются формы на *-ть*: *не можуть ся дивоватъ*, *дяковатъ будетъ*, *мѣли умиратъ* и т. д. Проведенный нами анализ этих форм показал, что их нельзя считать ни останками бывших супинов, ни отражением какого-нибудь диалектного явления. Представляется наиболее вероятным искать объяснение этих форм в слабой нормированности древнебелорусской орфографической системы. В условиях отсутствия единых и обязательных правил такие написания были вполне допустимыми, тем более, что они встречаются в памятниках, для которых вообще свойственно смешение *ъ* и *ь*.

Инфинитивы с **основой на согласный** отличаются значительно большей устойчивостью суффикса *-ти*. Этот инфинитивный тип употребляется с суффиксом *-ц'и* в большинстве современных белорусских говоров. Сокращенные формы типа *в'эс'ц'*, *н'эс'ц'* распространены лишь в неболь-

шой группе северо-восточных говоров, территориально смежных с русскими (восточные районы Витебской, Могилевской и Гомельской областей)¹. Возникновение этих форм объясняется несколькими причинами, определяющей среди которых является перестройка глагольной акцентологической системы: *в'ез'ц'и, н'ес'ц'и* > *в'ез'ц'и, н'ес'ц'и* > *в'ез'ц', н'ес'ц'*. В большинстве белорусских говоров и в современном литературном языке закрепились полные формы, но с унифицированным ударением на основе. Полные формы засвидетельствованы и в древнебелорусских памятниках: *знести, класти, красти, привести, рости, сести, трясти, украсти* и др. Начиная с середины XVI в., в древнебелорусских памятниках изредка встречаются и формы на *-сть* типа *выкрасть, погресть, привесть, упасть*. Но на фоне преобладающих инфинитивов с суффиксом *-ти* при основах на гласный формы *-ть* при основах на согласный кажутся несколько искусственными. Учитывая это и ряд других соображений, можно допустить, что инфинитивы типа *гресть, везть, красть* не отражают живого народного произношения и являются следствием неустойчивости правил древнебелорусской орфографии. Таким образом, сокращение конечного безударного *и* в инфинитивах с основой на согласный не прижилось на белорусской почве. Его распространение, возможно, сдерживалось присущим белорусскому языку так называемым законом восходящей звучности, согласно которому слог строится по схеме *согласный + гласный*.

В работе дан подробный обзор рода звуковых процессов, вызванных требованием благозвучия на стыке нескольких согласных (диссимиляция *-dt-, -tt-* в *-ct-*: **kladti* > **klatti* > *класти*) и в связи с этим рассмотрена история инфинитивов *плыці, гніці, іці, пасвіць*. Достаточно внимания уделено анализу инфинитивов с основной на губной типа *грэбці, скрэбці, скубці, раўці, храці*. Отдельно исследуется история инфинитивных форм с основой на *-р*: *мерці, жэрці, перці, дзерці* и др.

Инфинитивы, образованные от глаголов *с основой на заднеязычный*, можно разделить на две группы: формы с основой на *к* и формы с основой на *г*.

Инфинитивные формы с основой на *к* в белорусском языке представлены древнерусским типом *печи, сечи, течи* (*пячы, сячы, цячы*), который наиболее последовательно выступает в крайних северо-западных районах Гродненской и особенно на юго-западе Брестской областей. Во всех остальных белорусских говорах наряду со старыми формами довольно распростра-

¹ Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963. Карта 175.

нены позднейшие варианты с восстановленным в основе заднеязычным *к*: *пячы* и *пякчы* (*пекчы*), *сячы* и *секчы* и т. д. В говорах Гомельской области и восточных районах Брестской почти последовательно выступают эти же инфинитивы, но с суффиксом *-ци*: *пекці* (*пякці*), *сékці* и др.¹ Традиционные формы инфинитивов с основой на *к* последовательно отражены и в памятниках древнебелорусской письменности: *втечи*, *зречися*, *оболочи*, *печи*, *речи*, *течи* и т. д. Инфинитивов с восстановленным *к* белорусские памятники почти не знают. В рассмотренных нами источниках засвидетельствована лишь форма *пекти*, украинское происхождение которой не вызывает никаких сомнений. Таким образом, единственной нормой для инфинитивов с основой на *к* в древнебелорусском письменном языке XIV–XVII вв. были традиционные формы типа *печи*, *сечи*. Они же составляют литературную норму и современного белорусского языка: *валачы*, *пячы*, *таўчы*, *цячы* и др.

Развитие белорусских инфинитивов с основой на *г* шло другими путями. Исходный тип *беречи*, *мочи*, *стеречи*, *стричи* в современных белорусских говорах не сохранился, не считая засвидетельствованных в Гродненской области единичных случаев этих форм, где они выступают параллельно с другими. Вместо указанного древнего типа в белорусском языке развились и закрепились новые образования с проникновением в основу заднеязычного *г*: *берагчы* (*б'ерахчы*), *с'ц'ерагчы* (*сц'ерахчы*) и т. д. Такие формы известны всем белорусским говорам, но наиболее последовательно (без параллелей с другими) они выступают в Гродненской, Минской и частично Брестской областях.

Тенденция к восстановлению заднеязычных согласных проявилась наиболее последовательно в украинском языке, где она распространилась как на основы на *г*, так и на основы на *к*. Время и причины возникновения этого изменения установить трудно. Но несомненно то, что оно было вызвано внутренними законами и структурными особенностями белорусского и украинского языков и должно было осуществляться где-то в период формирования их грамматического строя параллельно с другими чертами, которые объединяют между собой белорусский и украинский языки в отличие от русского. Однако в письменном языке инфинитивы с восстановленным заднеязычным *г* начинают отражаться довольно поздно. В древнебелорусских письменных памятниках этот тип выступает в таких же традиционных формах, как и отмеченные раньше инфинитивы с основой на *к*: *б'ѣчи*, *допомочи*, *эжечи*, *мочи*, *перемочи*, *подлечи*, *стеречи* и др. Последовательное

¹ Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963. Карта 178.

сохранение древних инфинитивных форм с основой на заднеязычный *z* в древнебелорусском письменном языке (как и в древнеукраинском) следует объяснять традиционностью тогдашнего письма. Письменные традиции обоих этих языков сложились рано, когда процесс восстановления заднеязычных согласных в инфинитивных основах, возможно, еще не завершился. Кроме того, можно предполагать, что заднеязычным в основах инфинитивов предшествовали определенные гортанно- или шипяще-придыхательные элементы, которые были подходящим средством для разграничения морфем, а в некоторой степени – и дополнением инфинитивных основ, оказавшихся неоконченными, когда суффикс *-чи* стал восприниматься как равноправный с *-ти*¹. Со временем эти не вполне выразительные звуковые элементы постепенно оформились в звуки *z*, *ж*, *к* (*берегчи́*, *бережчи́*, *пекчи́*). Кроме того, принимая во внимание непоследовательность данного процесса вообще (*берагчы* при преобладающем *пячы*), трудно ожидать, чтобы древнебелорусские памятники последовательно засвидетельствовали новые инфинитивные формы. Впервые они встречаются в памятниках середины XVI в.: *бѣгчи*, *одбѣгчи*, *стерегчи* и некоторые другие. В комедиях XVIII в., более полно отразивших живую речь белорусского народа, инфинитивы с заднеязычным в основе выступают последовательно. Они же являются нормой современного белорусского литературного языка.

Исторические изменения в суффиксах этой группы инфинитивов не зависят от структуры основы и сводятся фактически к сохранению или редукции конечного *-и*. Этот процесс совпадает с историей инфинитивных суффиксов *-ти* и *-ть* при основах на гласный.

Определение структуры древнебелорусских инфинитивов в ряде случаев затрудняется палеографическими особенностями древних памятников, в частности, сокращением слогов, подменой их надстрочными буквами: *будова^m*, *выве^{cm}*, *еха^m*, *кла^{cm}*, *поклада^m*, *помо^m*, *слуха^m*, *стере^ч*, *сиди^m* и т. д. Академик Е. Ф. Карский такие случаи зачислял, хотя и не без колебаний, к инфинитивам на *-ть*, *-ць*². Анализ этих форм, сопоставление их с другими инфинитивами и применение статистического метода позволяет сделать вывод, что выносные *т* и *ч* нельзя соотносить только с каким-либо одним

¹ См. также относящиеся к данному вопросу соображения К. Дейны: *Dejna K. Gwary ukraińkie Tarnopolszczyzny*. Wrocław, 1957. S. 99–100.

² *Карский Е. Ф.* Западнорусские переводы псалтыри в XV–XVII веках. Варшава, 1896. С. 231; *Его же.* О языке так называемых Литовских летописей // Труды по белорусскому и другим славянским языкам / АН СССР. М., 1962. С. 236; *Его же.* Белорусы. Вып. 2–3. С. 277–278.

суффиксом. Надстрочное написание букв, в том числе *-и* инфинитивных суффиксов, было своеобразной манерой письма, независимой от качества грамматических категорий и форм. Широкое распространение выносных инфинитивных *т* в древнебелорусской письменности XVI–XVII вв. поддерживалось параллельным употреблением в это время суффиксов *-ти* и *-ть*. Именно благодаря этому способ оформления инфинитивных окончаний не имел принципиального значения, и выносное *т* в одних и тех же глаголах могло читаться то как *ти*, то как *ть* в зависимости от субъективных вкусов читателя.

В работе предложены некоторые практические рекомендации, которые, по нашему мнению, могут облегчить понимание структурно невыразительных инфинитивных форм.

Рассмотренный нами материал показывает, что морфологическая структура белорусского инфинитива на протяжении многовекового исторического развития подверглась значительным изменениям. Развитие инфинитивов с основой на гласный в белорусском языке происходило тем же путем, что и в русском. Судьба белорусских инфинитивов с основой на согласный оказалась такой же, как и соответствующих форм украинского языка. Отклонения наблюдаются только в говорах, смежных на северо-востоке с русскими, а на юго-западе – украинскими. Своеобразными изменениями отличаются инфинитивные формы с основой на заднеязычный. В белорусском языке, как и в украинском, выявилась тенденция к унификации этих основ путем восстановления в них заднеязычного, причем более последовательно она осуществилась в украинском языке. Русскому языку это явление не характерно. С другой стороны, в части говоров белорусского языка, как и в русском, произошло сокращение суффиксального безударного *и* (*чи* > *чь*). Украинскому языку этот процесс неизвестен.

Как свидетельствуют данные народных говоров, основные тенденции в развитии морфологической структуры белорусского инфинитива реализовались, как и в других восточнославянских языках, в многочисленных вариантах. Большинство их имело узко региональный характер. Ведущими оказались те, которые наиболее соответствовали фонетической и морфологической структуре белорусского языка. Со временем они распространились на всю белорусскую языковую территорию в качестве нормы общенационального языка. Они же являются и современной литературной нормой.

Во второй главе диссертации рассматривается синтаксическая роль инфинитива в истории белорусского языка. Здесь дается общая характеристи-

ка синтаксических возможностей инфинитива в древнебелорусском языке и определяются наиболее характерные случаи его синтаксического функционирования. Инфинитивные конструкции современного белорусского языка, не засвидетельствованные древними памятниками, в диссертации не рассматриваются, поскольку по имеющимся материалам нельзя установить между ними непосредственной связи.

Обзор синтаксических функций древнебелорусского инфинитива проводится в следующей последовательности: зависимый инфинитив, независимый инфинитив и некоторые особые инфинитивные конструкции, встречающиеся в древнебелорусских памятниках.

Употребление *зависимого инфинитива* рассматривается главным образом в связи с лексическим значением подчиняющего слова. Рассмотрены сочетания зависимого инфинитива с глаголами, наречиями, именами прилагательными, деепричастиями, именами существительными и причастиями. Уделено должное внимание и функциям зависимого инфинитива как члена предложения.

Сочетаясь с глаголами, древнебелорусский инфинитив мог выражать различные модальные или близкие к ним значения, такие как необходимость (*маеть заплатити, мушу поклонитися*); возможность или невозможность действия (*не могу ехати*); желание, намерение, стремление (*вольъ замовчати, хотели узычити, жадали видети, прагну служити*); выявление воли к осуществлению действия (*дозволил будовати, велель написати, розказаль поведати, забороняеть куповати, обецаль вызволити*); отношение к действию (*боялися повѣдати, любить валятися*); оценку действия с точки зрения его целесообразности, желательности или морального осмысления (*годитя дяковати, належить ведати, не подобаеть осуждати*). Близкими к модальным следует считать также словосочетания, в которых подчиняющий глагол обозначает способность, умение, привычку субъекта выполнять то или иное действие (*умель писати, не можеть шацовати, звыкли старатися*). Кроме модальных отношений, зависимый от глагола инфинитив мог выражать и ряд других значений, в частности, цель действия (при глаголах движения на месте бывшего супина: *заехалъ ночовати, ходиль стреляти*); лексико-грамматические значения начала или конца действия (*почали утекати, пересталь пророковати*); обыкновенную констатацию действия (*далъ пити, не поспель собрати, учать ходити*). В сочетании с личными и безличными формами глагола инфинитив выступает частью составного сказуемого, глагольным дополнением или обстоятельством цели. В древнебелорусских памятниках довольно часто с модальным глаголом сочетаются

два инфинитива, образующая трехэлементное сказуемое (*мають помогати платити, мають дати ведати*).

В работе рассматриваются сочетания инфинитива с личными формами глагола *быти*. В древнебелорусских памятниках такое сочетание – обычная форма выражения будущего сложного времени. Эта конструкция зафиксирована уже памятниками XV в.¹ В белорусской письменности она начала распространяться, возможно, не без влияния западнославянских языков, в частности польского²: *буду говорити, будеть пановати, будемь вѣрити, будете плакати* и т. д. Параллельно с этим в языке белорусской письменности XVI–VII вв. для выражения сложной формы будущего времени употреблялась конструкция *быти* + причастие на *л* («будущее сложное II»): *будеть судить, будеть спалъ, будутъ стояли* и др. Поскольку форма будущего сложного II была широко распространена в древнерусском языке, существование этой конструкции в языке древнебелорусской письменности, на первый взгляд, можно было бы квалифицировать как продолжение соответствующей древнерусской традиции (между прочим, некоторые исследователи так ее и объясняют). Но в результате изучения всех возможных причин этого явления мы пришли к выводу, что употребление конструкции *буду* + причастие на *л* в древнебелорусской письменности было вызвано польским влиянием. Наряду с другими соображениями, обращает на себя внимание то обстоятельство, что распространенность этой конструкции заметно увеличивается к концу XVI – началу XVII в., когда в результате определенных политических и культурных условий белорусский письменный язык подвергся интенсивному влиянию со стороны польского на всех языковых уровнях. Таким образом, древняя форма будущего сложного II, исчезнувшая на белорусско-украинской почве значительно раньше, чем на русской, была опять возрождена и искусственно употреблялась в поздний период древнебелорусского письменного языка. Современный белорусский язык этой конструкции не знает.

Сочетаниями инфинитивов с *предикативными наречиями* могут выражаться те же модальные отношения, что и конструкциями с глаголом, а именно: необходимость, (не)возможность, (не)желательность действия (*можно учинити, не надобѣ говорити, нелзе зрозумети, потрібно чинити*); этическая оценка действия, его целесообразность (*не годно вѣрити*,

¹ *Stang Chr. S.* Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk. Oslo, 1939. S. 83.

² Ср. *Rösler K.* Beobachtungen und Gedanken über das analytische Futurum im Slawischen // Wiener slawistisches Jahrbuch II. 1952. S. 134.

не слушне объявляти); образ действия (*легко водити, лацно познати, трудно набыти*); моральные и физические чувства (*страшно гледѣти, приемне пойти*). Предложения, в которых инфинитив сочетается с предикативными наречиями, являются односоставными безличными. Инфинитив вместе с подчиняющим словом образует сложное сказуемое. В таких предложениях всегда выступает дательный падеж субъекта.

Сочетания инфинитива с *предикативными (краткими) прилагательными* (*волень, годень, готовь, моцень, повинень* и др.), выражая возможность или необходимость действия, заметно отличаются от конструкций с наречиями тем, что имеют при себе указание на действующее лицо (*укривжоный... волень справедливости себе доводити; той... смѣлость показывати естъ повинень* и т. п.). В отмеченных конструкциях инфинитив вместе с прилагательным выполняет роль сложного сказуемого.

Сочетаясь с *деепричастиями*, инфинитив обозначает дополнительное действие и выступает в роли второстепенного сказуемого (*натягнули лук, хочечи постреляти; стоять, хочечи мовети*).

Некоторыми особенностями отличается инфинитив при *именах существительных*. В сочетании с абстрактными существительными инфинитив имеет преимущественно атрибутивный характер и выполняет роль определения (*владность уздорювати немощы, воля збудовати домь, обычай помазовати елеомь, мысль побити всѣхъ*). Такие словосочетания активно развиваются и в современном белорусском языке. Особую группу составляют конструкции, в которых инфинитив сочетается с именами существительными, переходящими в категорию состояния. По своему значению они приближаются к предикативным наречиям (*потреба ему ити; страхъ видети; часъ знать стада*).

Одной из характерных особенностей древнебелорусского письменного языка было употребление при инфинитивах *действительных причастий настоящего времени* (*хотячий судитца, умѣющий играть, прагнучые видети*). Вероятно, эта конструкция была возможна только в письменном языке, а в народной речи она не имела распространения. Сочетания инфинитива с действительными причастиями настоящего времени неизвестны и современным белорусским говорам. Изредка они встречаются в литературном употреблении, но не составляют литературной нормы.

Таким образом, зависимый инфинитив в древнебелорусском языке выражал значение косвенного наклонения и некоторые видо-временные значения. Употребление инфинитива было обусловлено почти исключительно лексическим значением подчиняющего слова. В предложении зависимый

инфинитив выступает в роли составной части сложного сказуемого, а в отдельных случаях – определением, дополнением и обстоятельством цели.

Независимый инфинитив всегда выполняет роль главных членов предложения (подлежащего, сказуемого в двухсоставных и инфинитивных предложениях). Наиболее широкой сферой употребления этого инфинитива в древнебелорусском языке являются *инфинитивные предложения*. Многочисленные случаи употребления инфинитивных предложений с определенными модальными оттенками засвидетельствованы разнообразными древнебелорусскими памятниками. Среди этих случаев значительный интерес представляют инфинитивные предложения, выражающие приказ, побуждение, распоряжение, запрет и др. Они были весьма распространенными еще в древнерусский период. Отмеченный тип инфинитивных предложений довольно часто встречается и в белорусских памятниках раннего периода, но преимущественно в деловой письменности и летописях, т. е. в жанрах, синтаксический строй которых наиболее последовательно сохранял прямую связь с древнерусским синтаксисом. В произведениях других жанров XV–XVII вв. вместо отмеченных инфинитивных предложений употребляются, как правило, конструкции с зависимым инфинитивом. Оттенок императивности в таких случаях передается глаголами *маеть*, *мусить*, наречиями *(не)надобѣ*, *нельзя*, *повинно*, *потребно*, *треба*, предикативными прилагательными *винень*, *повинень* и др. Эта особенность возникла сначала на белорусско-украинской почве. Русскому языку XIV–XVII вв. такие сочетания не были свойственны. Замена инфинитивных предложений с императивным значением различными модальными конструкциями – одна из черт, объединяющих древние белорусский и украинский языки в отличие от русского языка того времени. В современном белорусском языке такие предложения также употребляются значительно реже, чем в русском.

Кроме императивности, инфинитивные предложения в древнебелорусском языке могли выражать необходимость или неизбежность действия (*князю Витовту сидѣть долго*); невозможность действия, отсутствие для этого нужных условий (*не одержать ему Египецкого царства*); удивление, растерянность, сомнение, возмущение, размышление и др. (*што далей чинити*; *jak im taho nie znać* и т. д.). Эти типы инфинитивных предложений довольно распространены и в современном белорусском языке.

В работе отдельно рассмотрены инфинитивные предложения с частицей *бы* и так называемые *глагольно-инфинитивные предложения*, в которых инфинитив сочетается с безличными глагольными формами (*голосу не слышать было*; *и было видѣти ... множество людей*; *не было его видать*).

Во всех типах инфинитивных и глагольно-инфинитивных предложений независимый инфинитив выполняет роль сказуемого.

Независимый инфинитив может выступать также и в роли подлежащего, например: *грехъ естъ лгати; правдивый постъ естъ тѣло худити; nie ciałkaja recz tauczać* и др. Хотя по своей грамматической природе инфинитив и не может обозначать субъекта действия, само это действие, не усложненное указанием на лицо и время, можно представить отвлеченно, приписать ему некоторые признаки и дать качественную характеристику теми же средствами, какими характеризуют конкретные предметы и явления. Поэтому в древнебелорусских памятниках одно действие зачастую квалифицируется как *речь добрая, пристойная, жалосная, пожитечная*, а другое – *речь неподобная, шkodливая, проклятая, грѣхъ великий, смертельный; великая сваволя* и т. д.

В диссертации рассмотрены те немногочисленные случаи, когда независимый инфинитив выступает в роли простого сказуемого. В связи с этим уделено внимание некоторым инфинитивным конструкциям, встречающимся в белорусских народных говорах и фольклорных записях, но не засвидетельствованным в древних памятниках. Исследования в этом направлении позволяют утверждать, что синтаксические функции независимого инфинитива в народной речи были более разнообразными, чем они отражены древнебелорусскими памятниками.

Из числа *особых случаев употребления инфинитива в древнебелорусском языке* в работе рассмотрены древние конструкции, которые не встретили поддержки со стороны народно-разговорного языка и постепенно вышли из употребления. Это *дательный самостоятельный, accusativus cum infinitivo* и конструкции типа *грамота дати*, в состав которых входит инфинитив.

Анализ синтаксического употребления инфинитива в памятниках древнебелорусской письменности показывает, что древнебелорусскому синтаксису были характерны главным образом те же инфинитивные конструкции, которые употребляются и в современном белорусском языке. Конструкции, не поддержанные живой народной речью, довольно рано вышли из употребления и в письменной практике.

В заключительной части диссертации излагаются основные выводы по всему исследованному материалу.

На протяжении многовекового исторического развития белорусский инфинитив претерпел многие изменения, которые придали ему самобытный

характер по сравнению с соответствующими формами других восточнославянских языков.

В истории инфинитива восточнославянских языков следует различать две стороны: формирование его морфологической структуры и эволюцию его грамматической природы как глагольной формы. Морфологическая структура инфинитива в каждом из восточнославянских языков формировалась независимо от его природы. В каждом языке этот процесс происходил в соответствии с особенностями фонетико-грамматического строя данного языка и его внутренними законами. В восточнославянских языках инфинитив совмещает в себе и древние особенности, и новообразования, но в каждом из этих языков они не совпадают. В белорусском языке древнее состояние наилучшим образом сохранили инфинитивы с основой на согласный и заднеязычный *к*, в украинском – инфинитивы с основой на гласный и на согласный, в русском – инфинитивы с основой на заднеязычный. Вместе с тем развитие фонетико-морфологической структуры каждого из этих языков до некоторой степени повлияло и на структуру инфинитива. В белорусском языке в инфинитивах с основой на гласный произошла редукция суффикса *-ти* и восстановление заднеязычного в основах на *г*. Новые процессы в развитии украинских инфинитивов ограничились только восстановлением в основах заднеязычных *г* и *к*, а в некоторых говорах наблюдается и редукция суффикса *-ти* при основах на гласный. Для инфинитивов русского языка наиболее показательным оказался процесс редукции конечного *-ти*.

Все отмеченные процессы имеют глубокие корни. Их недостаточно объяснять только древними традициями, случайными аналогиями или результатом внешних влияний. Они являются неотъемлемыми чертами того или иного языка, охватывают большинство его территории и должны рассматриваться в тесной связи с его грамматической природой и внутренними законами.

Развитие морфологической структуры инфинитива в белорусском языке, как и в других восточнославянских, происходило в виде непрерывного и поступательного процесса, но установить его абсолютную хронологию по памятникам древнебелорусской письменности не представляется возможным, так как в отражении новых языковых явлений письменный язык заметно отставал от устного. В письменность новые черты пробивались лишь спорадически, в виде описок, количество которых со временем возрастает. Постепенно эти описки становятся факультативной нормой. Сопоставление их с фактами современных белорусских говоров дает некоторую возможность установить пути развития того или иного инфини-

тивного типа и определить его особенности по сравнению с другими восточнославянскими языками.

Грамматическая природа инфинитива в истории белорусского языка ничем не отличается от инфинитивов украинского и русского языков. Это объясняется тем, что ко времени образования отдельных восточнославянских языков процесс перехода инфинитива в систему глагола уже полностью завершился. Восточнославянский инфинитив обладает всеми глагольными свойствами: показывает отношение к действующему лицу, управляет определенным падежом имени, определяется наречием, обладает глагольными категориями вида, залога, переходности и непереходности, может сочетаться с частицей *-ся*. Вместе с тем инфинитив имеет и свои особенности: любое действие он представляет в наиболее общем, номинативном значении без прямого указания на лицо, время и способ действия, что напоминает о его отименном происхождении. Эта своеобразная природа инфинитива, сочетание в нем глагольных и субстантивных признаков и обуславливает его широкие синтаксические возможности.

Основные положения диссертации изложены в статьях:

1. Гісторыя інфінітываў на *-ти* ў беларускай мове // Весці Акад. навук БССР. Сер. грам. навук. 1964. № 1. С. 113–123.
2. Сінтаксічная роля залежнага інфінітыва ў гісторыі беларускай мовы // Весці Акад. навук БССР. Сер. грам. навук. 1964. № 3. С. 134–142.
3. Історія білоруських інфінітивів типу *пячы, берагчы* на східнослов'янському тлі // З історії української та інших слов'янських мов : збірник. Київ : Наук. думка (в печаті).

РУССКО-БЕЛОРУССКИЕ ЯЗЫКОВЫЕ КОНТАКТЫ НА РАЗНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЭТАПАХ¹

1. Проблема русско-белорусских языковых контактов в диахроническом аспекте интересна, по меньшей мере, с двух точек зрения: во-первых, длительное сосуществование смежных близкородственных языковых систем почти всегда приводит к их взаимовлиянию на всех (хотя и в различной степени) языковых уровнях, результаты которого оказываются очень полезными для сравнительно-исторического и общего языкознания; во-вторых, в силу своего географического положения и исторических судеб белорусские земли на протяжении нескольких веков играли роль связующего звена, «посредника» в культурно-экономических и политических отношениях между Московским государством и Западом.

2. Взаимовлияние между русским и белорусским языками осуществлялось на двух уровнях: диалектном и литературном (устном и письменном). Эти формы взаимовлияния в одних случаях были взаимообусловлены и взаимно стимулировались, а в других проявлялись совершенно независимо друг от друга.

3. В настоящее время представляется несомненным, что «в XIV–XVIII вв. значительному белорусскому влиянию подверглись русские южно-псковские и другие юго-западные и западные говоры»². Это влияние осуществлялось наиболее интенсивно на лексическом уровне и затронуло разные лексические микросистемы, в том числе и такие древние по происхождению, как терминология родства и родственных отношений, ботаническая терминология, бытовая лексика и др. Однако восстановить полную картину белорусско-русского диалектного взаимовлияния можно будет только после тщательного исследования белорусской и русской диалектных систем на всех языковых уровнях.

4. Проникновение лексических элементов в русский письменный язык и в русские говоры из старобелорусского языка осуществлялось также благодаря тому, что последний продолжительное время играл роль активного посредника между русским языком, с одной стороны, и польским, чеш-

¹ *Упершыню надрукавана*: Русский язык в его связях с украинским и другими славянскими языками : тез. докл. и сообщ. / редкол.: Г. П. Ижакевич (отв. ред.) [и др.]. Симферополь, 1973. С. 245–249.

² *Філін Ф. П.* Про походження російської, української, білоруської мов // Мовознавство. 1962. № 5. С. 12.

ским, латинским, греческим языками, с другой стороны. Поэтому значительный поток неологизмов, влившийся в русскую лексику на протяжении XVI–XVII вв. из западославянских, западноевропейских и классических языков, сначала преломлялся через призму так называемого западнорусского письменного языка, выполнявшего функции государственного в Великом княжестве Литовском (позже – в Польско-Литовском государстве). Влияние «западнорусского» (примерно со II половины XVI в. – старобелорусского и староукраинского) языков на старорусский подтверждается общеизвестными историческими фактами, среди которых наиболее существенными представляются следующие: постоянные экономические и политические связи между Польско-Литовским и Московским государствами, распространение в России западнорусской (белорусской) литературы – как в оригиналах, так и в переводах (широко известны, например, московские переводы Литовского Статута в XVII в. и пр.), приток в Москву белорусских мастеров, учителей и ученых, хорошо владевших несколькими языками, и т. д.

5. Роль «западнорусского» (старобелорусского и староукраинского) языка как посредника в заимствовании русским языком иностранных слов из польского и других языков неоднократно подчеркивалась в трудах отечественных и зарубежных исследователей (А. И. Соболевский, В. В. Виноградов, Л. А. Булаховский, Ф. П. Филин, М. Г. Булахов, Ф. П. Сороколетов, И. С. Козырев, В. В. Ильенко, Г. Хютль-Ворт и др.). Однако отсутствие исторических, этимологических и диалектных словарей, а также специальных исследований по исторической лексикологии белорусского и украинского языков не всегда давало возможность подкрепить общие соображения достаточным количеством надежных лексических примеров. Эти трудности еще остаются и в настоящее время. Но успехи в изучении письменных памятников и в подготовке исторических словарей (например, картотека старобелорусского словаря насчитывает около 1 млн карточек, опубликовано исследование А. Н. Булько «Даўнія запазычанні беларускай мовы», Мінск, 1972; подготовлен исторический словарь украинского актового языка XIV–XV вв.) подводят надежный научный фундамент под конкретно-исторические исследования в области заимствованной лексики в восточнославянских языках.

6. Есть основания полагать, что многие заимствования в русском языке, которые считаются полонизмами и германизмами, проникли через посредничество старобелорусского или староукраинского языка. Это касается, в частности, и тех заимствований, которые относят ко времени реформ

Петра I и связывают непосредственно с языком-первоисточником. Русскому населению они были известны из белорусской устной или письменной речи намного раньше. В Петровскую эпоху, наряду с новыми заимствованиями, произошла заметная активизация в употреблении этих слов, которые постепенно вошли в основной словарный фонд русского языка.

Примеры:

АДМИНИСТРАТОР. По Фасмеру (Этим. сл. т. I, с. 62), заимствовано в Петровскую эпоху через польское или немецкое посредничество из латинского языка. Дополняя эту этимологию новыми сведениями, О. Н. Трубачев указывает, что слово было известно в русском языке уже в 1576–1578 гг. Согласно последним этимологическим источникам, считается заимствованным из польского языка в XVII в. (опечатка: вместо XVI), так как впервые зафиксировано в 1567 г. в «Памятниках дипломатических отношений Московского государства с Польско-Литовским» (Шанский, Этим. сл. русск. яз., М., 1963, I, 1, с. 47). Однако старобелорусские памятники фиксируют это слово уже с 1544 г. Дальше встречается в многочисленных дипломатических документах (Булыка, с. 19).

АППЕЛЯЦИЯ. Считается заимствованным в Петровскую эпоху через польское посредничество из латинского языка (Фасмер, I, с. 81). Впервые фиксируется в 1704 г. в «Письмах и бумагах Петра Великого» (Шанский, I, I, с. 124). Старобелорусские памятники фиксируют с 1538 г. в «Литовской метрике (Книга публичных дел)», в Литовском статуте 1566 г. и в других юридических памятниках. Выступает в вариантах и производных формах: *апеляця, апеляцея, апелляция, апэляця, опеляця, апелляційный, апелевати, апеллевати, апелловати, апеловати, аппелевати, аппелиовати, апэлевати, опэлевати, апелеванье, апэлеванье, аппеловывати* (Булыка, с. 26).

АПРОБАЦИЯ. Согласно традиционной точке зрения, заимствовано в Петровскую эпоху через польское посредничество из латинского языка (Фасмер, I, 82). В русских письменных памятниках фиксируется с 1710 г. (Шанский I, 1, 132). Старобелорусскому письменному языку слово известно с 1555 г. Выступает в вариантах и производных формах: *апробация, апробаця, апробаційный, апробовати, апробовати, апробований, апробованье, опробований* (Булыка, с. 28).

АПТЕКА. По Фасмеру (I, с. 82) заимствовано из немецкого языка или его прибалтийского варианта. В новейших исследованиях считается заимствованным из польского языка в XVI в. и отмечается, что в русском языке в XVII в. было известно в формах *оптека, аптека* и *обтыка* (Шанский, I, 1, с. 133). Старобелорусский письменный язык впервые фиксирует это

слово в сборнике библейских книг начала XVI в. Выступает в вариантах и производных формах: *аптека, антика, обтека, аптекарка, аптекарский, аптекаръ, аптечный, аптыкаръ, аптекаръ, аптекарский, аптекаревъ* (Булыка, с. 28).

АРЕНДА. В этимологической литературе считается заимствованным в XVII в. через польское посредничество из латинского языка (Фасмер, I, с. 85). Впервые фиксируется в «Собрании государственных грамот и договоров 1656–1696 гг.» (Шанский, I, 1, с. 138). Старобелорусские памятники фиксируют это слово с 1516 г. («Литовская метрика. Книга судных дел»). Встречается в разнообразных вариантах и производных формах: *аренда, оранда, оренда, арендаръ, арандаръ, рендаръ, арендарка, арендаровъ, арендарский, арендованный, арендованье, арендовати, арендованный, арендующий, заарендованный, орендвничек* и др. (Булыка, с. 29).

АРФА. Согласно одним этимологическим источникам, заимствовано из немецкого языка, как и соответствующая польская форма (Фасмер, I, с. 90). О. Н. Трубачев уточняет, что в русском языке известно с 1698 г. Другие источники, вопреки этому, считают заимствованным в XVII в. из польского языка (Шанский, I, 1, с. 150). Старобелорусские памятники фиксируют это слово с начала XVI в. (Сборник библейских книг начала XVI в., Библия Ф. Скорины 1517–1519 гг. и др.). Встречается в вариантах: *арфа, архва, арва, гарфа* (Булыка, с. 31).

АСЕССОР. Считается заимствованным через польское или немецкое посредничество из латинского языка (Фасмер I, с. 93). По другим данным, заимствовано в Петровскую эпоху из немецкого языка и впервые фиксируется в «Письмах и бумагах Петра Великого 1688–1707 гг.» (Шанский, I, 1, с. 157). В старобелорусских актах впервые засвидетельствовано под 1594 г. и затем встречается в разнообразных юридических документах. Варианты: *ассесоръ, асесоръ, ососоръ, асесорский, ассесоровъ, асосорский, ассесорский* (Булыка, с. 32).

7. Материалы русских и белорусских письменных памятников еще раз свидетельствуют о том, что изучение вопросов языковых взаимовлияний требует конкретно-исторического подхода с учетом экономических, политических и культурных условий, в которых протекали языковые контакты.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ УМЕНЬШИТЕЛЬНО-ЛАСКАТЕЛЬНЫХ ФОРМ В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ¹

Деминутивность, свойственная всем славянским языкам, проявляется в них по-разному, так как определяется она преимущественно не коммуникативными, а экспрессивными потребностями и в значительной мере зависит от национально-психического склада носителей того или иного языка. Вполне естественно, что наиболее благоприятную почву для проявления тонких человеческих чувств предоставляет речь, обращенная к детям, а также поэзия и народно-песенное творчество. В устно-разговорной речи и просторечии деминутивные формы употребляются для создания общей подчеркнуто-вежливой окраски и доверительно-интимного колорита беседы.

Ласкательность и нежность выражаются системой словообразовательных и формообразовательных средств. В восточнославянских языках ласкательные формы образуются чаще всего от именных частей речи и соотносительных с именами прилагательными наречий, в которых чувство направлено на предметность или признак. Глагол, в частности инфинитив, передающий только понятие действия или состояния в самом общем значении, не является благоприятной почвой и для деминутивных образований (ср. Gawroński, 1928, 63–64).

Наиболее продуктивным способом образования ласкательных форм служит суффиксация. Моделирование большинства ласкательных слов общее для всех восточнославянских языков, хотя в каждом из них отдельные суффиксы употребляются для образования форм с разной продуктивностью и различной стилистической направленностью (см. Грамматика, 1952; Грамматика, 1970; Сучас. укр. літ. мова, 1969; Жовтобрюх, Кулик, 1972; Граматыка, 1962; Курс сучас. бел. літ. мовы, 1957). Среди общих восточнославянских суффиксов, употребляющихся для образования уменьшительно-ласкательных слов, наиболее типичными являются:

а) для образования уменьшительно-ласкательных имен существительных мужского рода:

¹ *Упершыню надрукавана*: Проблемы сопоставительной стилистики восточнославянских языков / редкол.: В. И. Кононенко [и др.]. Київ : Наук. думка, 1981. С. 160–172.

-ок: рус. **-ок (-ек)** (малопродуктивный): *голосок, должок, домок, дружок, жучок, корешок, петишок, снежок, ручеек*; укр. **-ок** (продуктивный): *бересток, браток, визок, горбок, дідок, дубок, жучок, куток, лісок, садок*; бел. **-ок (-ёк)** (высокопродуктивный): *астравок, браток, бычок, валасок, дамок, дзянёк, каласок, лянок, пняёк, шумок*;

-ец: рус. **-ец** (малопродуктивный, вытесняется формами на **-ик (-чик)**): *алмазёц, билетёц, братец, заливёц, капиталец, морозец, сосунёц, стригунёц, хлебёц*; укр. **-ець** (малопродуктивный): *вітрёць, папірець, ремінець, стилёць, топірець*; бел. **-ец (-эц)** (малопродуктивный): *дзірванёц, марозец, паплавёц, хутарэц, шынялёц*. В русском языке ласкательные формы с этим суффиксом имеют более сильную экспрессию с оттенком интимности, сочувствия или, напротив, издевки, презрения, иронии, в то время как в украинском преобладает значение уменьшительности и нежности: *вітрёць, тютюнець*;

-ик: рус. **-ик** (продуктивный): *алмазик, вóзик, гвóздик, гóдик, двóрик, дóждик, дóмик, кирпíчик*; укр. **-ик** (продуктивный): *брáтик, вóгник, вóлик, ву́злик, дощíк, кóтик, кóник, нóжик, óрлик*; бел. **-ік (-ык)** (высокопродуктивный): *вётрык, дóжджык, камáрык, капялюшык, кóнік, сакóлік, стóлік, твáрык, халáцiк*;

-чик: рус. **-чик** (продуктивный): *апельсiнчик, барабáнчик, блiнчик, графiнчик, дивáнчик, колокóльчик, костюмчик, мотóрчик*; укр. **-чик** (высокопродуктивный): *апельсiнчик, горóбчик, горóдчик, графiнчик, дубчик, зáйчик, камiнчик, пáльчик, хлiвчик, хлóпчик*; бел. **-чык** (высокопродуктивный): *агóньчык, акрáйчык, карэ́нчык, касцiómчык, мэсячык, пакóйчык, прамéньчык, рамéньчык, хлéучык, хлóпчык*;

б) для образования уменьшительно-ласкательных имен существительных женского рода:

-очк-а: рус. **-очк-а** (продуктивный): *вáнночка, звéздочка, кáрточка, кiсточка, кóфточка, лéнточка, пáрочка, тóмбочка, нiточка, Аллочка, Óлечка*; укр. **-очк(-ечк)-а** (продуктивный): *дóнечка, гiлочка, квiточка, кнiжечка, рiчечка, сопiлочка, стрiчечка, Гáлочка*; бел. **-ачк(-ечк)-а** (высокопродуктивный): *бóчачка, вéсачка, дарóжачка, квéтачка, мáмачка, падушачка, птушачка, ручачка, рэчачка, хáтачка, хвлiначка, цéтачка* и в разговорно-бытовом стиле несколько имен существительных мужского рода с тем же суффиксом: *тáтачка* (ср. рус. *пáпочка*), *брáтачка, свáтачка*;

-иц-а: рус. **-иц-а, -ц-а** (непродуктивный): *вещiца, водiца, землiца, косiца, лóжица, сестрiца, частiца; двёрца, грязцá, зáльца, ленцá, рысцá*;

укр. **-иц-я** (непродуктивный): *вдовіця, водіця, косіця, сестріця, травіця*; бел. **-іц-а (-ыц-а)** (непродуктивный): *вадзіца, зямліца. сястрыца, травіца*;

-ічк-а: рус. **-ічк-а** (продуктивный): *вещічка, водічка, землічка, косічка, сестрічка, частічка'*; укр. **-ічк-а** (продуктивный): *вдовічка, водічка, кринічка, сестрічка, травічка*; бел. **-ічк-а** (продуктивный): *бруснічка, вадзічка, крынічка*;

-инк-а: укр. **-инк-а** (-иноньк-а, -иночк-а) (продуктивный): *билінка, хатінка, хвилінка, хустінка; билінонька, хатінонька, хвилінонька, хестінонька; биліночка, хвиліночка, хатіночка, хустіночка*; бел. **-інк-а (-ынк-а)** (малопродуктивный): *былінка, дзяўчынка, іскрынка, сняжынка, расінка*. В русском языке суффикс **-инк-а** не имеет ласкательного значения; он служит для образования названий единичных предметов с оттенком уменьшительности: *волосінка, крупінка, песчінка, пылінка, росінка, чайнка*, что характерно также для украинского и белорусского языков: укр. *волосінка, крупінка, піцинка, пилінка, росінка, чайнка*; бел. *валасінка, крупінка, пясчынка, пылінка, расінка, чайнка*;

в) для образования уменьшительно-ласкательных имен существительных среднего рода:

-ц-: рус. **-ц-о, -ец-о (-ц-е, -иц-е)** (малопродуктивный): *болотце, веретёнце, деревцо, зёркальце, колёнце, корытце, письмецо, платьице*; укр. **-ц-е** (малопродуктивный, употребляется преимущественно для образования уменьшительных названий предметов): *весельце, відёрце, віконце, денце, кубельце, озёрце, сальце, слівце*; бел. **-ца (-о)** (малопродуктивный): *азярко, аконца, балотца, бярвэнца (бервянцо), гумэнца, жытко, золотца, палэнца*;

г) для образования уменьшительно-ласкательных имен существительных разных родов:

-к-: рус. **-к-а, -к-о** (продуктивный): *головка, дорожка, дочка, землянка, книжка, ножка, ночка, колёчко, золотко, дитяtko, облачко, пивко*; укр. **-к-а, -к-о** (продуктивный): в именах существительных мужского и среднего рода суффикс **-к-** выступает исключительно с эмоциональным оттенком ласкательности (*Андрійко, Васілько, вушко, личко, лошатко, молочко, очко, соловейко, татко, яблучко, ячко*), а в именах существительных женского рода он имеет оттенки уменьшительности и ласкательности (*билінка, голівка, долинка, доріжка, землянка, зозулька, корівка, пташка, рибка, хатка, хмарка, цибулька, ягідка*); бел. **-к-а** (продуктивный): *бярозка, верабейка, вочка, вушка, галобка, грушка, дарожка, крынічка, навінка, ночка, слойка, сястрычка, траўка*;

-еньк- (**-оньк-**) (живой, продуктивный тип во всех восточнославянских языках): рус. **-еньк-** (**-оньк-**): *аленький, бёленький, добренький, маленький*,

молоденький, свеженький, светленький, синенький, слабенький, тоненький, узенький, хорошенький, чистенький, тихонький (в русской разговорно-фамильярной речи с ярко выраженной эмоциональной окраской встречаются краткие формы этих прилагательных: *далеконек, долгонек, гордонек, грубенец, простенец*); укр. **-еньк-**: *біленький, гарненький, молоденький, чорненький*; бел. **-еньк-** (**-эньк-**), **-аньк-**: *беленькі, вясёленькі, высокенькі, глыбкенькі, кволенькі, крывенькі, маленькі, маладзенькі, мёншанькі, міленькі, новенькі, прыгожанькі, родненькі, свежанькі, скоранькі, сұхенькі, хітранькі, чысценькі, чырвоненькі, шэранькі*;

-оватеньк-: рус. **-оватеньк-** (**-еватеньк-**): *красноватенький, сероватенький, синеватенький, черноватенький*; укр. **-уватеньк-**: *білуватенький, голубуватенький, довгуватенький, жовтуватенький, червонуватенький*; бел. **-аваценьк-**: *даўгава́ценькі, жаўтава́ценькі, рыжава́ценькі, чарнава́ценькі*.

Особенно большую стилистическую нагрузку выполняют ласкательные формы с суффиксами повышенной экспрессивности, образующимися в результате сращения двух и более уменьшительных суффиксов:

рус. **-очек, -ечк-о, -ушек, -ышек, -анек, -енек**: *голосочек, дубочек, листочек, сучочек; болотечко, времечко, колечко, местечко, семечко, ситечко, словечко, утречко; хлебушек, воробышек, колышек, камушек; куманек, муженек; -ёхоньк-ий (-охоньк-ий), -ёшеньк-ий (-ошеньк-ий)* (наиболее часто встречаются в песенных, былинных и сказочных жанрах народного творчества): *лёгохонький, светлехонький, скорехонький, смиренехонький; легошенький, скорешенький, смиренешенький, умнешенький*; в краткой форме: *близехонек, живехонек, прямехонек, чернехонек; горькохонек, легохонек; белешенек, желтешенек, чернешенек, легиошеник; -оньк-, -еньк-: *берёзонька, вдовонька, головонька, дороженька, дбченька, Катенька, кісонька, лапонька, маменька, ноченька, реченька, травонька, дяденька, Сашенька, папенька, тятенька, дедонька, Серёженька, Петенька, волосоньки, зубоньки; -ечк-о, -онечк-о (-енечк-о), -охоньк-о (-ехоньк-о)* (употребляются преимущественно в разговорной, эмоционально насыщенной речи), **-ешеньк-о** (в народнопозитической речи): *немножечко; легонечко, тихонечко; маленечко, хорошенечко; лёгохонько, полнехонько, ранехонько (ранешенько), белешенько; близехонек, круглешенек*;*

укр.: **-ечк-, -ачк- (-ячк-)**: *вікóнечко, волóссячко, гніздéчко, здорóв'ячко, пір'ячко, подвір'ячко, словéчко, сóнечко; -очок, -ечок, -ичок*: *гайóчок, лісóчок, кілóчок, ставбóчок; вершіéчок, кружіéчок, мішіéчок; нóжчик, кóничок; -оньк- (-еньк-): *білінонька, голівонька, дівчїнонька, калїнонька, пригó-**

донька, рибонька, стеблінонька; ніженка, ніченька, рученька; соколóнько, яворóнько, бáтьенко, коничéнько; ліченько, сéрденько, сóненько; **-есеньк-**, **-ісіньк-**: малéсенький, молодéсенький, свіжісінький, ріднісінький;

бел. **-ечк-** (**-эчк-**): гняздэчка, дуплёчка, здароўечка, лісцечка, мёсцечка, мястэчка; **-очак** (**-ёчак**), **-ічак** (**-ычак**): братóчак, гаёчак, галасóчак, дзянёчак, каласóчак, лужóчак, лясóчак, матылёчак, садóчак, сватóчак, конічак, нóжычак; **-аньк**(**-яньк-**) (употребляються главным образом в поэтическом стиле): вішанька, галóванька, гусанька, дарóжанька, дзэванька, дóчанька, карóванька, Мáшанька, мáманька, нóчанька, рúчанька, рэчанька; **-еньк-**: бабуленька, дзядуленька, язюленька, матуленька, сынуленька, татуленька; **-енечк-**, **-анечк-**: маладзэначкі, маленечкі, блізэначка, скóранечка, пама-лэначку.

Некоторые средства образования ласкательных слов являются общими для двух восточнославянских языков (хотя иногда имеют разную продуктивность) в отличие от третьего. Например, в русском и белорусском языках при образовании слов (преимущественно имен) с уменьшительно-ласкательным значением используется суффикс **-ук** (**-юк**): рус. *Гришóк, Митióк, Мишóк, Сашóк*; бел. *сябрóк, Павлюк, Пятрóк, Янóк*. Этим же языкам свойствен ласкательный суффикс **-ул-я** для образования ласкательных форм от имен лиц, названий ближайших родственников, домашних животных и др.: рус. *Нинуля, бабуля, мамуля, папуля, сынуля, кисуля* (от *кіска*); бел. *Гануля, Настуля, Януля, бабуля, дзядуля, капрызуля, матуля, сынуля, татуля*, а также формы на **-ульк-а**, **-улечк-а** с усиленной экспрессией типа *Ганулька, Настулька, бабулька, Ганулечка, Настулечка, бабулечка*. Деминутивы такого рода на **-ушк-** типа *дачушка, цялушка*, единичные в белорусском языке, значительно больше распространены в русском: *вдовушка, голувушка, жеёнушка, зимушка, калинушка, сторóнушка, соседушка* и т. п.

Только для украинского и белорусского языков характерны отадьективные деминутивы на **-явеньк-ий**: укр. *білявенький, чорнявенький*, бел. *бялявенькі, чарнявенькі*, на **-ічк-ий**: укр. *невелічкий*, бел. *невялічкі*.

Наряду с общими для всех или каких-либо двух восточнославянских языков эмоционально-ласкательными суффиксами каждый из них отличается только ему присущими деминутивными формантами. Так, только русскому разговорному языку и просторечью свойственны образования на **-ишк-**, **-ышк-**, **-ашк-** типа *братішка, сынішка, шалунішка, письмішко, гнёздышко, крыльышко, солнышко, милáшка*; на **-онк-**, **-енк-**, **-еньк-**: *бурёнка, сестрёнка, дяденька, маменька, пáпенька*; на **-онок** (**-енок**): *мальчóнок, дошколёнок* (в разговорной речи и просторечии также *дитёнок, пацанёнок*);

на **-ушк(-юшк-)**: *братушка, дедушка, дитинушка, солдовушка, сиротинушка, горюшко, морюшко, полюшко, раздольюшко, Аннушка, Володюшка, Иванушка, Любушка, Ульянушка*, а также *детушки, козлятушки, солдатушки, ребятаушки*; на **-ан(-ян-), -аш-**, образованные от личных имен и слов *мама, папа: Васяня, Гришаня, Дуняша, Маняша, Милаша, Федяня, маманя, папаня, мамаша, папаша*; на **-урк-а**: *девчурка, дочурка*; на **-уш(-юш-)**: *братуша, Петруша, Андрюша, Катюша*.

Украинский язык отличается только ему присущими деминутивными образованиями на **-ечк-** типа *батечко, зятечко*, на **-ен'-**, обозначающими молодые существа, уменьшительные названия животных и предметов, а также частей тела с оттенком ласкательности: *вовченя, козеня, лисеня, мишеня, бровеня, ротеня, рученя*, и на **-енягк-**, имеющими усиленную степень ласкательности: *гусенятко, зайченятко, козенятко, лисенятко, мишенятко*; деминутивами на **-ечк-, -ячк-**: *віконецько, сонечко, пір'ячко, подвір'ячко*; на **-ус', -унь-, -ас'**, имеющими интимный оттенок ласкательности: *дідусь, Павлусь, Петрусь, братунь, дідунь, татунь, Івась*; на **-есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-**: *білесенький, гарнесенький, ріднесенький, тихесенький, дрібісінький, тонісінький, цілісінький, чистісінький, манюсінький, тонюсінький, манюсінький, легесенько, тихесенько, любісінько, точнісінько*.

Только белорусскому языку присущи ласкательные суффиксы **-ейк-, -айк** (по своим стилистико-функциональным качествам они соответствуют укр. **-ечк-, -еньк-**): *горайка, зеллейка, крыллейка, лещейка, лісцейка, полейка, сонейка, сэрцайка*; **-ухн- (-юхн-)**: *бабухна, бацюхна, братухна, дядухна, дзятухна, дзядзюхна, сватухна, дачухна, матухна, татухна, цётухна*; отадекативные деминутивные образования, подчеркивающие повышенную или пониженную степень качества, на **-утк-і (-югк-і)**: *бляюткі, драбнюткі, малюткі, паўнюткі, ранюткі, свяжүткі, танюткі, чысцюткі, цямнюткі, ціхүткі, ясніюткі; блізютка, докладнютка, ціхүтка*; на **-сеньк- і (-юсеньк-і), -усенечк-і (-юсенечк-і)**: *свяжүсенькі, бляюсенькі, драбнюсенькі, малюсенькі, паўнюсенькі, ранюсенькі, танюсенькі, чысцюсенькі, цямнюсенькі, ціхүсенькі, яснісенькі, блізнюсенька, гладзюсенька, памалюсеньку, паціхүсеньку; зелянюсенечкі, малюсенечкі, раўнюсенечкі, танюсенечкі, ціхүсенечкі, ціхүсенечка*; формы на **-юпасеньк-і (-юпаценьк-і), -юпасенечк-і (-юпаценечк-і)** от прилагательного *малы*, подчеркивающие очень пониженную степень качества: *малюпасенькі, малюпаценькі, малюпасенечкі, малюпаценечкі*; на **-ёханьк-і** типа *жывёханькі* и др.

Все отмеченные формы деминутивов употребляются в современных восточнославянских языках и особенно широко – в разговорной речи и устном народном творчестве.

Как и весь лексический фонд, деминутивные формы в каждом из восточнославянских языков подвержены преобразованиям и изменениям. В частности, в процессе развития языка может изменяться степень стилистической маркированности уменьшительно-ласкательных слов. Некоторые из них постепенно утрачивают значение уменьшительности и ласкательности. Ср.: рус. *дождик* (*дождь*), *карлик* (*карл*), *книжка* (*книга*), *мячик* (*мяч*), *ножик* (*нож*), *чижик* (*чиж*), укр. *кіло́к*, *куто́к*, *но́жик*, *рядо́к*, *стіле́ць*, бел. *блі́нец*, *грабя́нец*, *но́жык* и др. Уже не имеют ласкательного оттенка и производные от наречий украинские диалектные формы, свойственные разговорной речи, типа *тепе́реньки*, *тепе́речки*, *ту́тоньки*, *ту́течки*, *та́мтечки*, *о́сьдечки*, *о́ндечки*, *недале́чко*, *зма́лечку*.

Часть слов утратила не только прежнее значение уменьшительности, но и смысловую соотносительность с производящими основами. Так, уже не воспринимаются как уменьшительно-ласкательные и слабо коррелируются с исходными такие русские слова, как *ві́лка* (*ві́лы*), *игло́ка* (*игла́*), *кря́шка* (*кря́ша*), *восьму́шка* (*восьму́ха*), *горбу́шка* (*горбу́ха*), *теплу́шка* (*теплу́ха*), рус. и бел. *се́тка* (*сеть*), укр. *сі́тка*, рус. и укр. *ча́шка* (*ча́ша*) и др.

Некоторые слова сохраняют значение уменьшительности-ласкательности только при их употреблении в прямом значении. Например, рус. и укр. *голо́вка*, бел. *га́лочка*, рус., укр., бел. *ру́чка*, рус., бел. *но́жка*, укр. *ні́жка* как названия частей тела, но рус. *голо́вка* капусты, *ру́чка* двери, *но́жка* стола, укр. *голо́вка* капусты, *ру́чка* дверей, *ні́жка* стола, бел. *гало́ўка* капусты, *ру́чка* дзвярэй, *но́жка* стала без уменьшительно-ласкательного оттенка.

Утрата уменьшительно-ласкательного оттенка во всех восточнославянских языках иногда происходит вследствие терминологизации лексемы. Например, рус., бел. *бычо́к*, укр. *бичо́к* (зоологический термин), рус. *ку́бик*, *грибо́к*, укр. *ку́бик*, *грибо́к*, бел. *ку́бік*, *грыбо́к*, рус. и бел. *язычо́к*, укр. *язичо́к* (медицинские термины), рус., укр. и бел. *жучо́к*, бел. *хаму́цік* (технические термины), рус. *ша́рик*, бел. *ша́рык* (технический и медицинский термины).

При частичном стирании уменьшительно-ласкательного значения, какое наблюдается, например, в укр. *стіле́ць*, *кіло́к*, *куто́к*, *рядо́к*, *стрі́чка*, требуются новые средства для его выражения – суффиксы **-чик**, **-чок**, **-ечка**: *сті́льчик*, *кіло́чок*, *куто́чок*, *рядо́чок*, *стрі́чекка*. Оттенок ласкательности возник в некоторых словах вследствие утраты оттенка пренебрежительности, как, например, в русских словах *брати́шка*, *сынни́шка*, *шалунни́шка*, *парни́шка* и др.

Украинскому и частично белорусскому языкам присущи инфинитивные образования с уменьшительно-ласкательными суффиксами **-ки** (бел. **-кі**),

-оньки, (бел. **-онькі, -енькі**), **-очки** (бел. **-очки, -ічки**), **-уні, -унечки, -усі, -усічки** (бел. **-ухны**). Ср. укр. *гулятьоньки, гулятьочки, їстки, їстоньки, їсточки, їстусеньки, їстунечки, їстуні, нітоньки, ніточки, робітоньки, сістоньки, спатоньки, спаточки, спатки, спатуні, спатунечки, спатусі, спатусічки*, бел. *глядзэ́цькі, гуля́цінькі, ёсцькі, ёсцінькі, ёстонькі, ёсточкі, ёсцічки, ёстухны, ёсцоухны, піцькі, піцінькі, пітонькі, пітычки, спа́цькі, спа́цоухны* и др. (см. Карский, 1956, 63–64), а также функционально близкие к ним отглагольные деминутивы типа укр. *ку́поньки, ку́почки, купу́ні, купу́сі, купу́ці, хлю́поньки, ту́поньки, ту́пці*.

В западноукраинских, в частности закарпатских, говорах образование и стилистическое употребление деминутивных инфинитивов отличается некоторыми особенностями. Так, уменьшительно-ласкательные инфинитивные формы в этих говорах образуются при помощи суффиксов **-к-, -ка-, -очк-**: *спа́тки, ї́стки, ї́чкаты, па́каты* (кушать хлеб), *пі́тки, мьі́тки, пі́йкати, плачка́ти, хотькати, спа́точки, л'убі́точки*. Впрочем, суффикс **-к-** может придавать глаголам итеративное значение без эмоциональной окраски: *рі́с'кати, ко́л'кати, до́упкати, ти́ц'кати, гли́пкати, гра́пкати* и др. (ср. Німчук, 1962, 134–136; Чучка, 1958, 85). От основ этих глаголов образуются соотносительные формы настоящего времени и повелительного наклонения: *спа́тки – спа́ткаю – спа́ткай, пі́тки – пі́ткаю – пі́ткай*.

Русскому языку уменьшительные инфинитивные суффиксы почти неизвестны, на что указывал еще А. А. Шахматов (см. Шахматов, 1952, 71). Приведенные в словаре В. И. Даля без надлежащей документации формы *спа́тоньки, спа́точки, спа́туни, ходу́лэчки, ходу́нючки* (Даль, 4, 288, 557) не вызывают особого к себе доверия. Они, по-видимому, украинского или белорусского происхождения.

Современному украинскому литературному языку и белорусской народно-разговорной речи свойственно большое разнообразие типов деминутивных инфинитивов, образующихся от различных семантических групп глаголов. Этот факт уже сам по себе опровергает довольно распространенное представление о деминутивных инфинитивных формах как бытующих только в детской речи или обращенной к детям речи взрослых. Анализ этих форм свидетельствует о том, что инфинитивы с деминутивными суффиксами имеют более широкую функциональную сферу. Они называют разнообразные физиологические, психические и производственные процессы, обозначают действия и состояния человека, детские игры, развлечения и т. п., а также употребляются тогда, когда нужно что-либо опозитивировать, вызвать сочувствие, передать сожаление, отчаяние или подчеркнуть свое по-

ложительное отношение к чему-либо. Наиболее распространена среди них группа деминутивных инфинитивов, обозначающих различные физиологические и психические процессы, движение в пространстве, явления, касающиеся повседневной жизни живых существ. Эти формы, по-видимому, возникли вначале в детской речи, а затем распространились и на другие сферы, где появлялась надобность в нежноласкательной или другой соответствующей экспрессивной окраске. Образуются они при помощи суффиксов **-ки, -оньки, -онькати, -очки, -уні, -унці, -унцяти, -унечки, -усі, -усеньки, -усічки, -ушки, -ці**, отличающихся степенью экспрессивности. Если суффикс **-ки** можно считать показателем средней степени экспрессивности, то суффиксы **-очки** и **-оньки** выражают высшую степень ласкательности, причем последний больше присущ народнопозитическому творчеству и языку художественных произведений. Ср., например: *Твої дітоньки плачуть, їстоньки хочуть* (Номис); Будеш, будеш ти лежати, *питоньки* прохати (А. Метлинский); Ой пряду, пряду, *спатоньки* хочу (нар. песня); Чи пити, чи їсти, чи *спатоньки* хочеш? (Т. Шевченко); Не вішайте, не страміть мене. Як же мені *висітоньки*? Я ж таки жінка стара (А. Довженко).

Часть деминутивных образований этой группы (*спатоньки, спатуні, спатунці, їстунці, спатунечки, спатунцяти, їстунцяти, питусі, спатусі, спатусеньки, спатусічки, спатці, їстці*) употребляется почти исключительно в речи, обращенной к детям. Образуются они от ограниченной группы глаголов и обозначают повседневные нужды человеческой жизни: *їсти, пити, спати* и др.

Группа деминутивных инфинитивов и отглагольных деминутивных образований, обозначающих действия и состояние человека, характеризуется богатством словообразовательных вариантов и употребляется во всех сферах речи. Так, от слова *купатися* различные словари украинского языка фиксируют формы *купки, купатки, купаточки, купатунцяти, купі, купоньки, купочки, купуні, купусі, купці*. Ср. также употребление этого типа в народнопозитическом и литературно-художественном стилях: Не кажу ти *женитоньки*, не кажу ти *тужитоньки* (нар. песня); Бовтанэться Явдоха зв'язаними руками і ногами, вихля черевом і попереком і приговорює: «*купочки-купусі, купочки-купусі*» (Г. Квитка-Основьяненко); І що тепер *робитоньки*, що *початоньки*, вже й сам не знаю (И. Франко); Чистенько умивалася. Вичищувала зубки, У тазику купалася – Ой, *купки* та ще й *хлопки* (В. Бычко).

Ласкательные инфинитивы, обозначающие перемещения в пространстве, типа *дїбоньки, дїбки, дїбусі, ходітоньки, ходітеньки, ходоньки, хо-*

дэньки, ходітки, ходіточки, ходінечки, ходусі, ходусеньки, ходуськи, ходуні, хойці, летітоньки, летітеньки, податоньки и др. употребляются по отношению к людям и живым существам, а также к различным предметам: *Всі дівчата на гуляню, а моя на боці, Я до свої мругнув, мругнув – хойці, доньцю, хойці; Ой ти казав, кленовий листочку, що не будеш падатоньки; Мої любі вечерниченьки, Вже ж бо мі на вас не ходитеньки...*; Межи ними соколонько крилоньками махає, *летітоньки* гадає; Марусини три брати коники сідлають, гдєсь *їхатойки* мають (из нар. песен).

Инфинитивы с деминутивными суффиксами на обозначение различных производственных процессов в детской речи почти не употребляются. В народнопоэтической речи ими подчеркивается величие труда и любовь к нему; иногда они передают замешательство, стремление выйти из трудного положения и пр.: *Казав єї стелитоньки Білі перини, А вона єї стелила Колющі тернини; А парубочки в війську служили, А дівчиноньки шитойки шили* (из нар. песен).

Деминутивные инфинитивы и деминутивные образования, производные от глаголов из сферы детских развлечений и игр (*бавоньки, бавойки, баюньки, гойданкі, гратоньки, гулятоньки, ладочки, ладусі, люленьки, люлеськи, госінки* и т. д.), употребляются преимущественно в детской речи и речи, обращенной к детям, в сказках, колыбельных песнях и под.: *Ой ну, коти, коти два, Сірі, білі обидва! Та до білої хатки, дитину колихатки...*; Спи, мій синуля, Павлинок-пава, Місяць над полем Човенцем плава. *Баюньки-бай* (из нар. песен); *Ладки, ладоньки, ладусі, Ой ладусі, ладки!*.. (Н. Забила); Буду колисати *люленьки-люлі*. Казочку складати, Листям накривати Ніженьки малі (П. Воронько).

Как правило, деминутивные инфинитивные формы всех типов образуются от беспрефиксальных глаголов. Но в некоторых говорах юго-западного наречия украинского языка возможны деминутивные формы и от префиксальных основ. Ср.: Широкеє поле, жито густее. Чим же тое *пожинатойки?*; Наставляв копок, як на небі зорок, наставляв стогів на чотири рогів. Чим же тое *повозитойки?* (из нар. песен); Він летить до матоньки старої домів, дрівець її *врубатоньки*, Би хатку нагрів (Ю. Федькович).

Инфинитивы с деминутивными суффиксами **-кі, -анькі, -ачкі, -енкі, -енькі, -інькі, -іцькі, -ічкі, -онькі, -очкі, -ынькі, -ычкі, -ячкі** широкоупотребительны в белорусском народноразговорном языке. По свидетельству академика Е. Ф. Карского, слова с этими суффиксами свойственны преимущественно речи, обращенной к детям. Особенно распространены ласкательные инфинитивные формы, образованные от глаголов *эсці, піць, спіць*: *гáмкі, э́сцькі, э́сткі, э́стыкі, есці́нькі, э́стінькі, э́стонькі, э́стынькі,*

э́стічкі, э́сточкі, э́стычкі; пі́цькі, пі́тькі, пі́ткі, пі́цінькі, пі́цінькі, пі́цянькі, пі́ценькі, пі́тонькі, пі́тынькі, пі́цячкі, пі́цічкі, пі́тычкі; ба́хонькі, ба́хынькі; спа́цькі, спа́ткі, спа́ткі, спа́ценкі, спа́ценькі, спа́тонькі, спа́тынькі, спа́цячкі, спа́точкі, спа́тычкі. Реже употребляются деминутивные формы, называющие другие действия и занятия ребенка в повседневном быту: *глядзе́цькі, гуля́цькі, гуля́ткі, гуля́цінькі, ды́бынькі, ко́тынькі, ку́пынькі, лю́лячкі, лю́лічкі, спа́пупынькі, то́птынькі, хадзі́цькі, хады́нькі, шлё́пынькі* (Карский, 1956, 63–64).

Только белорусскому языку присущи отглагольные деминутивные образования с суффиксом **-ухны (-юхны)**: *есту́хны, есцю́хны, піцю́хны, спацю́хны, гуляцю́хны*. Ср. примеры из словаря И. И. Носовича¹: Рана ты *естухны* захачеў; Табе *піцюхны* ніхто не падасць, а сам не ўстанеш; Так рана, а ты ўжо *спацюхны* захачеў; Многа нарабіў, *гуляцюхны* захачеў.

Разнообразие типов деминутивных инфинитивов в украинском и народноразговорном белорусском обусловлено богатством уменьшительно-ласкательных слов в этих языках вообще. Словообразование деминутивных инфинитивов, несомненно, тесно связано с общей системой словообразования того или иного языка. Поэтому утверждение В. М. Русаковского о том, что подавляющее большинство деминутивных инфинитивных суффиксов «является своеобразным симбиозом суффикса инфинитива **-ти** и уменьшительно-ласкательных именных суффиксов **-к-, -очк-, -оньк-, -ун'-, -ус'-, -т(к)и, -т(очк)и, -т(оньк)и, -т(ун')і, -т(ус')і**» (Сучас. укр. літ. мова, 1969, 424; см. также: Русанівський, 1971, 172), не только раскрывает происхождение этих морфем, но и подчеркивает взаимосвязь и взаимопроникновение различных звеньев языковой структуры. Это взаимодействие прослеживается на всех языковых уровнях, в том числе на стилистическом. Поэтому вполне закономерно, что стилистическое функционирование уменьшительно-ласкательных форм в каждом из восточнославянских языков тесно связано с его стилистической системой. Специфика употребления этих форм в восточнославянских языках определяется их близким родством и общими закономерностями исторического развития, а также отличительными грамматико-стилистическими особенностями этих языков.

¹ Носович И. И. Словарь белорусского наречия. СПб., 1870.

АГУЛЬНЫЯ І СВОЕАСАБЛІВЫЯ БЕЛАРУСКА-ЎКРАЇНСКІЯ ДЫЯЛЕКТНЫЯ РЫСЫ¹

Беларускую і ўкраінскую мовы збліжае рад агульных фанетычных і граматычных асаблівасцей і значны агульны лексічны фонд. На фанетыка-граматычным узроўні – гэта наяўнасць фрыкатыўнага (фарынгальнага) *h* на месцы выбухнога *g*; аднолькавая рэфлексацыя спалучэнняў *trьt, tьt > tryt, ilyt* (бел. *грымець, глытаць*, укр. *гриміти, глітати*, але рус. *гремять, глотать*) і так званых напружаных рэдукаваных галосных у становішчы перад *j* у адкрытых складах (бел. *брыю, крыю, мыю*, укр. *брию, крию, мию*, але рус. *брею, крою, мою*); наяўнасць у некаторых словах, якія гістарычна пачынаюцца з галоснага, прыстаўных *в* і *г* (бел. *восень, вуліца, гаўца*, укр. *вулиця, вівця*, але рус. *осень, улица, овца*); страта ненаціскага прыстаўнога *i* ў адных словах і з'яўленне яго ў іншых (старажытнарус. *игла, рьжа, имѣти > бел. іржа, мець*, укр. *голка, грати, іржа*); падаўжэнне галосных у выніку асіміляцыі гука *j* (бел. *вяселе, суддзя*, укр. *весілля, суддя*, але рус. *веселье, судья*); пераход *л > в* (*ў*) у пазіцыі *ьlt* (бел. *воўк, доўгі*, укр. *вовк, довгий*, але рус. *волк, долгий*); зліццё двух прыназоўнікаў (і адпаведна прэфіксаў) *сь, изь > з*; захаванне білабіяльнага вымаўлення праславянскага *w*; чаргаванне *в – у, і – й*; захаванне клічнай формы назоўнікаў (бел. *браце, дружа, коню, хлопча*, укр. *брате, дружже, земле, сестро*); страта флексіі *-ть* у 3-й асобе адз. ліку цяперашняга – будучага часу перад суфіксам асновы *-е-* і захаванне гэтай флексіі перад суфіксам асновы *-и* (старажытнарус. *несеть, ходить > бел. нясе, ходзіць*, укр. *несе, ходитъ*, але рус. *несет, ходит*); захаванне чаргаванняў *г, к, х – з, ц, с* у склонавых формах назоўнікаў (старажытнарус. *на дорозѣ, въ роуцѣ, моусѣ > бел. на дарозе, у роуцэ, мусе*, укр. *на дорозі, в руці, мусі*, але рус. *на дороге, в руке, мухе*); чаргаванне *г – ж, к – ч* у формах 2-й асобы адз. ліку загаднага ладу (бел. *бяжы, пячы*, укр. *біжи, печи*, але рус. *беги, пеки*); наяўнасць сінтэтычнай формы будучага часу на *-му, -меи, -ме* (старажытнарус. *имоу, имеи, иметь*, бел. *стаяцьму, даглядацьмеи, карміцьмеи*, укр. *читатиму, знатиму, ходитиму*) і інш.

Усе гэтыя асаблівасці даследчыкі небеспадстаўна тлумачаць генетычнымі прычынамі, дакладней, існаваннем у мінулым беларуска-ўкраінскай

¹ *Упершыню надрукавана: Весці АН БССР. Сер. грам. навук. 1987. № 3. С. 115–120.*

моўнай супольнасці. Так, напрыклад, Т. Лер-Сплавінскі лічыў што ў свой час старажытнаруская мова распалася на дзве найстаражытнейшыя дыялектныя групы – паўночную і паўднёвую. Апошняя нібыта была продкам беларускіх, украінскіх і паўднёварускіх гаворак¹.

Такое ўяўленне аб самым старажытным дыялектным размежаванні ўсходнеславянскага моўнага арэала падтрымліваў таксама М. Трубяцкі². Сучасныя даследчыкі адзначаюць, што «ізагласы пэўнай часткі лексічных і граматычных моўных адпаведнасцей, будучы сведчаннем генетычнага адзінства беларускіх і ўкраінскіх гаворак, адлюстроўваюць рысы старажытнага размежавання ўсходнеславянскіх, а ў некаторай ступені нават славянскіх дыялектаў, аб чым сведчыць наяўнасць пэўнай часткі адпаведнасцей у іншых славянскіх мовах»³. Р. І. Аванесаў удакладняе гэта палажэнне і канстатуе генетычнае адзінства з украінскімі гаворкамі не ўсіх беларускіх, а толькі палескіх (брэсцкіх) паўднёва-заходніх гаворак і адзначае іх блізкасць да паўднёва-заходняга беларускага дыялекту⁴.

Дасягненні сучаснай лінгвагеаграфіі і поспехі сумежных грамадскіх навук (археалогіі, антрапалогіі, этнаграфіі і інш.) даюць надзейны матэрыял для рэканструкцыі старажытных усходнеславянскіх дыялектных макразон, у прыватнасці і на сучаснай беларуска-ўкраінскай моўнай тэрыторыі, і дазваляюць больш выразна высветліць прычыны і першапачатковыя арэалы фарміравання агульных і своеасаблівых беларуска-ўкраінскіх дыялектных рыс. Гэтыя даныя могуць мець істотнае значэнне для вывучэння беларуска-ўкраінскіх моўных узаемаадносін старажытнага перыяду, праблемы размежавання беларуска-ўкраінскіх пісьмовых помнікаў і да т. п.

Беларускія дыялектныя асаблівасці супастаўляюцца з украінскімі пераважна ў агульным плане, як быццам украінскі моўны арэал уяўляе аднародны масіў, або пры супастаўленні бяруцца пад увагу толькі тыя своеасаблівыя ўкраінскія рысы, якія складаюць норму сучаснай украінскай літаратурнай мовы. Такі падыход уяўляецца не зусім карэктным. Неабходна мець на ўвазе, што ўкраінскія гаворкі даволі неаднародныя, і ў час, да якога адносіцца

¹ *Lehr-Splawiński T.* Stosunki pokrewieństwa języków ruskich // *Rocznik slawistyczny*. 1921. Т. IX. № 1. S. 23–71.

² *Trubetzkoy N.* Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit // *Zeitschrift für slaw. Philolog.* 1925. № 1–2. S. 287–319.

³ *Мацкевич Ю. Ф., Мурашко А. Г., Арашонкова А. В.* Об итогах работы по составлению Атласа белорусских народных говоров // *Вопросы диалектологии восточнославянских языков*. М., 1964. С. 59.

⁴ Нарысы па беларускай дыялекталогіі. Мінск, 1964. С. 397.

фарміраванне адметных асаблівасцей сучасных усходнеславянскіх моў, паўднёварускі моўны арэал, адэкватны сучаснай украінскай моўнай тэрыторыі, выразна падзяляўся на дзве зоны – паўночную (пазней – паўночны дыялект украінскай мовы) і паўднёва-заходнюю (прадак паўднёва-заходняга ўкраінскага дыялекту).

Пераважная большасць спецыфічна ўкраінскіх фанетычных і граматычных рыс генетычна звязана не з паўночнымі, а з паўднёва-заходнімі гаворкамі. Сюды адносяцца, напрыклад, ужыванне галоснага *i* замест этымалагічнага *ĭ*, пераход *e, o > i* ў новазакрытых націскных складах, зліццё гукаў *ы, i > u*, страта мяккасці зычных перад *e, u*, захаванне палатальнасці *ц*, формы Д. і М. склону назоўнікаў мужчынскага роду з канчаткам *-ови*, утварэнне сцягнутых форм прыметнікаў жаночага і ніякага роду ў Н. і В. склонах адз. і мн. ліку, ужыванне інфінітываў на *-ти*, пашырэнне флексіі *-мо* ў дзеясловах 1-й асобы мн. ліку цяперашняга часу і часткова загаднага ладу і інш. Частка гэтых рыс у выніку міждыялектнай інтэрферэнцы пашырылася на заходнепалескія ўкраінскія гаворкі, захапіўшы, у прыватнасці, і брэсцкія.

Да агульных або блізкіх для паўднёва-заходняга беларускага і паўночнага ўкраінскага дыялектаў фанетыка-граматычных асаблівасцей адносяцца: захаванне даўняга адрознення галосных *ы, i* ў протабеларускіх і незавершанасць працэсу зліцця *ы, i > u* ў палескіх гаворках; галосныя варыянты *и, ie ê* на месцы этымалагічнага *ĭ* (*ĭ*) у націскным складзе (*л'ис, хл'иб, б'илы; л'иес, хл'иеб, б'иелы; лѣс, хл'ѣб, б'ѣлы*) і галосныя *и, у, уо* на месцы галоснага *о* у закрытым націскным складзе (*д'им, к'ин'; дум, кунь, вул; дуом, куон', вуол; дѣм, кѣн', вѣл* і да т. п.); паслядоўнае фаналагічнае адрозненне націскных і ненаціскных складоў; націскны канчатак *-оу* Т. склону адз. ліку назоўнікаў жаночага роду на *-а* (*сцяною, вадою, мяжою, зямлёю, мяжэю, зямлею*); ненаціскны канчатак *-а* ў Н. склоне мн. ліку назоўнікаў ніякага роду (*сѣла, гнѣзда, вокна, вѣдра, парасята, балота*); усечаныя формы прыметнікаў (*нова хата, нову хату* і да т. п.); канчатак *-ому* прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду М. склону (*аб маладому*); аснова *дво* ў Р. і Д. склонах лічэбніка *два* (*двох, двом*); усе формы 3-й асобы без канцавога *-ть* (*ідзе, бярэ, нясе, кажа, меле, грэе*); формы на *-мо* ў 1-й асобе мн. ліку цяперашняга часу і загаднага ладу (*ідэмо, несэмо, идз'эмо, стан'мо*); архаічныя формы нетэматычных дзеясловаў (*іамо, дамо*); дапаможны дзеяслоў у форме *іе*; інфінітывы на *-ти* (*-ці*) (*жаці, піці*) і інш.¹

¹ Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963. Карты № 34, 69, 70, 97, 98, 113, 124, 143, 148–150, 161, 163, 169 і інш.

Адзначанья і некаторыя іншыя рысы сведчаць аб тым, што магчымае, на думку даследчыкаў, адзінства ці генетычная агульнасць паўднёва-заходняга беларускага арэала і паўночнага ўкраінскага дыялектнага масіву была гістарычнай рэальнасцю. Яна тлумачыцца канкрэтнымі прычынамі, у прыватнасці асаблівасцямі засялення будучага беларускага этнамоўнага арэала, якія ўдалося прасачыць толькі ў апошні час у сувязі з поспехамі ў вывучэнні гідраніміі гэтага арэала і дасягненнямі айчыннай археалогіі.

Як вядома, паўночна-ўкраінская (і больш шырока – палеская) група гаворак сфарміравалася на базе племянных дыялектаў блізкай па этнамоўных прыкметах палескай групы ўсходнеславянскіх плямён – валынян, драўлян, дрыгавічоў, а таксама крыху адрозных ад іх радзімічаў і севяран. Пры гэтым неабходна падкрэсліць, што характэрнай асаблівасцю этнагенезу ўсходніх славян на тэрыторыі сучаснай паўночна-заходняй Украіны было тое, што на працягу многіх вякоў яны пастаянна засялялі правабярэжжа Прыпяці і не пераходзілі паўднёвай мяжы рассялення старажытных балтыйскіх плямён прыблізна па Прыпяці. Прыкладна ў VIII–IX стст. валыняне перайшлі праз Прыпяць і асоўлі арэал будучай Брэстчыны¹. З часам гэты арэал увайшоў у склад Валынскага княства, і моцныя сувязі Брэстчыны з Валынскай зямлёй не спыняліся да яе далучэння да Літоўскага княства ў 1319 г.² Акрамя гэтага, валыняне ў X–XI стст. пранікалі і далей на поўнач аж да Верхняга Нёмана, засяляючы разам з іншымі ўсходнеславянскімі плямёнамі арэал так званай Чорнай Русі³.

Час і акалічнасці, пры якіх з’явіліся на левабярэжжы Прыпяці дрыгавічы, канчаткова не высветлены. Можна толькі сцвярджаць, што прыйшлі яны туды з поўдня, з зямлі драўлян, на думку некаторых даследчыкаў, не раней VIII ст.⁴ На працягу VIII–X стст. дрыгавічы каланізавалі міжрэчча Прыпяці і Заходняй Дзвіны, асіміляваўшы мясцовае балтамоўнае насельніцтва. Яны

¹ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970. С. 181 ; Яго ж. Восточные славяне в VI–XIII вв. / отв. ред. Б. А. Рыбаков. М., 1982. С. 96–119.

² Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. С. 119.

³ Штыхов Г. В. Проблемы истории населения Белоруссии VI–VII вв. в свете археологических данных // Этногенез белорусов : тез. докл. Всесоюз. конф., Минск, 3–6 дек. 1973 г. Минск, 1973. С. 31–34 ; Малевская М. В. Некоторые исторические связи городов Черной Руси в X–XI вв. // Там жа. С. 38 ; Алексеева Г. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. М., 1973. С. 242 ; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. С. 119.

⁴ Кухаренко Ю. В. Полесье и его место в процессе этногенеза славян (По материалам археологических исследований) // Полесье (Лингвистика, археология, топонимика). М., 1968. С. 45.

рассяліліся на ўсходзе да Дняпра, на паўночным усходзе – да водападзелу Друці і Бярэзіны, на поўначы дасягнулі ўмоўнай лініі Барысаў – Заслаўль, а на захадзе шырокі балоцісты прастор (так званае Выгонаўскае балота) аддзяліў дрыгавіцкую тэрыторыю ад яцвягаў паміж Ясельдай і Верхнім Нёманам. Пазней, у XII–XIII стст., дрыгавічы разам з міграцыйнымі патокамі іншых усходнеславянскіх груп (полацкіх крывічоў, валынян) асвоілі землі ў басейне Верхняга Нёмана. Акрамя гэтага, дрыгавічы рассяліліся таксама і па левых прытоках Прыпяці – Случы, Пцічы, Лані і інш. Пранікалі яны і на поўдзень, у паўночна-заходнія раёны драўлянскіх зямель. З часам дрыгавічы прынялі ўдзел і ў асваенні Брэстчыны, хоць галоўны прыток славянскага насельніцтва ў гэты рэгіён і далей ішоў з Валыні.

І нарэшце, апошні племянны саюз, дыялект якога зрабіў уплыў на фарміраванне старажытнарускіх гаворак продкаў паўднёва-заходняга дыялекту беларускай мовы, – радзімічы – па свайму паходжанню таксама звязаны з поўднем: як лічаць даследчыкі, папярэднім месцам рассялення радзімічаў быў верхнеднястроўскі арэал паміж Днястром, Случчу і Гарыню¹.

Такім чынам, у каланізацыі паўднёва-заходняй часткі протабеларускага этнамоўнага арэала прынялі ўдзел розныя групы ўсходнеславянскіх плямён (напрыклад, у ваколіцах Навагрудка, мяркуючы па некаторых асаблівасцях пахавальнага рытуалу, акрамя дрыгавічоў, жылі таксама драўляне і валыняне)², але ўсе яны былі выхадцамі з поўдня. Гэта наклала яркі адбітак на асаблівасці пазнейшага паўднёва-заходняга дыялекту беларускай мовы, у значнай ступені парадніўшы яго з украінскімі гаворкамі.

Паўночна-ўсходні дыялект беларускай мовы, як вядома, вызначаецца сваімі арыгінальнымі рысамі, як відаць, унаследаванымі праз старажытнарускія гаворкі ад дыялекту полацкіх і смаленскіх крывічоў, у выніку чаго паўночна-ўсходнія беларускія гаворкі значна адрозніваюцца ад паўднёва-заходніх³.

Паўднёва-заходні дыялект украінскай мовы фарміраваўся, як вядома, пераважна на аснове тых старажытнарускіх гаворак, якія працягвалі дыялектныя традыцыі блізкіх да палескіх паўднёварускіх плямён улічаў, ціверцаў, белых харватаў, паўднёвых валынян і, магчыма, паўднёвых палян.

¹ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. С. 80–85, 142–143 ; Яго ж. Восточные славяне в VI–XIII вв. С. 116, 119, 157, 166.

² Павлова Н. В. Некоторые итоги исследования курганных могильников в окрестностях Новогрудка // Этногенез белорусов : тез. докл. Вессоюз. конф., Минск, 3–6 дек. 1973 г. С. 30–31.

³ Нарысы па беларускай дыялекталогіі / пад рэд. Р. І. Аванесова. Мінск, 1964. С. 386–391.

Адзначанае групуванне ўсходнеславянскіх плямён і тэрыторыі іх пазнейшага рассялення прадвызначылі арэалы фарміравання адпаведных роднасных дыялектаў. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што большасць дыялектных асаблівасцей, якія пазней усталываліся ў якасці характэрных прыкмет асобных усходнеславянскіх моў, у асноўным сфарміраваліся яшчэ ў старажытнарускі перыяд, гэта значыць да канца XIII ст.¹ Такім чынам, большасць гэтых дыялектных рыс больш даўнія, чым асобныя ўсходнеславянскія мовы, а некаторыя з іх больш даўнія, чым старажытнаруская мова². У той час усходнеславянскія дыялектныя асаблівасці, вядома, яшчэ не былі ні рускімі, ні ўкраінскімі, ні беларускімі. Такімі яны сталі значна пазней, у перыяд станаўлення і фарміравання ўсходнеславянскіх народнасцей і іх моў. Але на дыялектнае размеркаванне былога старажытнарускага этнамоўнага арэала паміж тэрыторыямі асобных народнасцей (пазней – нацый) аказаў істотны ўплыў той факт, што паміж фарміраваннем сацыяльна-этнічнай супольнасці, якая паступова перарастае ў народнасць, і аб'яднаннем роднасных дыялектаў у сацыяльную моўную сістэму, якая складае мову гэтай народнасці, не было прамой прычынна-выніковай залежнасці. Таму, нягледзячы на тое, што мова, як вядома, ёсць адна з найбольш важных і характэрных прыкмет народнасці (нацыі), на ўсходнеславянскіх землях дыялекты (і даволі вялікія дыялектныя макразоны) не супадаюць з тэрыторыямі народнасцей і нацый.

Даследчыкі ўжо не аднойчы звярталі ўвагу на тое, што асобныя фанетычныя і граматычныя асаблівасці нярэдка не пашыраюцца на ўсе гаворкі той ці іншай мовы і разам з тым аб'ядноўваюць асобныя гаворкі розных моў. Напрыклад, даволі блізкія ў структурных адносінах паўночна-ўсходнія беларускія і пскоўска-наўгародскія рускія гаворкі (спадчыннікі старажытных дыялектаў крывічоў і славенаў), а таксама полацкія і смаленскія, як вядома, апынуліся ў складзе розных моў, а менш блізкія (напрыклад, паўночныя і паўднёвыя рускія, паўночна-ўсходнія і паўднёва-заходнія беларускія, паўночныя і паўднёвазаходнія ўкраінскія) належаць да адной мовы³. Падзяліліся паміж рознымі мовамі і генетычна роднасныя паўночныя ўкраінскія і паўднёва-заходнія беларускія гаворкі.

¹ Карский Е. Ф. Белорусы. Введение к изучению языка и народной словесности. Вильна, 1904. С. 105.

² Филлин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. М., 1972. С. 30; Історія української мови. Морфологія. Київ, 1978. С. 11.

³ Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. М., 1979. С. 9–10.

На беларускай моўнай тэрыторыі паўднёва-заходні дыялект, як вядома, аказаўся вядучым, і большасць яго асаблівасцей сталі характэрнымі прыкметамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Паўночныя ўкраінскія гаворкі адыгралі ў фарміраванні сучаснай украінскай літаратурнай мовы значна меншую ролю, але ў гісторыі ўкраінскай мовы іх значэнне было велізарнае. У арэале або ў зоне непасрэднага ўплыву паўночна-ўкраінскіх гаворак, паўднёвая мяжа якіх у мінулым праходзіла больш на поўдзень, знаходзіліся важныя цэнтры ўкраінскай культуры і кніжнасці, такія, як Кіеў, Чарнігаў, Ноўгарад-Северскі, Астрог, таму ў многіх пісьмовых помніках стараўкраінскай мовы XIV–XVII стст. дыялектныя рысы паўночных украінскіх гаворак адлюстроўваюцца даволі часта, асабліва на фанетычным і марфалагічным узроўнях.

Адзначаны факт заслугоўвае ўвагі даследчыкаў гісторыі як беларускай, так і ўкраінскай мовы, асабліва ў сувязі з праблемай размежавання беларускіх і ўкраінскіх пісьмовых помнікаў. Няўлічванне дыялектнай дыферэнцыяцыі ўкраінскіх гаворак у яе гістарычнай перспектыве прыводзіць да недакладнасці крытэрыяў, па якіх вызначаецца тып мовы таго ці іншага помніка. У прыватнасці, у даследаваннях некаторых беларускіх аўтараў прыкметна тэндэнцыя фарміраваць лінгвістычны эталон для вызначэння ўкраінскіх рыс у тым ці іншым помніку толькі на падставе характэрных асаблівасцей сучаснай украінскай літаратурнай мовы, якімі яна адрозніваецца ад беларускай. Не адмаўляючы пэўнай лагічнасці такой устаноўкі, нельга не звярнуць увагу на тое, што пры дадзеным падыходзе атрымліваюць няправільную моўную інтэрпрэтацыю ўсе помнікі, створаныя ў арэале паўночнага дыялекту ўкраінскай мовы або сумежных з ім гаворак, дзе ўплыў гэтага дыялекту быў прыкметны, а часам і даволі істотны. Пазбаўленыя спецыфічна ўкраінскіх рыс, не ўласцівых паўночна-ўкраінскім гаворкам, такія помнікі механічна залічваюцца да беларускіх, а ўкраінскімі лічацца толькі тыя, у якіх прасочваюцца спецыфічна ўкраінскія (адменныя ад беларускіх) дыялектныя рысы, гэта значыць помнікі, узнікненне якіх звязана толькі з паўднёва-заходнімі або сярэднепадняпроўскімі гаворкамі.

Некарэктнасць разгледжанага падыходу відавочная. Пазбегнуць яе можна толькі шляхам удасканалення крытэрыяў размежавання беларускіх і ўкраінскіх помнікаў, у прыватнасці больш паслядоўным выкарыстаннем у дадзеным выпадку прапанаванага А. І. Жураўскім тэрытарыяльнага прынцыпу¹, калі лакалізацыя пісьмовага помніка не выклікае ніякага сумнення.

¹ Жураўскі А. І. Некаторыя пытанні беларуска-ўкраінскіх моўных сувязей старажытнага перыяду // Весці АН БССР. Сер. грам. навук. 1966. № 2. С. 84–85.

Зусім зразумела, што рад пісьмовых помнікаў, створаных у арэале сучаснага паўночнага дыялекту ўкраінскай мовы, па выкладзеных вышэй прычынах можа характарызавацца моўнымі асаблівасцямі, агульнымі з паўднёва-заходнімі беларускімі, і ў той жа час не мець ніякіх спецыфічна ўкраінскіх рыс, характэрных для паўднёва-заходніх украінскіх гаворак. Але цяперашні паўночна-ўкраінскі дыялектны арэал з самага пачатку фарміравання той сацыяльна-этнічнай супольнасці, якая з цягам часу перарасла ва ўкраінскую народнасць (пазней – нацыю), быў складанай часткай украінскага этнамоўнага арэала, а ўсе пісьмовыя помнікі, створаныя на гэтай тэрыторыі, задавальнялі грамадска-палітычныя і культурныя запатрабаванні перш за ўсё мясцовага насельніцтва. Для вызначэння нацыянальнай (і моўнай) прыналежнасці помніка іменна гэта ў дадзеным выпадку і павінна быць значальным.

У выпадках, калі месца стварэння помніка ў сучасны момант вызначыць немагчыма, асноўным крытэрыем вызначэння яго нацыянальна-моўнай прыналежнасці можна лічыць толькі моўныя асаблівасці, якія, як відаць, не заўсёды надзейныя. Неабходна паглыбленае вывучэнне палеаграфічных асаблівасцей беларускіх і ўкраінскіх пісьмовых помнікаў (і нават цэлых школ пісьма) на розных гістарычных этапах, што патрабуе падрыхтоўкі адпаведных навуковых кадраў.

Такім чынам, фарміраванне агульных і адметных беларуска-ўкраінскіх моўных асаблівасцей адбывалася ў старажытным этнамоўным рэгіёне, асобныя дыялектныя арэалы якога не заўсёды супадаюць з пазнейшым чляннем беларускай і ўкраінскай моўных тэрыторый. Гэты факт неабходна ўлічваць, у прыватнасці, у гістарычных даследаваннях старабеларускай і стараўкраінскай пісьмовых моў, узаемаадносіны якіх з беларускімі і ўкраінскімі дыялектамі, як вядома, істотна адрозніваліся ад літаратурна-дыялектнага ўзаемадзеяння ў перыяд станаўлення нацый. Таму і пры вырашэнні праблемы размежавання старабеларускіх і стараўкраінскіх помнікаў арыентацыі толькі на сучасныя літаратурныя нормы беларускай і ўкраінскай моў яўна недастаткова: неабходна абавязкова ўлічваць разнастайныя дадатковыя моўныя і ўсе магчымыя экстралінгвістычныя (перш за ўсё гістарычныя) фактары.

**АЎТАРЭФЕРАТ ДОКТАРСКОЙ ДЫСЕРТАЦЫИ
РЫГОРА ПІЎТАРАКА¹**

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени А.А. ПОТЕБНИ

На правах рукописи

УДК (808.2+808.26):801.4+990.26''04/14''

ПИВТОРАК
Григорий Петрович

ФОРМИРОВАНИЕ И ДИАЛЕКТНАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ
ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОГО ЭТНОЯЗЫКОВОГО АРЕАЛА
ДО XIII в.
(историко-фонетический очерк)

Специальности: 10.02.01 – русский язык, 10.02.02 – языки
народов СССР (украинский язык), 10.02.03 – славянские языки

Автореферат
диссертации на соискание ученой степени
доктора филологических наук

Киев – 1989

¹ Друкуецца па: *Пивторак Г. П.* Формирование и диалектная дифференциация восточнославянского этноязыкового ареала до XIII в. (ист.-фонет. очерк) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / АН УССР, Ин-т языковедения им. А. А. Потебни. Киев, 1989. 43 с.

Работа выполнена в Институте языковедения им. А. А. Потебни АН УССР

Официальные оппоненты:

доктор филологических наук, профессор В. В. КОЛЕСОВ
доктор филологических наук, доктор педагогических наук,
профессор А. Е. СУПРУН
доктор филологических наук, ст. н. с. И. Г. МАТВИЯС

Ведущая организация – Гомельский государственный университет
им. Ф. Скорины

Защита состоится 25 октября 1989 г. в 10 часов на заседании специализированного совета Д 016.28.01 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора филологических наук при ордена Трудового Красного Знамени Институте языковедения им. А. А. Потебни АН УССР (252001, Киев – 1, ул. Кирова, 4).

С диссертацией можно ознакомиться в научной библиотеке Института языковедения им. А. А. Потебни АН УССР.

Автореферат разослан 12 сентября 1989 г.

Ученый секретарь специализированного совета
кандидат филологических наук

Н. Г. ОЗЕРОВА

Актуальность исследования. В истории восточнославянских народов древнерусский период занимает особое место: он явился не только эпохой формирования древнерусской народности, но и временем активного становления большинства диалектных фонетических, акцентологических, грамматических, лексических и других черт, оказавшихся на конец XIII в. различительными особенностями отдельных восточнославянских языков. Хотя история русского, украинского и белорусского языков начинается, как известно, с XIV в., характерные особенности, необходимые для статуса будущих самостоятельных языковых систем, в соответствующих древнерусских ареалах формировались весьма медленно и не синхронно, начиная в праславянский период, и были обусловлены как внутренними законами языкового развития, так и воздействием различных экстралингвистических факторов.

Систематическое изучение диалектной структуры древнерусского языка с использованием свидетельств письменных памятников и народных говоров началось со второй половины XIX в. вместе с развитием отечественного сравнительно-исторического языкознания. В исследованиях П. А. Лавровского, А. А. Потебни, А. И. Соболевского, А. А. Шахматова, Н. С. Трубецкого, Е. Ф. Карского, Б. Н. Ляпунова, А. Е. Крымского, Р. И. Аванесова, Л. А. Булаховского, Ф. П. Филина, О. Н. Трубачева, Г. А. Хабургаева, М. А. Жовтобрюха и многих других, а также в исследованиях некоторых зарубежных славистов (Т. Лер-Сплавинского, В. Курашкевича, К. Дейны и др.) поднимается ряд общих проблем, касающихся восточнославянского глоттогенеза, и (или) освещается история конкретных фонетических, грамматических и других черт и особенностей отдельных восточнославянских языков. Однако в наше время в связи с наблюдающимся постепенным превращением языкознания из описательной науки в объяснительную, что считается началом новой эры в его истории¹, особое значение приобретает переход от накопления и описания фактов к выяснению их генезиса и установлению причинных связей. Это представляется возможным лишь при комплексном подходе к изучению этно- и глоттогенетических проблем, т. е. путем привлечения не только лингвистических (письменные памятники, лингвогеография), но и исторических, археологических, антропологических и других материалов, обладающих абсолютно-хронологическими и конкретно-географическими

¹ *Абаев В. И.* Языкознание описательное и объяснительное (О классификации наук) // *Вопр. языкознания.* 1986. № 2. С. 39.

характеристиками. Новейшие достижения смежных общественных наук создают для таких комплексных исследований благоприятные предпосылки.

Актуальность исследования проблемы формирования и диалектной дифференциации восточнославянской этноязыковой территории раннего периода обусловлена:

а) отсутствием обобщающих исследований по исторической диалектологии восточнославянских языков в плане комплексного подхода к проблемам этно- и глоттогенеза восточных славян;

б) потребностью дальнейшего теоретического освещения особенностей и путей формирования восточнославянского этноязыкового ареала на общеславянском фоне;

в) необходимостью проверки, а в ряде случаев – дополнения, уточнения, пересмотра и углубления сложившихся представлений об истории отдельных восточнославянских диалектных явлений с учетом появившихся новых фактических данных;

г) заметными пробелами в научных пособиях по диалектологии, исторической и сравнительной грамматикам восточнославянских языков для филологических факультетов высших учебных заведений.

Целью работы является теоретическое осмысление и воспроизведение целостной картины восточнославянского глоттогенеза в его неразрывной связи с этническими процессами на восточнославянских землях до конца XIII в. В соответствии с этим ставятся следующие **задачи**:

1) рассмотреть последовательность формирования этнической территории восточных славян и осветить основные этапы их этногенеза;

2) проследить определяющие этапы развития праславянской языковой общности и формирование восточнославянского языкового ареала;

3) исходя из современного уровня научной разработки вопроса о роли субстрата в этногенезе индоевропейских и других народов и народностей, оценить значение неславянских субстратных влияний для формирования восточных славян и их диалектов;

4) установить основные тенденции трансформации восточнославянского (прарусского) языкового единства в различных этнонимических ареалах;

5) осветить конкретные диалектные процессы в древнерусских говорах на фонетическом уровне в сопоставлении с соответствующими процессами в других славянских языках;

6) определить последовательность формирования в пространстве и времени основных восточнославянских диалектных фонетических различий,

ставших со временем отличительными особенностями отдельных восточнославянских языков;

7) выделить древнерусские диалектные макро- и основные микрозоны, имевшие существенное значение для постепенного процесса формирования русского, украинского и белорусского языков;

8) установить соотношение дивергентных и конвергентных процессов, внутриязыковых и экстралингвистических факторов в восточнославянском этно- и глоттогенезе.

Материалом диссертации послужили древнерусские письменные памятники XI–XIII вв., ранние памятники старорусского, староукраинского и старобелорусского письменно-литературных языков (XIV–XVI вв.), диалектологические атласы, исторические и диалектные словари восточнославянских языков и сводный словарь русских народных говоров – всего 234 источника. Кроме того, были использованы важнейшие достижения других общественных наук (истории, археологии, антропологии, этнографии), в первую очередь научные выводы, получившие всеобщее признание и составляющие научные концепции институтов истории и археологии АН СССР и АН УССР.

Методологической основой диссертационной работы является принцип историзма, сформулированный В. И. Лениным и предполагающий необходимость исследования того или иного явления в его связях с другими явлениями окружающей действительности, в частности, изучение истории языка в тесной взаимосвязи с историей народа – творца и носителя языка. Задачи, поставленные в исследовании, предопределили и **его методические принципы**. Из-за отсутствия письменных источников, освещающих раннюю историю славян, для установления основных этапов их этно- и глоттогенеза единственно возможным оказался **метод реконструкции** праславянской истории и языковой ситуации на различных этапах исторического развития восточнославянских племен по археологическим материалам и свидетельствам современных славянских языков. Определение ареалов современного и древнего распространения рассматриваемых в диссертации восточнославянских диалектных особенностей по письменным памятникам и современным лингвогеографическим данным производится **методом локализации языковых явлений**. Эволюция фонетических различий древнерусских говоров прослеживается с использованием **сравнительно-исторического метода**, а для выявления сходств и различий между фонетическими структурами древнерусских говоров и других славянских языков и диалектов применяется **сопоставительно-типологический ме-**

тод. В отдельных случаях для более четкого определения соотношений различных орфографических вариантов в древнерусских письменных памятниках использовался **метод количественных подсчетов.**

Научная новизна диссертации состоит в том, что она представляет собой первое в восточнославянском языкознании исследование, в котором сделана попытка комплексного подхода к проблеме формирования и развития древнерусских диалектов с сочетанием историко-лингвистического и историко-археологического аспектов. В ней на основе имеющихся исторических, археологических и антропологических данных и впервые введенных в научный обиход многих лингвогеографических и древнеписьменных материалов предлагается новая периодизация праславянского языка, воспроизводится последовательная история формирования восточнославянского этноязыкового ареала. Путем проецирования исторических данных о расселении восточных славян на языковые факты письменных памятников как свидетельство древнего диалектного членения древнерусского языка, с одной стороны, и ареалов современных восточнославянских диалектных явлений на территории древних племенных объединений, с другой стороны, освещаются причины, последовательность и хронология формирования основных фонетических особенностей, возникших в древнерусских диалектах на разных этапах их развития. При этом устанавливаются типологические сходства и различия фонетической системы древнерусских говоров и фонетических структур других славянских языков и диалектов. На основе анализа этапов и путей заселения славянами Восточной Европы впервые предлагается объяснение типологического сходства ряда фонетических и других диалектных особенностей современных севернорусских и западноукраинских диалектов; дается оценка роли неславянских (иранского, балтийского, финно-угорского) субстратов в формировании восточнославянских диалектов, освещаются особенности конвергентно-дивергентных процессов в восточнославянском этно- и глоттогенезе. В работе по-новому выделяются основные древнерусские диалектные макрозоны, вследствие перегруппировки которых в новые диалектные ареалы сформировались русский, украинский и белорусский языки; впервые вскрываются причины и объясняется историческая обусловленность диалектного членения современных восточнославянских языков.

Научное значение исследования и его практическое применение. Результаты исследования важны для решения ряда вопросов теоретического и прикладного языкознания; в частности, они могут быть использованы при дальнейшем изучении проблемы соотносительности диалектного члене-

ния определенных этноязыковых ареалов с племенными и административными границами в донациональный период, причинно-следственных связей между формированием социально-этнической общности, постепенно перерастающей в народность, и объединением родственных диалектов в социальную языковую систему, составляющую язык данной народности; при дальнейшей разработке теории субстрата и вопросов субстратных влияний на формирование отдельных восточнославянских говоров и т. п. Теоретические положения, обобщения и материалы, представленные в диссертации, могут найти применение при составлении учебников и учебных пособий по исторической диалектологии, историческим и сравнительным грамматикам восточнославянских языков, в практике преподавания вузовских курсов (лекции, спецкурсы и спецсеминары, курсовые и дипломные работы и т. п.).

На защиту выносятся следующие положения:

1. Древнерусский этноязыковой ареал, делившийся к концу XIII в. примерно на 6 диалектных макрозон, сформировался на протяжении I–IX вв. н. э. из близкородственных племен, представлявших три славянских этнокультурных массива: склавинов, антов и венедов при участии иранских, балтийских, финно-угорских и – частично – тюркских этноантропологических элементов, растворившихся среди славянского этноса в ходе ассимиляционных процессов и оставивших более или менее заметные субстратные черты.

2. Формирование существовавших древнерусских диалектных макрозон было обусловлено не только и не столько особенностями общественно-политической и хозяйственной жизни восточных славян в период распада Киевской Руси, сколько особенностями их происхождения, расселения в Восточной Европе и связей с соседними неславянскими племенами.

3. Со II в. до н. э. (начало периода зарубинецкой культуры) в восточнославянском ареале четко прослеживается преемственность археологических культур, интерпретируемых исследователями как славянские или полиэтнические с преобладающим славянским компонентом. Несмотря на то, что между границами древних археологических культур и изоглоссами отдельных восточнославянских диалектных особенностей нет прямых соответствий, использование археологических (а также исторических и этнографических) материалов при лингвистических исследованиях является целесообразным и результативным при решении некоторых более общих проблем, связанных с историей, генетическими отношениями и взаимовлияниями населения определенных регионов, что в ряде случаев имеет суще-

ственное значение для установления истоков и этапов развития того или иного диалектного явления.

4. Исходя из принятого большинством исследователей положения о значительной диалектной дифференциации не только древнерусского, но и прарусского и даже праславянского языкового ареала и принимая во внимание различные лингвистические факты и некоторые экстралингвистические соображения, считаем, что датировка многих фонетических черт восточнославянских говоров, возникновение которых в научной литературе принято было относить обычно к эпохе феодальной раздробленности и формирования отдельных восточнославянских языков, нуждается в значительном углублении.

5. Отступления от устоявшихся орфографических норм в ранних древнерусских памятниках, если эти особенности встречаются и в более поздних рукописях, следует считать не описками, а ранней фиксацией соответствующих диалектных черт и явлений.

6. Различные древнерусские диалектные ареалы отличались как локальными диалектными чертами, так и разными темпами, интенсивностью и хронологией развития в них общевосточнославянских диалектных процессов и явлений.

7. Диалектное членение восточнославянской языковой территории было различным в разные исторические периоды, и хотя многие региональные диалектные особенности впоследствии стали отличительными признаками отдельных восточнославянских языков, вплоть до конца древнерусского периода не было прямых соответствий между древнерусскими диалектными макроразонами и будущими ареалами русского, украинского и белорусского языков. Однако установление соответствий между ареалами древних диалектных особенностей и территориями расселения основных союзов восточнославянских племен нам представляется научно обоснованным и поэтому может быть весьма плодотворным.

8. В процессе формирования восточнославянской этноязыковой территории и древнерусских диалектных макроразонов имело место сочетание дивергентных и конвергентных процессов, каждый из которых на определенном историческом этапе играл ведущую роль. Схема языкового развития, сложившаяся к середине XIX в., согласно которой образование новых этноязыковых единиц считается следствием непрерывной дифференциации будто бы монолитного праславянского языкового единства, не подтверждается современными научными материалами.

9. История формирования и развития древнерусского этноязыкового ареала – это составная часть общей истории славянских языков и диалектов со многими взаимосвязанными и взаимообусловленными процессами, при изучении которых наиболее плодотворным является рассмотрение восточнославянских диалектных особенностей на общеславянском языковом фоне с применением историко-типологических характеристик.

Апробация работы. Диссертация обсуждалась на совместном заседании отделов общего и славянского языкознания, культуры речи, секторов диалектологии и истории языка Института языковедения им. А. А. Потебни АН УССР. Отдельные положения диссертации были изложены в докладах и сообщениях на V Международном конгрессе славянской археологии (Киев, сент. 1986 г.), на X Международном съезде славистов (София, сент. 1988 г.), на Всесоюзной научной конференции «Методология и методика историко-словарных исследований (к 175-летию со дня рождения акад. И. И. Срезневского)» (Ленинград, янв. 1988 г.), на IX Республиканской славистической конференции (Одесса, май 1987 г.), на заседаниях ученого совета Института языковедения им. А. А. Потебни АН УССР (апр. 1982 г., нояб. 1986 г.), на расширенном Пленуме Республиканского совета по проблеме «Закономерности развития национальных языков социалистических наций» (Нежин, окт. 1982 г.), на II Научных чтениях, посвященных 95-летию со дня рождения Л. А. Булаховского (апр. 1983 г.), на расширенном заседании Украинского комитета славистов в связи с 1100-летием со дня смерти славянского просветителя Мефодия (май 1985 г.), на заседании методологического семинара «Философские проблемы языкознания» (Институт языковедения им. А. А. Потебни АН УССР, дек. 1985 г.), на научной конференции «На заре славянской письменности» (Николаевский гос. пединститут имени В. Г. Белинского, окт. 1988 г.) и др.

По теме реферируемой диссертации опубликовано 17 работ общим объемом 28 печ. л., в том числе монография (18 печ. л.). Указанные публикации получили положительную оценку специалистов.

Структура работы. Диссертация состоит из введения, пяти глав, заключения и приложений, содержащих три таблицы, список условных сокращений использованных источников и библиографию (504 наименования трудов отечественных и зарубежных авторов), 9 карт.

Во **введении** кратко рассматриваются основные результаты исследований данной проблематики отечественными и некоторыми зарубежными учеными, обосновывается актуальность темы, формулируются цели и задачи, указываются источники и характеризуются методы исследования, опре-

деляется его новизна и значимость, излагаются основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава «Актуальные проблемы и современные возможности реконструкции этно- и плотогенеза восточных славян» посвящена в основном теоретическим аспектам исследования. После определения понятий «этногенез», «этнос», «этническая общность» рассматриваются проблемы: соотношение **археологической культуры и этноса**, роль географической среды в развитии этноса, проблема взаимодействия территориально смежных этносов. Здесь же дается теоретическое обоснование необходимости рассмотрения в исследованиях по историческому языкознанию наряду с плотогенетическими также этногенетических проблем и привлечения экстралингвистических материалов (в частности, свидетельств истории, археологии и антропологии), т. е. необходимости комплексного подхода; дается характеристика информационных возможностей используемых при комплексном подходе источников исследования, которые взаимно дополняют друг друга, вследствие чего в значительной степени нивелируются их недостатки. Однако следует иметь в виду, что каждая из общественных наук имеет свой предмет и свои методы исследования. Поэтому надежные научные результаты могут быть достигнуты путем не механического соединения разнопредметных фактов и выводов, а их научного синтеза, требующего четкой методики и большой осторожности.

Во **второй** главе «Восточнославянский этноязыковой ареал в праславянскую эпоху (XV в. до н. э. – V в. н. э.)» рассматриваются вопросы происхождения славян, раннеславянские племенные образования, прослеживается формирование диалектных зон в праславянском языке и распад праславянского этноязыкового единства.

Первобытная история славян, которую удастся проследить по археологическим данным, начинается с середины XV в. до н. э. – с тшинецко-комаровской племенной общности (XV–XI вв. до н. э.), возникшей на обширной территории от Среднего Одера до Среднего Поднепровья и от верхнего Полесья до Прикарпатья и бассейна правых притоков Днестра. В пределах этого ареала в последующий период существовал ряд более локальных археологических культур. В частности, восточную часть древнего праславянского ареала (современная украинская Лесостепь) занимала принадлежавшая потомкам тшинецко-комаровских племен праславянская белогрудовская культура (XII–X вв. до н. э.), а позже в Лесостепи между Верхним Днестром и Днепром, в бассейнах Тясмина и Роси обитали племена чернолесской, по мнению Б. А. Рыбакова, также праславянской культуры (X–VII вв. до н. э.),

достигнувшие высокой степени развития и создавшие самобытный фольклор. Несколько трансформированные чернолесские мифы сохранились в фольклоре восточных славян вплоть до нашего столетия. На протяжении тшинцево-комаровской эпохи, по-видимому, завершилось формирование основных особенностей праславянского языка, отличавших его от других и.-е. языковых систем.

В VII в. до н. э. с приходом в причерноморские степи скифов племенной союз потомков чернолесских племен («сколоты») вошел в обширную федерацию Скифию (VIII–III вв. до н. э.), где праславянские племена, особенно в Поднепровском культурно-племенном регионе, подверглись интенсивному ассимиляторскому воздействию скифской культуры, прослеживаемому на языковом, археологическом и этнографическом материалах (о «скифском периоде» в истории праславянского языка писал, в частности, В. И. Абаев). Западная часть праславянского этноязыкового ареала (XII–V вв. до н. э. – лужицкая культура, V–I вв. до н. э. – культура подклошковых погребений) оказалась вне скифских влияний. В западных и юго-западных ареалах праславянского языка (в основном между Вислой и Горынью) примерно с X в. до н. э. – до начала н. э., по всей вероятности, происходили важные изменения и преобразования на всех языковых уровнях. В области фонетики – это ассимиляционное смягчение и слияние согласных перед последующим *j*, переход $\bar{e} > \acute{e}$, изменение (ориентировочно с VI–V вв. до н. э. – В. А. Богородицкий) $g', k', x' > d\acute{z}', \acute{c}', \acute{s}'$ (первая палатализация заднеязычных), действие закона открытого слога со всеми его последствиями и закона слогового сингармонизма, интонационно-количественные преобразования и т. п.

С III в. до н. э. после падения под влиянием внутренних противоречий Скифского государства восточные праславянские племена отмежевались от иранского мира, возобновили основные доскифские традиции и самобытную культуру, возродили свой язык. Славяне опять восстановили на 300 лет свое относительное единство («венеты» Тацита) в рамках полиэтнических пшеворской и зарубинецкой культур.

Пшеворская (западнопраславянская) культура (конец III в. до н. э. – начало V в. н. э.) между Одером и Западным Бугом и зарубинецкая культура с преобладающим славянским населением (конец III в. до н. э. – II в. н. э.) между Западным Бугом, Припятью и Росью – Тясмином, в бассейнах Березины, Сожа и Десны явились вместе с тем и первоначальным свидетельством начавшегося распада праславянского этнического единства на западную и восточную зоны, давшего толчок и для языкового деления. Обе

зоны на фонетическом уровне начали различаться произношением носовых гласных и *ě*, разными рефлексами *x* (*š'* – *s'*) и сочетаний *gv*, *kv* вследствие второй палатализации заднеязычных (приблизительно в I–II вв. н. э.), неодинаковым развитием групп *dj*, *tj*, *dl*, *tl*, смягченных губных *b'*, *p'*, *m'*, *v'* – *bl'*, *pl'*, *ml'*, *vl'*, начального *je-* и т. п. Окончательно оформились эти зоны, по нашему мнению, к концу I в. н. э., граница между которыми, очевидно, часто изменялась, однако в основном проходила по Западному Бугу и приблизительно совпадала с границей между пшеворской и зарубинецкой культурами.

Признание большинством археологов зарубинецкой культуры славянской дало нам возможность соотнести начало распада праславянского этноязыкового единства на западную и восточную зоны с пшеворско-зубинецкой эпохой, а в связи с этим по-иному оценить некоторые праславянские этнолингвистические процессы в направлении значительного углубления их датировки и предложить в качестве рабочей гипотезы уточнения к существующей периодизации праславянского языка Ф. П. Филина, выделив в пределах установленных лингвистами вполне приемлемых хронологических рамок праславянского языкового единства (середина II тыс. до н. э. – середина I тыс. н. э.) следующие три этапа развития праславянского языка, соотносительно с его формированием, развитием и распадом: 1) раннепраславянский период (середина II тыс. до н. э. – XII в. до н. э.); 2) среднепраславянский период (XI в. до н. э. – конец I в. до н. э.); 3) позднепраславянский период (I–V вв. н. э.).

С I в. н. э. началась массовая миграция славянских племен Среднего Поднепровья на северо-восток и юго-запад, к Южному Бугу. Они расселились в Верхнем Поднепровье на землях с преобладающим балтийским населением, растворяясь в нем в одних случаях и ассимилируя его в других. Во II–III вв. н. э. славяне появились в бассейне Верхней Оки. В IV–V и особенно в VI в. происходило усиленное движение славян на Дунай и на Балканы, где начала формироваться южная ветвь славянства.

На древних славянских землях в Среднем Поднепровье и в соседних ареалах с начала н. э. имели место весьма сложные этнические и языковые процессы. На протяжении II–V вв. н. э. в северной части Среднего и в южной части Верхнего Поднепровья существовала киевская культура, на основе которой в начале V в. в южной части Верхнего Поднепровья, в бассейнах Березины, Сожа, Сейма и Десны возникла балто-славянская колочинская культура. Обширный ареал от южного Полесья до Северного Причерноморья и от Задубнайщины до современной Сумщины и Курщины

занимала высокоразвитая полиэтническая черняховская культура (конец II – IV вв., на северных окраинах – до V в. н. э.), часть преобладающих славянских племен которой в процессе оживленных контактов с ираноязычным населением на юге создала своеобразный славяно-иранский симбиоз, отраженный в подольско-днепровском варианте черняховской культуры с мощным скифо-сарматским субстратом. В северо-восточном Прикарпатье между Карпатами и Днестром локализовалась культура карпатских курганов со смешанным этносом из гетто-дакийского и оказавшегося ведущим славянского компонентов, наложивших в последующий период яркий отпечаток на этноязыковые особенности данного региона, прослеживаемые вплоть до настоящего времени.

В V в. н. э. на значительной территории от верховьев Псла до верхнего течения Южного Буга, Днестра и Западного Буга возникла более или менее однородная культура с днепровско-южнобугским и днепровско-прутским вариантами. Их можно считать переходными культурами к восточнославянским раннесредневековым культурам VI–VII вв., на основе которых формировались восточнославянские союзы племен.

В западном славянском ареале в середине I тыс. н. э. обитали позднепшеворские племена, а на территории современной Северной и Средней Польши и ГДР до междуречья Одера и Эльбы четко выделяются южнобалтийские славянские племена («венеды» Иордана, VI в.).

С разделением на рубеже н. э. праславянского языкового единства на западную и восточную диалектные зоны и началом его последнего, позднепраславянского периода постепенно возрастало количество изоглосс, различающих обе группы диалектов на фонетическом и других языковых уровнях. Сюда относятся: а) изменение *ě* в начале слова *je-* > *-o*; б) переход *g', k', x' > dz', c', š' > ds' (> z')*, *c', s'* перед *ě (< ai)* (вторая палатализация заднеязычных); в) слияние бывших *dj, tj, kt > c', dz'* (западнославянские диалекты), *č', dz' (z')* (восточнославянские диалекты), *k', g', žd', št'* (позднейшие южнославянские диалекты); г) утрата взрывных *d, t* в сочетаниях **dl, *tl* в середине слова (восточно- и южнославянские диалекты); д) появление в некоторых диалектах эпентетического *l* в сочетаниях «губной + *j*»; е) возникновение тенденции к превращению пол. *jb-* в начале слова в *ĩ, i*; ж) утрата интонационных противопоставлений ударных слогов в большинстве славянских диалектов и количественных противопоставлений гласных в некоторых славянских диалектах и др.

Таким образом, можно предполагать, что на середину I тыс. н. э. праславянское языковое единство уже распалось на отдельные диалекты, объ-

единенные в определенные макрзоны. В его восточном ареале формировалось восточнославянское (прарусское) диалектно дифференцированное единство. Примерно с VI в. началось формирование восточнославянских племен и их союзов. Поэтому продлевать вслед за некоторыми исследователями праславянское языковое единство вплоть до VII в. н. э. и даже дальше, по нашему мнению, нет серьезных оснований, хотя распад этого единства не исключал дальнейшего развития некоторых общеславянских языковых черт и особенностей.

В **третьей** главе «Этно- и плоттогенетические процессы на восточнославянских землях во второй половине I тыс. н. э.» освещается формирование союзов восточнославянских племен (склавинов и антов, дулебов, вольнян, древлян, дреговичей, полян, уличей, тиверцев, хорватов, северян, вятичей, радимичей, кривичей, ильменских словен), определяется роль субстратных элементов в этногенезе восточных славян, высказываются соображения относительно языковой ситуации на восточнославянских землях в данный период.

На VI в. н. э. на значительной территории от Среднего Днепра до междуречья Вислы и Эльбы и от Припяти до Верхнего Днестра сформировалась относительно единая археологическая культура – пражская («склавины» Иордана), восточный ареал которой (пражско-корчакский) в VI–VII вв. занимал племенной союз дулебов. Сменившая в конце VII в. пражско-корчакские древности культура типа Луки Райковецкой (VII–VIII вв.) принадлежала восточнославянским племенам, явившимся этнической основой летописных бужан (вольнян), древлян, днепровских полян и частично – дреговичей.

В VII–VIII вв. дреговичи перешли Припять и массово появились на балтийских землях, а на протяжении VIII–IX вв. расселились по левым притокам Припяти до водораздела Друти и Березины. Вольняне в это же время освоили ареал будущей Брестчины, а в X–XI вв. заселили вместе с другими восточнославянскими племенами ареал так называемой Черной Руси. Участие этих племен в заселении юго-западного региона современной Белоруссии привело к образованию общего этнодиалектного ареала, существующего и поныне и включающего правобережное Полесье и смежные земли на Левобережье Припяти приблизительно в пределах современных северного украинского и юго-западного белорусского наречий.

В Среднем Поднепровье в ареале подольско-днепровского варианта черняховской культуры во второй половине V–VI вв. возникла родственная ему культура пеньковского типа («анты» Иордана и Прокопия Кессарийского), потомками которой явились летописные уличи, тиверцы и хорваты. На про-

тяжении VII–VIII вв. пеньковские племена со значительным скифо-сарматским субстратом (сначала преимущественно дружинники) все чаще стали появляться на землях полян, а поляне начали усиленно проникать на юг. Этим смещением объясняется выразительное этническое своеобразие полян, отразившееся даже в антропологических особенностях современного украинского населения Поднепровья (заметные черты степняков). Часть восточнославянских племен, генетически связанных с антами, в X в. переселилась на юго-запад: уличи заняли лесостепное междуречье Южного Буга – Днестра, а между Днестром и Прутом сформировался племенной союз тиверцев. Хорваты расселились в Верхнем Поднепровье, восточном Прикарпатье к западу от р. Збруч, на Северной Буковине и, вероятно, в части Закарпатья.

Левобережный союз северян возник на основе синхронных с древностями типа Луки Райковецкой вольтынской и роменской культур, а племенные союзы вятичей (на основе борщевской культуры) и радимичей (вероятно, славянизированные балтийские племена Посожья) генетически были связаны со склавинами верхнеподнепровского ареала, обитавшими по соседству с древними ляшскими племенами.

Относительно кривичей и ильменских словен имеются весьма веские лингвистические, исторические, археологические и этнографические основания для предположений об их генетической связи с южнобалтийским («венедским») славянским регионом, хотя пути их миграции, возможно, были разными. На севере Восточной Европы предки кривичей появились у Псковского озера и в бассейне р. Великой на землях с западнофинским населением в VI в. н. э. (культура длинных курганов), а предки словен – в бассейне оз. Ильмень в VII в. (культура новгородских сопок), т. е. на два века раньше, чем элементы славянской культуры проникли с юга в Подвинье и в Верхнее Поднепровье. На протяжении IX–XI вв. кривичи, расселяясь на юг, ассимилировали местное балтийское население, вследствие чего сформировалась их отдельная этнографическая группа – полоцко-смоленские кривичи. Они тесно соприкасались с дреговичами, радимичами и вятичами. Словене, в свою очередь, в IX–X вв. освоили ярославльское Поволжье и – вместе с кривичами – Волго-Окское междуречье, славянизируя финно-угорские племена.

Таким образом, восточнославянские группировки, известные как летописные племена и составившие позже древнерусскую народность, сформировались в основном в середине I тыс. н. э. не только из преобладающих славянских, но и иранских (уличи, тиверцы, хорваты, южные северяне и ча-

стично поляне), балтийских (дреговичи, радимичи, вятичи, северная часть северян, полоцко-смоленские кривичи), финно-угорских (предки псковских кривичей, словене, часть смоленских кривичей в Волго-Клязьминском междуречье) этноантропологических элементов, оставивших более или менее заметные субстратные черты, которые отчетливо прослеживаются на краинологическом материале и нашли определенное отражение в восточнославянских диалектах. Однако в этно- и глоттогенезе восточных славян определяющими являлись не субстратные влияния: в отличие от многих других народностей Европы, древнерусская народность сформировалась преимущественно из родственного материала в условиях господства славянского этнического и языкового компонента¹.

Отмеченные особенности формирования древнерусских союзов племен предопределили количество и локализацию древнерусских диалектных макрзон и объясняют своеобразие диалектного членения современных восточнославянских языков. В частности, два потока древней колонизации проторусской и протобелорусской языковых территорий (с юга и из западнославянского «венедского» региона) и значительные различия в диалектах обеих племенных группировок отразились в двух наречиях русского языка (северном и южном) и в двух наречиях белорусского языка (северо-восточном и юго-западном), хотя в последнем случае диалектные различия между наречиями значительно нивелировались под воздействием балтийского субстрата. Свообразные южные древнерусские диалекты преимущественно потомков антских племен на территории современной Правобережной Украины послужили основой юго-западного наречия украинского языка, а сложность этногенетического процесса в Прикарпатье и в Закарпатье в значительной мере обусловила известную пестроту и самобытность карпатских и закарпатских говоров.

Четвертая и пятая главы, составляющие 2/3 диссертации, посвящены становлению и развитию фонетических особенностей древнерусских диалектов. В ходе рассмотрения обширного фактического материала устанавливаются изоглоссы соответствующих явлений в современных диалектах русского, украинского и белорусского языков и на этом основании реконструируются с определенной корректировкой соответствующие древнерусские ареалы, отмечаются первые случаи фиксации данного диалектного явления в древнерусских письменных памятниках. Если эти или аналогичные

¹ *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М. : Наука, 1966. С. 13.

написания встречаются во все возрастающем количестве в последующих древнерусских и в ранних памятниках отдельных восточнославянских языков, они считаются не описками, а отражением местных диалектных инноваций.

В **четвертой** главе «Прарусское языковое единство и образование древнерусских диалектов. Фонетические процессы в древнерусских диалектах раннего периода (VII – первая половина XI в.)» характеризуются социально-экономические и общественно-политические предпосылки формирования прарусского языкового единства, определяются общие процессы и преобразования в языке ранних восточнославянских племен и прослеживается (в пространстве и времени) возникновение и развитие важнейших фонетических черт в восточнославянских диалектах до падения редуцированных ъ, ь (в области вокализма – аканье, слияние гласных *ы, і > и* и сближение гласных *е – и*, изменение *е > о*, варианты гласного *о*, рефлексация фонемы *ѣ*, изменение артикуляции *і* в позиции после бывшего ъ и др.; в области консонантизма – возникновение фрикативного *у* и фарингального *h*, рефлексы пол. *dj*, сближение и совпадение шипящих и свистящих согласных, сочетания *gl, kl < пол. *dl, *tl*, непоследовательность второй палатализации заднеязычных в северных древнерусских диалектах, билабиальный *w* – лабиодентальный *v*, протетические согласные в древнерусских диалектах, диспалатализация согласных *p'*, шипящих *ж', ч', ш'* и *ц'* в юго-западных и северных древнерусских диалектах и др.).

На протяжении VII–VIII вв. происходит дальнейшая экономическая, культурная и языковая консолидация восточнославянских племен, приведшая к объединению союзов племен в обширные государственно-политические объединения: Русь в Среднем Поднепровье (поляне, северяне, уличи), дулебско-волынский союз на юго-западе, кривичский союз на севере (псковские, полоцкие и смоленские кривичи, словене). На их основе вследствие дальнейшего развития общественных отношений при участии других племенных союзов на рубеже VIII–IX вв. образовалось Древнерусское государство – Киевская Русь и сформировалась древнерусская народность. К этому времени восточнославянский языковой ареал характеризовался рядом общих диалектных особенностей, в том числе фонетических:

1) сформировавшихся еще в позднепраславянский период: (д)ѣ', *s'* на месте пол. *dj, tj*; б) *č'* на месте пол. *gt', kt'* в середине слов; в) *s'* вместо *x* вследствие второй палатализации заднеязычных; г) сочетания (д)*s'v, c'v, s'v* вместо пол. *gv, kv, xv* перед *ě, i*; д) эпентетический *l* на месте пол. сочетаний «губной + *j*»; е) исчезнувшие *d, t* в пол. сочетаниях *dl, tl* и др.;

2) начавшихся в праславянский период, но продолжавшихся в прарусских говорах: а) переход пол. начального $\check{e} > o$ перед слогом с гласным переднего ряда (кроме \check{y}); б) полногласие; в) изменение пол. $q, \varrho > \check{a}, \upsilon > a$ (я), y (ю); г) начало тенденции к количественному сокращению \check{y}, \check{y} в слабой позиции и прояснению их в гласные \hat{y}, \hat{y}^e в сильной позиции; д) становление основных принципов восточнославянского ударения и т. п.

Эти и другие фонетические особенности со временем стали общим достоянием всех восточнославянских языков. Однако с VII–VIII вв. начали возникать и чисто местные диалектные инновации, совокупность которых наметила членение восточнославянской языковой территории на отдельные диалектные зоны, хотя они далеко не всегда совпадают с границами соответствующих современных восточнославянских говоров. Наиболее существенные из этих диалектных новообразований следующие.

Аканье. Вопрос о причинах и времени его появления пока остается открытым, а в одной из дискуссий на IX Международном съезде славистов (Киев, 1983) даже была высказана мысль о том, что проблема аканья еще не созрела для ее решения (В. Н. Чекмонас). Однако имеющийся фактический материал позволяет считать такую точку зрения излишне категоричной. Поскольку южная граница в западном ареале аканья тождественна с южной границей расселения древних балтов, а два типа белорусского аканья соотносятся с двумя древними племенными группировками балтов (сильное аканье – днепро-неманские балты, диссимилятивное аканье белорусского типа – балтийские днепро-двинская и юхновская культуры), мы полагаем, что недиссимилятивное аканье могло возникнуть в позднепраславянский период вследствие преобразования o^a (или a^o) $> a$, вероятно, на почве балтского субстрата в зоне славянской ассимиляции балтийских племен, т. е. на землях дреговичей, радимичей, в западном ареале кривичей и вятичей. Различные типы диссимилятивного аканья, вполне вероятно, явились результатом воздействия финно-угорского субстрата¹. В древнерусских письменных памятниках отдельные примеры аканья (яканья) отражены с XI–XII вв., если его проявлением считать случаи замены букв $o \sim a$ и гиперическое o вместо a в написаниях типа *съмясти*.

Слияние звуков $y, i > u$ и сближение гласных $e - u$. Данный процесс был обусловлен смещением артикуляции своеобразных в обширном ареале

¹ Аканье в родопских говорах болгарского языка и в некоторых словенских говорах болгарские исследователи считают автохтонным явлением, не связанным с восточнославянским аканьем, поэтому мы его не рассматриваем.

южных праславянских диалектов гласных – заднего ряда *y* (*ы*) и переднего ряда *i* – в направлении к среднему ряду, вследствие чего вместо них образовался новый гласный *u* передне-среднего ряда. В южных древнерусских диалектах, по свидетельству лингвогеографии, отмеченный процесс протекал через многочисленные промежуточные артикуляционные варианты (*ыⁱ*, *и^ы*, *и^u*, *иⁱ* и др.) и не синхронно не только в различных ареалах, но и в разных позициях в слове в пределах одного диалекта.

Поскольку первые случаи смешения на письме букв *ы*, *и* (*i*) встречаются еще в старославянских памятниках (*рибѣ*, *рибиць*, *откри*), а в самых ранних южных древнерусских рукописях написания типа *хлѣби*, *въспытанъ*, *вельмы*, *находили*, *языкъ*, *поустины*, *просыти* и т. п. – довольно частое явление, существующая датировка слияния *ы*, *i* > *u* второй половиной XI в. (Ф. П. Филин и др.) представляется неубедительной. Мы полагаем, что данный процесс начался значительно раньше (возможно, в IX–X вв.) в диалектах южных восточнославянских племен – потомков исторических антов, кроме окраинных прикарпатских и закарпатских говоров, сохранивших *ы*. По наличию самого процесса слияния гласных *ы*, *i* > *u* большинство древнерусских протоукраинских диалектов обнаружило типологическое сходство с диалектами, образовавшими южнославянские языки (болгарский, сербохорватский и словенский), а также южные языки западнославянского ареала (чешский и словацкий). Им противопоставились северные славянские диалекты – предки польского, верхне- и нижнелужицкого языков и северная часть восточнославянского диалектного массива (протобелорусские и проторусские диалекты). Однако по результатам рассматриваемого процесса большинство протоукраинских диалектов противопоставилось всем другим славянским, в которых слияние гласных *ы*, *i* дало не *u*, а *i*.

Новый гласный *u* с его пониженной артикуляцией оказался очень сходным с гласным среднего подъема *e*, что привело к их сближению в безударной позиции, начало которого, по нашему мнению, относится еще к древнерусскому периоду. Однако на северный ареал протоукраинских диалектов данное явление не распространилось из-за рефлексии в них *ы*, *i* > *uⁱ*, *и^u* вместо *u* и из-за отсутствия способности к сужению фонемы *e*. В древнерусских памятниках южного происхождения, начиная с XI в., смешение безударных *u* – *e* отражено в смещении букв *u*, *ы* – *e* (*въплитаеться*, *на кристѣ*, *Капетолинѣ*, *покажимъ*, *сучиникомъ*, *жевотъ*, *воиваша* и т. п.), которое вряд ли можно безоговорочно вслед за А. Е. Крымским считать результатом вокальной ассимиляции или графической антиципации.

Переход $e > o$. Позиционный переход $e > o$ перед твердыми согласными вследствие их регрессивно-ассимиляционного воздействия в различных древнерусских ареалах происходил не синхронно и имел свои локальные особенности. Хронологию данного явления различные отечественные исследователи определяли по-разному: VI–VII вв. (А. А. Шахматов), «по крайней мере» XI в. (Ф. П. Филин), «после падения ъ, ъ » (В. Н. Сидоров) и т. п. По нашему мнению, наиболее ранним следует считать переход $e > o$ в середине слова после исконно мягких шипящих $\text{ц}', \text{дж}', \text{ч}', \text{ш}', \text{ж}'$ и j перед всеми без исключения твердыми согласными независимо от места ударения, происходивший после возникновения полногласия, но перед формированием корреляции согласных по твердости – мягкости, т. е. примерно в конце IX–X вв. Данный процесс возник в восточнославянских диалектах склавинского происхождения (говоры вольнян, древлян, северных полян и частично дреговичей, т. е. ареал позднейшего северного наречия украинского языка и примыкающих к нему юго-западных белорусских говоров). Спорадические написания o после шипящих встречаются в южных древнерусских памятниках XI в., а с XII в. количество примеров типа *жона*, *служачомь*, *врачомь*, *рекиомоу*, *пожившомь* и т. п. неуклонно возрастает. Это значит, что переход $e > o$ в южном ареале древнерусских говоров в XI в. уже являлся обычной диалектной чертой живой речи. Однако в некоторых юго-западных протоукраинских диалектах антского происхождения (приблизительно ареал современных поднестровского, покутско-буковинского, бойковского, закарпатского, лемковского и частично подольского диалектов) данный процесс с самого начала затормозился и не состоялся.

В древнерусских диалектах, послуживших основой северо-западных говоров русского языка и северо-восточного наречия белорусского языка, переход $e > o$ происходил значительно позже, очевидно, во второй половине XI – первой половине XII вв. (псковские и новгородские памятники отражают его со второй половины XII в.), т. е. в период возникновения корреляции согласных по твердости – мягкости, когда в северо-западных древнерусских диалектах все древние полумягкие согласные постепенно становились мягкими. Поэтому переход $e > o$ перед твердыми согласными здесь оказался возможным после всех палатальных и палатализованных согласных, за исключением говоров в верховьях Оки и Дона (бывшие земли вятичей, где формирование корреляции твердость – мягкость согласных задержалась) и некоторых северных древнерусских говоров, в которых данный процесс имел место позже. В акающих диалектах (большинство протобелорусских, будущие южнорусские и восточные среднерусские) изменение $e > o$ про-

изошло после всех мягких согласных как в середине, так и в конце слова, но только под ударением (в безударной позиции гласный *e* не сохранился), а в северной окающей (новгородской) зоне – как под ударением, так частично и в безударной позиции.

Таким образом, по наличию – отсутствию и особенностям перехода *e > o* древнерусский языковой ареал в XII–XIII вв. делился, на наш взгляд, на пять макрозон: полесскую, юго-западную (галицко-волынскую и карпатские говоры), северо-восточную (акающую), северную (новгородскую) и верхнеокско-верхнедонскую. Полесская зона и часть севернорусских говоров обнаружили типологическое сходство с верхне- и нижнелужицкими языками и противопоставились северо-восточному диалектному ареалу (будущие средние и северо-восточные белорусские говоры, южнорусское наречие и восточные среднерусские говоры), к которому типологически примыкали также польские и полабские диалекты, хотя в них переход *e > o* отличался значительным своеобразием.

Варианты гласного *o*. Согласно свидетельствам некоторых современных южных и средних русских говоров, в проторусском диалектном ареале, кроме общераспространенного открытого гласного *o* (из δ циркумфлексного и \acute{o} акутового), на протяжении XI–XII вв. вследствие падения старой акцентно-интонационной системы образовался особый закрытый напряженный гласный \hat{o} , отражавший праславянский \acute{o} с новоакутовой интонацией. В старорусской письменности этот гласный, как установили исследователи по новгородским и псковским акцентированным памятникам конца XV–XVII в., обозначался каморой \frown (Л. Л. Васильев) и буквой ω (В. В. Колесов). Следовательно, уже к концу XII в. древнерусская диалектная территория по наличию – отсутствию \hat{o} разделилась на две противопоставленные макрозоны: северо-восточную (оппозиция *o* – \hat{o}) и юго-западную (открытый гласный *o* с экспираторным ударением), граница между которыми проходила южнее Пскова – на восток к Смоленску – резко на юг к ареалу протоукраинских диалектов (Ф. П. Филин).

История фонемы \acute{e} (ѣ). Фонема \acute{e} ($< \bar{e}, \acute{e}^{\circ}$) в ранних восточнославянских диалектах, очевидно, имела разнообразные артикуляционно-акустические варианты, приведшие к ее исчезновению: узкий закрытый гласный \acute{e} , близкий к *i* (южные древнерусские говоры) или к *e* с узко палатальным приступом (центральные, северные и восточные говоры), реже – *e* средне-верхнего подъема (северные, некоторые северо-западные, полесские говоры), дифтонг $i\acute{e}$ ($i\acute{e}$) (возможно, в северных, юго-западных и южных гово-

рах) и др. Эти же варианты отражены и в ранних древнерусских памятниках ($\hat{e} = \text{ъ}$, $\hat{a} = e$, $je = \text{ѣ}$, $i\text{е} = \text{ю}$).

В древнерусских диалектах антского происхождения (будущее юго-западное наречие украинского языка) весьма рано, очевидно, с X – начала XI вв., начала преобладать тенденция к дальнейшему сужению $e > i$ (изредка – $\hat{e} > e$) и к преобразованию дифтонга $i\text{е} > i$. Эти процессы имели место позже сближения и слияния $i, \text{ы} > u$, иначе новый гласный $i < \text{ѣ}$ преобразовался бы в u вместе с этимологическим i . Однако существует мнение о тесной связи и приблизительной одновременности процессов $\text{ѣ} > i$ и $i(u) > \text{ы}$ (А. Е. Крымский, А. Н. Залесский). Древнейшие письменные памятники XI в. уже отражают смешение $\text{ѣ} - e$, $\text{ѣ} - i$ и наоборот в написаниях типа *исти, лета, хрехы; посмиевса, нимая, оутишения, съ стины, процвитал, прѣведоуть, боудѣте, шѣствиемъ* и т. п., а в памятниках XII–XIII вв. взаимозамена букв $\text{ѣ} - u$ встречается довольно часто. Следовательно, уже примерно к началу XIII в. в протоукраинских диалектах фонема ѣ в условиях новой экспираторной акцентуации окончательно перешла в монофтонг i независимо от места ударения и консонантного окружения (кроме полесских и некоторых юго-западных говоров). В других древнерусских диалектных ареалах преобразование фонемы ѣ происходило преимущественно в условиях старой акцентуационной системы и зависело от акцентных условий и консонантного окружения.

Исходя из свидетельств древнерусской письменности и современной лингвгеографии, мы считаем, что в древнерусских диалектах склавинского происхождения гласный ѣ , выступавший преимущественно в варианте \hat{e} , раньше всего (примерно в XI – первой половине XII в.) упростился в безударной позиции и слился с исконным ѣ (в акающих говорах – с а) в полесских говорах древлян, северных волынян и дреговичей, а затем этот процесс распространился и на весь протобелорусский ареал. В отдельных полесских говорах – предках северного украинского наречия имела место также рефлексация (в определенных фонетических позициях) $\text{ѣ} > u$, e^a и др. Предположение некоторых исследователей (А. И. Соболевского, Е. Ф. Карского, Ф. П. Филина) о том, что падение фонемы ѣ началось в смоленско-полоцких диалектах, откуда оно будто бы распространилось на юг, охватив и будущие северноукраинские говоры, следует отклонить, поскольку оно не согласуется с историко-археологическими материалами, свидетельствующими о продолжавшихся основных миграционных потоках древнерусского населения с юга на север, а не наоборот.

Вслед за слиянием безударного $\check{e} > e$ происходило (вероятно, во второй половине XI–XII вв.) преобразование ударяемого \check{e} – сначала в полесских говорах ($\check{e} >$ дифтонги $y, i\check{e}, i\check{e}$, реже – $y\check{e}, y\check{o}, y\check{u}$ и различные дифтонгические варианты, переходные к монофтонгам, $\check{e} > e, u$ и др.), а затем – в других протобелорусских диалектах ($\check{e} > \acute{e}, \check{e}$). Древнерусские памятники XI–XIII вв. с Полесья и смежных ареалов довольно часто отражают смещение $\check{b} - \acute{e}, e$ (*грешьникоу, тебе, время, заповедь, последнии; лѣжалъ, вѣсна, мѣчь, повѣлъ* и т. п.), а смоленско-полоцкие памятники XII–XIII вв. (более ранние почти не сохранились) фиксируют индифферентное употребление букв $\check{b} - e$, во всех позициях (*ехали, на сосуде, ныне, велель, володети; дѣржали, зѣмли, бѣрегоу, помѣри, с вѣчора* и т. п.). По мнению Е. Ф. Карского, дифтонги сначала были свойственны лишь говорам дреговичей, откуда распространились и на украинскую языковую территорию¹. Однако дреговичи, согласно историко-археологическим данным, генетически связаны с древлянами и другими восточнославянскими племенами Полесья, являясь частью обширного полесского этноязыкового ареала, поэтому дифтонги, на наш взгляд, издревле были свойственны всем полесским говорам.

В диалектах Северной Руси фонема \check{b} сохранялась вплоть до середины XIV в., но издавна реализовалась в виде многочисленных аллофонов (возможно, $\acute{e}, \acute{e}, i^e, e^i, i^e, \acute{e}^i$ и т. п.), как правило, независимо от места ударения и консонантного окружения. Псковско-новгородские и московско-ярославльские памятники X–XIII вв. смешиванием букв $\check{b} - e$ отражают рефлекс $\check{b} > e$ (в отдельных случаях это является также отражением церковнославянского произношения), поскольку для иных рефлексов не имелось графических средств. В новгородской письменности третьей четверти X в. (деревянные цилиндры-замки с надписями на них и княжескими знаками) изредка, а с XI–XII вв. довольно часто встречаются случаи взаимозамены букв $\check{b} - u$ – свидетельство тенденции (параллельной с южной древнерусской) к произношению $e, i\check{e}$ как узкого закрытого гласного, близкого к i : *звирь, прильсти, имити, нарикати тоби; велѣкак, людѣе* и т. п. Однако связывать севернорусское $i (< \check{b})$ с южным древнерусским влиянием нет никаких фактических оснований.

В северо-восточных (ростово-суздальских) говорах, генетически восходящих вместе со смоленско-полоцким диалектом к говорам кривичей, фонема \check{b} (артикуляционно, по-видимому, преимущественно \acute{e}) на протяжении древнерусского периода отличалась значительной устойчивостью; ее падение начинается здесь приблизительно с XIV–XV вв.

¹ Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. М., 1955. Вып. 1. С. 132–133.

Таким образом, по результатам рефлексии фонемы *ě* в XIII в. выделялись 4 древнерусские диалектные макрзоны: южная, обнаружившая типологическое сходство с некоторыми северными древнерусскими говорами и противопоставившаяся всем другим говорам, полесская, северная (новгородские и северные псковские говоры), северо-восточная (ростово-суздальская). Три последние зоны типологически сходны в том, что рефлексия *ě* в них обуславливалась (в северной зоне – частично, в северо-восточной – позже) определенными акцентными условиями и консонантным окружением. Полесская диалектная макрзона в связи с сохранившимися в ней дифтонгами на месте ударяемого *ě* оказалась типологически сходной с частью севернорусских говоров (дифтонги перед твердым согласным), с большинством словацких и со старочешскими говорами, сохранявшими дифтонги до XV–XVI вв.

Переход *ä* (< *e*) и этимологического ‘*a* после мягких согласных > *e* в полесских и северных древнерусских диалектах. На древнерусский период приходится переход *ä*, ‘*a* > *e* лишь в полесских и северных древнерусских диалектах, а в крайнем юго-западном ареале (предки юго-западного украинского наречия), согласно свидетельству некоторых галицко-волинских памятников, этот процесс в XI–XII вв. мог коснуться лишь отдельных говоров и лишь в позиции после шипящих, *ц* и *ж*. В других позициях изменение *a* > *e* происходило значительно позже, уже в период самостоятельной истории украинского языка, поэтому в нашем исследовании оно не рассматривается.

В древнерусских говорах современного среднего и восточного Полесья приблизительно в XI–XII вв. артикуляция гласного *ä* (< *e*) в безударной позиции (в говорах западного Полесья позже, после миграционного притока населения с юга – и под ударением) и прежде всего между двумя мягкими (или мягким и смягченным) согласными начала изменяться в *e* (память > пам’ет’, десят’ > дес’ет’), что отражено в древнерусской письменности XII–XIII вв. и в ранних староукраинских памятниках (написания типа *тегацца*, *месеца*, *тысоча*, *десет*, *просечы*). Однако в ходе становления новой динамической акцентуации и связанной с ней новой просодической модели возникали благоприятные условия в безударных слогах для нейтрализации оппозиции $i^i \sim e > o$, что привело к разнообразным континуантам безударных *e*, ‘*a* в этом ареале: $e > a$, ‘*a*, *e*, *u*, *i*, *a(e)*; ‘*a*, *e*, *i* при последовательном *e*, ‘*a* > *a* под ударением.

Поскольку территория современного украинского и белорусского Полесья и примыкающий к нему ареал юго-западного белорусского наречия

заселялись этнически и диалектно родственными племенами склавинского происхождения, переход $e > e$ имел место также в протобелорусских говорах современного юга и юго-запада Белоруссии, отразившийся в ранних старобелорусских памятниках (написания типа *мѣсець, гледѣти, паме(т), тысеци, мовечии*).

Изменение \ddot{a} ($< e$), $'a > e$ происходило также в северном древнерусском ареале (псковско-новгородские говоры), по-видимому, еще в X – первой половине XI вв. – после исконно мягких шипящих, ζ и j чаще всего перед мягкими или смягченными согласными независимо от ударения, а позже – и после других согласных. Древняя псковская и новгородская письменность фиксирует с XI в. формы типа *воспрашесть, жалугеса, попецелилеса* и т. п.

По изменению \ddot{a} , $'a > e$ псковско-новгородские говоры вместе с предками северного наречия украинского языка и частью протобелорусских говоров к концу древнерусского периода проявляли типологическое сходство с западнославянскими диалектами, примыкавшими к южнобалтийскому этноязыковому ареалу, – прежде всего с польскими (особенно мазовецкими и великопольскими, знавшими изменение $'a > e$ после мягких согласных перед j до XV в.), и с чешскими говорами ($a > o$ между мягкими согласными), со средне- и северо-восточными говорами болгарского языка (переход ударяемого $a > e$ преимущественно между мягкими согласными). Вместе с тем полесско-протобелорусский диалектный ареал противопоставляется соответствующим говорам других славянских языков (за исключением родопских болгарских говоров) тем, что в нем переход \ddot{a} , $'a > e$ имеет одностороннюю сегментную обусловленность характером лишь предыдущего согласного (его мягкостью – твердостью), а в других славянских языках – двунаправленную сегментную обусловленность характером по мягкости – твердости не только предыдущего, но и последующего согласного¹.

Изменение артикуляции в позиции после бывшего њ. В древнерусских диалектах склавинского происхождения гласный i полного образования в позиции после њ имел ассимилирующее влияние на предыдущий редуцированный непереднего ряда њ, который вследствие этого произносился как сильный редуцированный. В свою очередь, њ влиял на последующий гласный переднего ряда i , артикуляция которого стала сближаться с артикуляцией $ы$. «Вместе с тем этот звук полностью ассимилировал предыдущий њ. Таким образом, из двух гласных њ и i развился один $ы$:

¹ *Залеский А. М.* Вокалізм південно-західних говорів української мови. Київ : Наук. думка, 1973. С. 133.

сь инымъ > сыным', съискати > сыскати»¹. Данный процесс, как мы полагаем, происходил в конце X–XI вв., поскольку нашел отражение в памятниках с конца XI в. (написания типа *възыграся, изымати, на ыной, ув Ыгната, подь ывою* и т. п.), однако распространенное среди исследователей мнение о том, что он имел место во всех древнерусских диалектах, на наш взгляд, весьма сомнительно². Написания *ы* в указанной позиции встречаются лишь в памятниках с полесско-волынско-протобелорусского и проторусского диалектных ареалов. Староукраинская письменность зафиксировала изменение *i > ы* после *i* только в памятниках с северной Волыни и Полесья, т. е. из ареала современного северного наречия украинского языка. Ныне данная особенность свойственна русским и белорусским диалектам, спорадически и некоторым северноукраинским говорам. Все это позволяет считать, что древнерусским юго-западным («антским») диалектам изменение *i > ы* после *ь* было не свойственно из-за отсутствия необходимых для этого условий: в них издавна гласный *i* характеризовался пониженной артикуляцией, способствовавшей раннему процессу слияния гласных *ы, i > и*.

Возникновение фрикативного *у* и фарингального *h*. Праславянский взрывной согласный *g*, сохранившийся в северной части восточнославянских диалектов, в центральном восточнославянском ареале преобразовался в фрикативный *у*, а в южном через эту же фазу – в фарингальный *h*. Вопрос о времени и причинах данного превращения пока остается дискуссионным. Мы разделяем точку зрения исследователей, связывающих преобразование *g > у > h* с влиянием неславянского субстрата (В. И. Абаев, В. Т. Коломиец) и полагаем, что изменение *g* произошло в говорах антских союзов племен примерно в VI – начале VII в. под влиянием скифо-сарматского субстрата (В. И. Абаев), а позже распространилось на большинство диалектов славянского происхождения. На юге восточнославянского ареала, вероятно, на протяжении IX–X вв. фрикативный *у* преобразовался в фарингальный *h*, следы которого (пропуски буквы *г* и смешение букв *г – х*) засвидетельствованы в южных древнерусских памятниках с XI в. (*рѣика, бѣство, изниеть, изна* и т. п.; *кѣнѣхъчи, ходъ (= годъ), хрѣха, драгмы (= драхмы), слоух*

¹ Історія української мови: Фонетика. Київ : Наук. думка, 1979. С. 190.

² Встречающиеся в современных украинских говорах произношение начального *i* как *и* (ива, идол, икавка, икати, инакий, индик, иноді, изний, иржа, ирод, искра, ич (междом.) и др.), по нашим наблюдениям, не зависит от качества предыдущего звука *и*, по-видимому, к рассматриваемому явлению прямого отношения не имеет.

(= *служь*) и др.)¹. В кривичских и словенских диалектах сохранился взрывной *g*.

По рефлексации взрывного согласного *g* восточнославянские диалекты еще в доисторический период разделились на две макрозоны – южную и северную, обусловленные двумя ареалами, послужившими базой расселения славян в Восточной Европе – южным анто-склавиным и западным венедским. Поэтому праукраинские, прабелорусские, праюжнорусские диалекты обнаруживали типологическую близость к славянским диалектам – предкам чешского, словацкого, верхнелужицкого, западных говоров словенского и некоторых чакавских говоров сербохорватского языка (изменение $g > \gamma$ (*h*)) и противопоставлялись диалектам, ставшим основой польского, нижнелужицкого, болгарского, македонского, сербохорватского, словенского (за некоторыми исключениями) языков, северного наречия русского языка и среднерусских говоров (сохранение *g*). Кроме того, появление на рубеже XII–XIII вв. фарингального *h* в чешском, словацком и верхнелужицком языках типологически объединило их с украинским языком, противопоставив эту группу всем остальным славянским языкам и диалектам, – как сохранившим *g*, так и пережившим изменение $g > \gamma$.

Рефлексация праславянского сочетания *dj*. Большинство древнерусских диалектов антского и склавиного происхождения характеризовалось рефлексацией пол. $dj, tj > d\dot{z}', \acute{c}'$, оказавшейся в этом ареале очень устойчивой (в древнерусских галицко-волинских памятниках *d, dj* передавалось через *жч*, позже изредка через *ч, чч, дч*, а с конца XV в. – и через *дж*). В Среднем Поднепровье (говоры полян, северян, частично – дреговичей), вероятно, еще в дописьменный период начала проявляться тенденция к замене $d\dot{z}' > \acute{s}'$, усиливаясь по направлению на север и северо-восток (в протобелорусских диалектах – параллельная рефлексация пол. $dj > d\dot{z}', \acute{s}'$ с преобладанием последней по мере удаления от южного региона, в проторусских – только \acute{s}'). С другой стороны, в северных древнерусских говорах вместо

¹ Свидетельства московских юридических документов XVII в., в которых пропуски буквы *z* или замена ее буквой *x* не отражали живой черты старого московского говора с присущим ему взрывным *g* (С. И. Котков), не могут служить основанием для скептического отношения к подобным написаниям в древнерусских (киевских) памятниках XI–XIII вв., поскольку отмеченные явления в московских памятниках, по нашему мнению, были обусловлены конкретными причинами: влиянием церковнославянского произношения, элементами южнорусского наречия в русской книжной традиции и – самое главное – большим количеством образованных людей – выходцев из Украины и Белоруссии в Москве XVII в., в частности и в московских канцеляриях.

пол. *dj* > *dž'* (*š'*) развилось своеобразное звуко сочетание, произносившееся, по нашему мнению, как *ž'g'* (ср. *жг* в древней псковской и новгородской письменности: *дѣжгъ*, *бездожгие*, *пригвожгѣнь*, *рожгѣга*, *ажжение* и т. п., а также бр. диал. *дѣжгала* «жалю», *дѣжгала* «лезвие» и т. п.). Однако позже это сочетание оказалось неустойчивым и после соединения в IX в. северных говоров с южными *ж'г'* было почти полностью вытеснено фрикативным *g'*.

Итак, по рефлексации пол. *dj* (*dž'* – *š'* – *ж'г'*) восточнославянская языковая территория делилась на три противопоставленные диалектные макрзоны – северную, среднюю и южную, сохранившиеся и в современных восточнославянских языках.

Сближение и совпадение шипящих и свистящих согласных. Сочетания *gl*, *kl* (< пол. **dl*, **tl*). На севернославянской диалектной территории еще в праславянский период выделился обширный диалектный массив с полным или частичным совпадением шипящих *dž'*, *č'*, *š'* и свистящих *z*, *s*, охвативший ареал большинства современных северных польских диалектов, полабского и нижнелужицкого языков, а также приморских балтов (пруссос, ятвягов, предков латышей и др.), некоторых финно-угорских, западнофинских племен и ареал соседних с ним северо-западных древнерусских кривичей и ильменских словен, являвшийся восточной периферией отмеченной прибалтийской языковой зоны. В данном регионе приблизительно в VII в. н. э. произошло совпадение согласных *ц'*, *ч'* > *ц'* («цоканье»), отразившееся в новгородской письменности, начиная с 70–80-х гг. X в. (*мечьницъ* «мечнич», *хоцоу*, *отроца*, *цетыри*, *нацальника* и т. п.), и *ц'* > *ч'* («чоканье»), засвидетельствованное с конца XI в. (*лице*, *младеньча*, *въ платничю*, *двѣнадцать*, *сторичею* и т. п.). В ранних диалектах псковских кривичей, кроме этого, вследствие артикуляции свистящих *з'*, *с'* с повышенной палатальностью (*з''*, *с''*) возникло их сближение с палатальными шипящими *ж'*, *ш'*, отобразившееся в смешении букв *з* – *ж*, *с* – *ш* в псковских памятниках XII–XIII вв. (*вразду*, *прилѣзно*, *озини*, *усопсаа*, *васими*, *писеть*; *прожъбе*, *гвождьми*, *погруживь*, *Герашимоу*, *въ ужаши*, *осталошь* и т. п.) и сохранившееся в современном северном наречии русского языка и в западном ареале среднерусских говоров. Данное диалектное явление имеет типологическое сходство с польским мазурением и с дорсальнопалатальным произношением смягченных согласных *dz'*, *z'*, *s'*, *ц'* в современных юго-западных (поднепровских, посанских, бойковских) украинских, а также в холмских и подляшских говорах (*с'иу'ино* «сено», *з'ис'има* «зима», на *руц'и* «на руке» и т. п.).

Еще во время распада праславянского языкового единства в некоторых диалектах – предках кривичских говоров сочетания *dl*, *tl* в середине и в кон-

це слова преобразовались в производные варианты *gl, kl*, сохранившиеся как реликтовое явление в некоторых современных севернорусских диалектах. Данное преобразование, как и слияние шипящих и свистящих, произошло, вероятно, под влиянием балтийских языков. Кроме того, в кривичских диалектах последовательно, а в словенских – на стыке основы и окончания не реализовалась вторая палатализация заднеязычных согласных, что отражено в северных древнерусских памятниках XI–XIII вв. (*вхоу* «всю», *кѣлѣ* «целые», *хѣри* «серые»; на *нѣлькѣ*, на *рики*, *дрогши* и т. п.) и в современных северных и некоторых среднерусских говорах (*зверста* «толченный камень», *кедитъ* «цедить», *квести* «цвести» и т. п.).

Билабиальный *w* – лабиодентальный *v*. Большинство древнерусских диалектов (протоукраинский и протобелорусский ареалы) унаследовали пол. билабиальную сонорную фонему *w*, близкую к *u*, что отражают и южные древнерусские памятники, в которых встречается смешение букв *v – u* (*Гауришь*, *прауда*, *Єудокима*, *въгодно*, *въчинены* и т. п.). Однако в ареале ростово-суздальских говоров, вероятно, с третьей четверти I тыс. н. э. по неустановленным причинам возникла тенденция к изменению *w >* лабиодентальный *v*, вступивший в корреляцию с глухим *f* и распространившийся позже также на соседние ареалы. Таким образом, к середине XI в. древнерусская диалектная территория по наличию *w – v* разделилась на две макрзоны: юго-западную (включая верховья Днепра, Оки и Дона) и северо-восточную (будущие ростово-суздальские говоры и основной массив северных древнерусских диалектов).

Протетические согласные. Начало явления протезы восходит, очевидно, к среднепраславянскому периоду, когда в результате действия закона открытого слога возникало стечение гласных (гиатус) на границе слов, для устранения которого появились протетические согласные *w, h, j* (**wume*, **hozego*, **jugъ*, **jum* и т. п.). После распада праславянского языкового единства в восточнославянских диалектах протеза получила дальнейшее развитие, однако установить последовательность возникновения протетических согласных в древнерусских говорах в пространстве и времени не представляется возможным, поскольку данное фонетическое явление в древнерусской письменности почти не отражалось: протетический *v* перед *o (> i)* и *у* изредка встречается в южных памятниках лишь с XIII в. (написания типа *вовьна*, *возньо*, *волтарь*, *воужасъ*, *воутра*, *воученици* и т. п.), а протетический *h* не зафиксирован вообще. В современных восточнославянских диалектах распространение протетических *w, h (ɣ)* составляет довольно пеструю картину. На украинской языковой территории ряд слов с начальным ударяемым

и безударным *o* (*óзеро, óсiнь, овéс, орéл, орáти* и др.) в большинстве говоров, как и в литературном языке, не имеют никакой протезы. Протетический *w* перед начальным *o* (*вóс'ин, вовéс, ворíх, вóстрий, ворáти*) наиболее последовательно выступает в ареале югозападного наречия украинского языка к северу от Днестра и в некоторых полесских говорах, а протетический *h* (*гóс'ин', гóзе''ро, говéс, горáти*) имеет меньший ареал распространения и характерен для западнополесских, волинских и подольских говоров. Лишь в лексеме *гóстрий* протеза употребляется в большинстве украинских говоров, как и протетический *w* перед начальным *y* (*вўлиц'а, вўса, вўхо, вўзькiй*). Ареал протетического *h* в этой позиции (*гўлиц'а, гўхо, гуз'кiй*) в основном совпадает с его ареалом перед начальным *o*. В белорусском диалектном ареале протетический *w* последовательно выступает во всех лексемах с начальными ударяемыми *o*, *y* (*вóзера, вóка, вўха*), а *y* (*ўóз'ера, ўўхо*) – лишь в некоторых полесских говорах, примыкающих к соседним украинским. Протетический *w* перед начальными ударяемыми *o*, *y* употребляется также в западном ареале среднерусских говоров и в западных говорах южнорусского наречия. Протеза *h* русским говорам неизвестна.

Протетический *j* перед *и* на восточнославянской почве не получил распространения и в большинстве диалектов пришел в упадок, по-видимому, еще в дописьменный период, что нашло отражение в ранних древнерусских памятниках (*оуноша, оугъ, оутро, оунь* и т. п.). Однако в отдельных лексемах протетический *j* сохранился до нашего времени в белорусских и некоторых украинских диалектах, а под влиянием церковнославянского языка – в некоторых лексемах во всех восточнославянских языках: р. *юг, юлить, юноша*, укр. *юний, юнак, юридивий*, бр. *юны, юнак, юродзiвы* и др.

Исходя из приведенных лингвогеографических данных наличия протетических *w*, *h* в западнославянских языках, постепенного угасания протез в восточнославянском ареале по мере отдаления на северо-восток от их эпицентра, мы полагаем, что протетические согласные первоначально возникли в зоне их наиболее последовательного современного распространения, т. е. преимущественно в полесско-волинском ареале, занимаемом древнерусскими диалектами склавинского происхождения, праславянские предки которых были общими и для некоторых западнославянских языков. Время возникновения протетических согласных, по нашему мнению, следует отнести к периоду перед началом массовой миграции восточнославянских племен в лесную зону бассейна Березины, Верхнего Днепра и Волго-Окского междуречья, т. е. ориентировочно к рубежу и первым векам н. э.

Таким образом, по наличию и регулярности протетических согласных древнерусская языковая территория делилась на две диалектные макрозоны: юго-западную (регулярное употребление протетических *w* и *h/y*) и северо-восточную (нерегулярное употребление протетических *w* (*v*), полное отсутствие протетического *y*). При этом юго-западные древнерусские (протоукраинские и протобелорусские) диалекты обнаруживали типологическое сходство с полабским, верхне- и нижнелужицким языками, с чешским и кашубскими диалектами и противопоставлялись северо-восточным древнерусским (проторусским) говорам, словацкому, болгарскому, сербохорватскому и польскому языкам, которым протеза в целом была и остается не свойственной.

Диспалатализация согласных *p'*, *ж'*, *ч'*, *ш'*, *щ'*, *ц'*. Отверждение плавного *p'*, шипящих *ж'*, *ч'*, *ш'*, *щ'* и свистящего *ц'* в древнерусских диалектах происходило не синхронно в пространстве и времени, не одинаково интенсивно и последовательно. Раньше всего тенденция к диспалатализации отмеченных согласных проявилась, на наш взгляд, в протобелорусских диалектах и говорах – предках северного украинского наречия, т. е. в речи племен склавинского происхождения (северных волынян, древлян и дреговичей), соседствующих с балтийскими племенами, примерно в I в., а ко времени появления древнейших письменных памятников эти согласные уже диспалатализировались: *p* – сначала в позиции перед гласными заднего ряда *a*, *y*; среди шипящих – сначала *ж'* и *ш'*, позже – *ч'*, *щ'*, затем – *ц'*. Диспалатализация шипящих очень рано охватила также говоры кривичей и словен как общая тенденция для всех северных славянских диалектов, хотя данный процесс, по свидетельству современной лингвогеографии, остался здесь не завершенным.

В древнерусской письменности отвердевший *p* отражен с XI в. (*кеса-ра, оударайте, беру, боруться, зарá, черось, мытаромь* и т. п.), а после *ж*, *ш*, *ч*, *щ* встречаются как буквы *л* (*ѣ*), *ю*, *ь*, так и *а*, *у* (*Ѧ*), *Ѣ*, которые, по установившемуся в научной литературе мнению, одинаково отражают мягкость шипящих, поскольку в орфографии того времени специальное обозначение их палатального произношения будто бы не считалось нужным и обязательным. Однако проанализированный нами фактический материал дает основание полагать, что параллельное употребление букв *л*, *ю*, *ь* и *а*, *у*, *Ѣ* после шипящих (*держать – държати, бѣжати – кожоуха, чада – чада, пачаль – печаль, чѣло – хочоу, изволиа – избъреши* и т. п.) было обусловлено рядом конкретных причин: а) древнерусской письменной традицией, отражавшей мягкое произношение шипящих; б) влиянием староболгарских

и церковнославянских оригиналов с их диспалатализованными шипящими; в) поэтапной диспалатализацией шипящих в полесском диалектном ареале и возможным параллельным употреблением их твердых и мягких вариантов и др. Выбор того или иного варианта написаний нередко зависел также от индивидуальности писца, его орфографической ориентации, места создания памятника и т. п. В подтверждение данного положения в работе даны три таблицы, показывающие количественное соотношение написаний *а, ю, ъ* и *а, у, ъ* после шипящих у I и II писцов Изборника 1076 г. и Евангелия Архангельского 1092 г., у трех писцов Жития Саввы Освященного XIII в. и в семи древнерусских памятниках XI–XIII вв. из различных диалектных ареалов.

В диалектах антских племен (будущее юго-западное наречие украинского языка), как и в большинстве проторусских говоров, тенденция к диспалатализации *р'* проявилась, по нашему мнению, позже – примерно с конца XI – начала XIII в. (сначала лишь в середине слова перед бывшим *ь* в слабой позиции) и, отдаляясь от полесских говоров, постепенно ослабевала. Диспалатализация шипящих в данном ареале происходила уже в условиях формирования корреляции согласных по твердости – мягкости и перекрывалась некоторыми другими фонетическими преобразованиями. На протяжении XII–XIII вв. диспалатализовались *ж', ш', а* в части диалектов, возможно, и *ч', щ'* лишь в позиции перед *е, и, о > е* и перед бывшим конечным *ь*. Приблизительно на конец XIII – начало XIV вв. приходится реализация тенденции к диспалатализации шипящих также перед *о, у, а*. Однако данный процесс продолжался и позже, в период самостоятельной истории восточнославянских языков, а поэтому в нашей диссертации он детально не исследуется.

По развитию диспалатализации шипящих юго-западные древнерусские говоры (предки белорусского языка и северного наречия украинского языка) являлись типологически сходными с севернославянскими диалектами, смежными с балтийским этноязыковым ареалом (польский, верхне- и нижнелужицкий языки и северные древнерусские – псковско-новгородские – говоры).

Диспалатализация исконно мягкой аффрикаты *ц'* началась, по-видимому, также в склавинских диалектах (протобелорусский ареал, все полесские говоры) и в псковско-новгородских говорах, как мы считаем, еще в дописьменный период, но, вероятно, позже отвердения шипящих. Написания типа *нарицатисл, дѣвица, творьцьа, пшеницу*, отождествлять которые с *ца, цю, ць* нет достаточных оснований, встречаются уже в древнерусских памятниках XI–XII вв. и вполне могут считаться отражением реальной диалект-

ной черты полесских и более северных древнерусских диалектов. В некоторых протоукраинских диалектах в ареале современных южных и западных подольских, лемковских, северных поднестровских, посанских, гуцульских и покутско-буковинских говоров, возможно, к концу XIII в. также проявилась тенденция к позиционной диспалатализации *ц'* (в конце слова, а в некоторых говорах – также перед флективными *-а, -у, -ы*). В других протоукраинских диалектах данная тенденция не реализовалась, а в основном ареале проторусских диалектов она реализовалась значительно позже.

По наличию диспалатализации *ц'* древнерусские диалекты склавинского происхождения и псковско-новгородские говоры обнаружили типологическую близость к польскому, чешскому, словацкому, верхне- и нижнелужицкому, болгарскому, сербохорватскому и словенскому языкам и противопоставились большинству протоукраинских диалектов антского происхождения, в основном сохранивших палатальность данного согласного.

Пятая глава «Фонетические процессы в древнерусских диалектах позднего периода (вторая половина XI – XIII вв.)» посвящена анализу процесса падения редуцированных *ъ, ь* и его последствий, дальнейшей диспалатализации и палатализации согласных.

Киевская Русь, достигнув высшего расцвета в конце X – первой половине XI в., с конца XI в. вступила в начальный этап развитого феодализма – период феодальной раздробленности. Возникновение к концу XI в. древнерусских земель-княжеств (Киевской, Переяславской, Волынской, Галицкой, Черниговской, Новгород-Северской, Туровской, Полоцкой, Смоленской, Ростово-Суздальской, Муромо-Рязанской) с возрастающими тенденциями к их самоизоляции, ослаблению экономических и культурных взаимосвязей в условиях усиливающейся децентрализации государственной жизни, – все это стимулировало активизацию диалектных процессов в древнерусских говорах, формирование в них новых фонетических и других языковых особенностей.

Для истории восточнославянских языков данный период примечателен также и тем, что, начиная со второй половины XI в., сохранились древнейшие письменные памятники, и многие восточнославянские диалектные инновации (как общие, так и региональные) с этого времени находят документальное подтверждение в древнерусской письменности. Однако началом нового этапа в истории древнерусского языка следует считать не этот факт, а падение редуцированных, вследствие которого произошла серьезная перестройка всей фонетической и фонологической системы древнерусских диалектов.

Позиционные изменения редуцированных ъ, ь. Хотя процесс падения ъ, ь в древнерусских диалектах охватил XI–XIII вв., протекал он в различных диалектных ареалах далеко не синхронно. Исходя из свидетельств ранних древнерусских письменных памятников, можно предположить, что раньше всего (по нашему мнению, в середине XI в.) редуцированные ъ, ь полностью исчезли в южных древнерусских диалектах антского происхождения, в частности, в галицко-волынском ареале, а в южных диалектах, унаследовавших склавинские языковые традиции (древляне, поляне, северяне) в это же время произошло падение лишь слабых редуцированных в корневом слоге типа *къто, вьдова, насълати* и т. п. и достиг зенита процесс вокализации редуцированных; в конце XI – начале XIII в. утратились слабые редуцированные в середине слова, затем (в первой половине XII в.) – в конце слова, а к середине XII в. – и во всех иных позициях. Во второй половине XII в., по-видимому, завершился также процесс вокализации ъ, ь > о, е в сильной позиции. В северных (псковско-новгородских и смежных) диалектах исчезновение ъ, ь началось, вероятно, с XI в., но протекало значительно медленнее и завершилось лишь в первой половине XIII в.

Падение редуцированных ъ, ь явилось причиной ряда новых фонетических процессов в древнерусских диалектах, серьезно преобразовавших их фонетическую и фонологическую системы. В диссертации подробно, с введением в научный обиход нового фактического материала рассмотрены вызванные падением редуцированных фонетические преобразования XI–XIII вв., которые отличались выразительными локальными особенностями, повлиявшими на диалектное членение древнерусского языкового ареала, а именно: а) компенсационное удлинение этимологических о, е в новых закрытых слогах перед слабыми редуцированными в южных древнерусских диалектах, приведшее со временем к превращению гласных о, е > і в украинском языке; б) развитие приставных гласных о (а), і (и, е) в словах типа *оржаный, омшанік, іржя, іржати (иржати, ержати)* преимущественно в протобелорусских и протоукраинских диалектах; в) утрата безударного і (< *jъ) в начале слова (протоукраинские и юго-западные протобелорусские диалекты) и превращение его в і (поторусские диалекты): *jъgrati, *jъgьlica → укр. *grati, gliця*, бр. *граць, [gliця], igliця*, но р. *igrать, иглиця* «небольшая игла; жердь»; г) рефлексация редуцированных ъ, ь в сочетании с р, л между согласными (звукосочетания типа *тъrt, тьlt, ъrt, ъlt*, в том числе и возникновение преимущественно в северных древнерусских диалектах «второго полногласия», и типа *trъt, tlъt, trьt, tlьt*), по которым юго-западный диалектный ареал стал резко отличаться от северо-восточного;

д) рефлексы редуцированных гласных \ddot{y} (*ы*), *i* в позиции перед *j*, \dot{i} (*гуји, туји, molodyjъ*), $\ddot{y} > o$, \ddot{z} ; $i > e$ (северовосточная диалектная зона), $\ddot{y} > u$ (*ы*); $\dot{i} > i$ (юго-западная зона); е) изменение согласного *л* $> \ddot{y}$ в юго-западных древнерусских (протоукраинских, протобелорусских и крайних западных проторусских) диалектах; ж) переход $w > \ddot{y}$ и возникновение чередования $w > \ddot{y}$ в тех же древнерусских диалектах (XI–XII вв.); з) палатализация согласных *с, з, ц* в адъективных суффиксах *-ський, -зький, -цький* в южных (протоукраинских) диалектах (XII – первая половина XIII в.): *волоський, чорторызький, галицький*; и) ассимиляция согласного *j* предыдущим согласным, удлинившимся в интервокальной позиции в юго-западных древнерусских диалектах (XII – середина XIII в.): р. *зельје, судија, ноцију* $>$ *зел'л'е, суд'д'а, ноч'ч'у*; укр. *зілля, суддя, ніччю*; бр. *зелле, суддзя, нóччу*.

Значительная перестройка фонетико-фонематической структуры славянских языков, в том числе и восточнославянских, происходила вследствие дальнейшего отвердения и смягчения согласных: их корреляция по твердости – мягкости, как известно, после падения редуцированных приобрела фонематическое значение. Общим для всех восточнославянских диалектов оказалось преобразование полумягких переднеязычных *д, з, л, н, с, т* в мягкие согласные, в частности и перед $a < e$ (ср. р. *дѣло, зѣлье, лѣто, тѣни, сѣно, радости*; укр. *діло, зілля, літо, тіні, сіно, радості*; бр. *дзѣла, зѣлле, лѣта, цѣні, сѣна, радасці*). Другие фонетические изменения, связанные с отвердением и смягчением согласных, отличались выразительными локальными особенностями.

Переход сочетаний *гы, кы, хы* $>$ *ги, ки, хи*. Непалатализованные заднеязычные *g* (*γ, h*), *k, x* в древнерусских диалектах, сочетавшиеся только с *ы* (*погыбѣль, кыдати, глоухыхъ*), вероятно, с середины XI в. в южном («антском») ареале вследствие появления тенденции к их смягчению начали (кроме некоторых закарпатских говоров) изменяться в *ги, ки, хи* (весьма не последовательно и, возможно, с разнообразными локальными вариантами типа $gy^i, ky^i, xy^i, g^{e/u}, x^{e/u}$ и т. п., отразившиеся в древнерусских памятниках XII в. (*погибнуть, великии, расхитить* и т. п.)). Поскольку в этом же древнерусском диалектном ареале уже давно проходил процесс слияния гласных *ы, i* $> u$, в ходе смягчения заднеязычных он охватил и сочетания *гы, кы, хы*, преобразовавшиеся, как нам представляется, с самого начала в *ги, ки, хи*. Традиционное мнение исследователей, согласно которому сочетания *гы, кы, хы* сначала преобразовались в $g'i, k'i, x'i$ во всех восточнославянских диалектах и лишь потом – в сочетания *ги, ки, хи* в протоукраинском диалектном ареале, мы считаем не убедительным и маловероятным.

Примерно во второй половине III в. переход *гы, кы, хы* > *ги, ки, хи* и в *г'и, к'и, х'и* распространился на склавинские (северные протоукраинские и протобелорусские) диалекты (в старобелорусской письменности XIII в.: *княгини, ризкии, лихии* и т. п.), а в середине XIII в. новая орфоэпическая норма достигла также псковско-новгородских говоров и стала в них господствующей (со второй половины XIII в.: *книги, Овдокиму, въсхитити* и т. п.). Вероятно, на протяжении XIII в. сочетания *гы, кы, хы* подверглись палатализации также в московских и ростово-суздальских говорах. Наконец, в крайних северо-восточных древнерусских диалектах произношение *г'и, к'и, х'и* закрепились лишь в XIV в.

Диспалатализация согласных перед *и, е* началась с диспалатализации согласных перед *и*, возникшим вследствие слияния гласных *ы, і*, которая по аналогии повлекла за собой и отвердение согласных перед *е*. Этот процесс происходил раньше трансформации сочетаний «согласный + *ј* + *е*» типа *-ije, -dje, -nje, -lje* > *-t'ie, -d'd'e, -n'n'e, -l'l'e* (иначе последние также подверглись бы диспалатализации), по всей вероятности, в XI–XII вв. и, по мнению исследователей, начался с полусмягченных губных и переднеязычных, позже распространился на среднеязычные палатальные *л', н', р'*, затем – на *ш', ж', ч', з'* (А. Н. Залесский). В протобелорусских и проторусских диалектах, как и в польских (с определенными ограничениями) бывшие полусмягченные согласные перед рефлексами древних *е, ї, е, ь* последовательно преобразовались в палатальные.

Таким образом, по наличию диспалатализации согласных перед *и, е* южные древнерусские (протоукраинские) диалекты уже к началу XII в. выделились в отдельную диалектную макрозону.

Диспалатализация губных *б, в, м, н, ф*. В ходе падения редуцированных *ѣ, ь* в южных древнерусских диалектах, вероятно, в конце XI – начале XII вв. проявилась тенденция к диспалатализации мягких и полумягких губных – сначала в середине и в конце слова перед слабым *ь* (*равъны, темъны* → *равьны, темьны* и т. п.), а затем и в других позициях, став постепенно общевосточнославянским явлением. Однако в абсолютном конце слова, где имелись условия для аналогических (читаць: аналогических – ред.) влияний со стороны мягкого произношения (*гдлубь, кровь, вѣсьмь; оставь; здорвьє* и т. п.), диспалатализация губных не получила всеобщего распространения. Наиболее последовательно, хотя и не без исключений, она реализовалась в протоукраинских, протобелорусских, соседних проторусских диалектах, а также в восточном ареале северных древнерусских говоров, чем все они противопоставились центральному и северной части восточного древнерус-

ского ареала, в которых полумягкие губные подверглись смягчению (ср. укр. *гóлуб, кров, сім*, бр. *гóлуб, кроў, сем*, но р. *гóлубь, кровь, семь* и т. п.). В отдельную зону, противопоставившуюся всем другим восточнославянским диалектам, выделился юго-западный диалектный ареал (протоукраинские и южные протобелорусские диалекты), в которых произошла (вероятно, на протяжении XIII в. и позже) диспалатализация губных также в позиции перед $'e < \epsilon$ (ср. укр. в *"янути, м"ясо, п"ять*, бр. диал. *віáнуц', міáса, піац'* и т. п.).

Возникновение дзеканья и цеканья. В ареале протобелорусских диалектов (вероятно, раньше всего в говорах радимичей) согласные d и m , преобразуясь из смягченных в мягкие, приблизительно на протяжении конца XII–XIII вв. достигли такой степени палатализации, что в них развился дополнительный мягкий свистящий призвук, вследствие чего они изменились в мягкие аффрикаты $dз'$ и $ц'$ (своеобразная черта современного белорусского консонантизма). Данное явление следует признать автохтонным, независимым от прямого польского влияния, однако оно может быть связано с воздействием балтийского субстрата: не случайно по наличию дзеканья и цеканья древнерусские диалекты в протобелорусском ареале обнаруживали типологическое сходство с рядом западнославянских диалектов, входивших в праславянский период в обширный южнобалтийский этнокультурный регион и образовавших позже польский, верхне- и нижнелужицкий, полабский языки, западное и восточное наречия словацкого языка. Всем этим праславянским диалектам, очевидно, был характерен особый тип палатальности d' и t' , со временем развившийся в сверхпалатальность d'' и t'' .

В **заключении** излагаются основные выводы и обобщения.

1. Рассмотренный лингвистический, археологический, исторический и другие материалы позволяют предположить, что к концу XIII в. в пределах древнерусской языковой территории выделились приблизительно 6 основных диалектных макрзон со следующими наиболее характерными фонетическими особенностями:

1) *юго-западная галицко-волынская* (ареал позднейшего юго-западного наречия украинского языка, кроме карпатских и закарпатских говоров): слияние $ы, i > u$, сохранение e после шипящих, рефлексация $\acute{b} > i$, переход $g - y - h$, рефлекс $d\acute{z} < \text{пол. } *dj$, бибиабильный w , наличие протетических w, h перед начальными o, y , палатальный p' , компенсационное удлинение гласных o, e в новых закрытых слогах перед редуцированными \acute{y}, \acute{y} в слабой позиции, приставные гласные o, i , утрата начального $i (< *j\acute{y})$ (к северу от Днестра), второе полногласие (к северу от Днестра), рефлекс $-pu-, -лу- < tr\acute{y}t,$

tlbt, trbt, tlbt, ы > u, ĭ > i, изменение согласных *л > љ*, переход *w > u* и возникновение чередования *w – u*, диспалатализация согласных перед *u, e* и др.;

2) *карпатская*: различение гласных *ы, i*, сохранение *e* после шипящих, рефлексация *ѣ > i*, переход *g – y – h*, рефлекс *dž < пол. *dj*, билабиальный *w*, компенсационное удлинение гласных *o, e* в новых закрытых слогах, сохранение начального *i (<*jъ)*, рефлекс *-pu-, -лу- < trbt, tlbt, trbt, tlbt, ы > u (ы), ĭ > i*, изменение согласных *л > љ*, переход *w > u* и возникновение чередования *w – u*, сохранение сочетаний *гы, кы, хы*, диспалатализация согласных перед *u, e* и др.;

3) *полесская*, включавшая на севере все земли Владимиро-Волынского и Туровского княжеств (со временем – ареал северного наречия украинского языка и юго-западного наречия белорусского языка): полное аканье, переход *e > o* после шипящих и *j* перед твердыми согласными и в конце слова, рефлексация *ѣ* в зависимости от акцентных условий и консонантного окружения, переход *ä (< e)*, *'a > e*, изменение артикуляции *i > ы* в позиции после бывшего *ь*, переход *g > y*, параллельные рефлекс *dž' и ž < пол. *dj*, билабиальный *w*, наличие протетического *w* перед начальным *o*, диспалатализованные *p, ж, ч, ш, щ, ц*, утрата начального *i (<*jъ)*, рефлекс *-py-, -лы- < trbt, tlbt, trbt, tlbt, ы > ы, ĭ > i*, изменение согласных *л > љ*, переход *w > u* и возникновение чередований *w – u*, ассимиляция *j* предыдущим согласным, удлинившимся в интервокальной позиции, дзеканье и цеканье (в северных полесских говорах) и др.;

4) *полоцко-смоленская*: диссимилятивное аканье, переход ударяемых *'e > 'o* после мягких перед твердыми согласными и в конце слова, рефлексация *ѣ > e*, изменение артикуляции *i > ы* в позиции после бывшего *ь*, сохранение взрывного *g*, параллельные рефлекс *dž' и ž < пол. *dj*, цоканье, изредка – чоканье, билабиальный *w*, диспалатализованные шипящие, *p* и *ц*, приставные гласные *a, i*, переход начального **jъ > i*, рефлекс *-py-, -лы- < trbt, tlbt, trbt, tlbt, ы > ы, ĭ > i*, изменение согласных *л > љ*, переход *w > u* и возникновение чередования *w – u*, дзеканье и цеканье и др.;

5) *северная* (говоры псковских кривичей): оканье, переход *'e > 'o* после мягких перед твердыми согласными и в конце слова в ударяемой и частично в безударной позициях, наличие закрытого напряженного гласного *ô*, переход *a > e* между двумя мягкими согласными и *j*, сохранение взрывного *g*, рефлекс *š'g' (< пол. *dj)*, вытеснившийся фрикативным *š'*, цоканье и чоканье, совпадение *з' – ж', с' – ш'*, сочетания *gl, kl < пол. dl, tl*, отсутствие эффекта второй палатализации заднеязычных, лабиодентальный *v*, второе полногласие, переход начального **jъ > i, ы > o, э, ĭ > e*, рефлекс *-po-*,

-ло- < *trьt, tlьt, trьt, tlьt*, сохранение *l* в сочетаниях типа *tlьt* и в грамматическом суффиксе -ль и др.;

б) *северо-восточная* (новгородские ильменско-словенские, ростово-суздальские и среднеокские говоры): сохранение *e* после мягких перед твердыми согласными, наличие оппозиции *o – ô*, сохранение *ĭ* (ростово-суздальские и среднеокские говоры), сохранение взрывного *g*, отсутствие эффекта второй палатализации заднеязычных на стыке основы и окончания, лабиодентальный *v*, переход начального **jь > i*, рефлексы -*po-*, -*ло-* < *trьt, tlьt, trьt, tlьt, ы > o*, *э, ĭ > e*, сохранение *l* в сочетаниях типа *tlьt* и в грамматическом суффиксе -ль и др.

Из полесской зоны, по нашему мнению, в отдельную небольшую группу выделялись южные (киевско-перемышльские) говоры в ареале от Киева до р. Рось (позже – северные среднеподнепровские говоры), поскольку в этно- и плоттогенезе полян приняла участие также часть южных восточнославянских племен антского происхождения, подвергнувшись значительным иранским и тюркским субстратным влияниям.

Отмеченные диалектные макрзоны не соотносились с ареалами будущих восточнославянских народностей и их языков, а лишь отражали свою предыдущую историю, – как особенности формирования восточнославянского этноязыкового ареала, так и тенденции развития древнерусских диалектов.

2. Восточнославянский этноязыковой ареал формировался поэтапно и с различной интенсивностью в ходе расселения восточнославянских племен на протяжении длительного времени. Первоначальное ядро данного ареала являлось восточной частью широкой зоны раннего расселения славян, которая в Восточной Европе, по мнению многих исследователей, находилась в лесостепной зоне от Западного Буга до Среднего Днестра и от Припяти до Степи. С I в. н. э. началось освоение славянами обширных пространств Восточноевропейской равнины, происходившее, по всей вероятности, двумя путями: из Среднего Поднепровья (главным образом из ареала склавинов) вверх по Днестру – Десне и их притокам и из северо-западной части праславянского ареала (исторические венеды, входившие в обширный южнобалтийский языковой союз) морским путем или по суше через Прибалтику на север, где со временем сформировались племенные союзы кривичей и ильменских словен. На время образования Древнерусского государства оба восточнославянские ареала, разъединенные около двух столетий автохтонными балтийскими и финно-угорскими племенами, слились в один ареал, и все восточнославянские союзы племен были вовлечены в процесс

формирования древнерусской народности в пределах Киевской Руси, однако некоторое этноязыковое своеобразие севернорусского региона сохранилось вплоть до настоящего времени. Особо следует подчеркнуть тот факт, что оба отмеченные ареала, заселенные двумя колонизационными потоками, являлись далеко не адекватными по территории и не тождественными по общественно-экономическому и культурно-политическому потенциалу: центр восточнославянского этноязыкового ареала еще с первой половины I тыс. н. э. неизменно находился в Среднем Поднепровье, по отношению к которому северная окраина с самого начала оказалась периферийной не только в географическом, но в значительной степени и в языково-диалектном отношении.

3. Все восточнославянские диалекты подверглись ряду важных общих фонетических изменений и преобразований, которые сначала могли быть локальными и, несомненно, не являлись синхронными: возникновение полногласия, преобразование начального безударного *je > o*, рефлексы бывших носовых гласных *ж, а*, древних сочетаний *dj, kj, kt*, редуцированных *ъ, ь*, формирование корреляции по твердости – мягкости, преобразование акцентуационной системы и т. п. Однако диалектные различия между отдельными древнерусскими языковыми ареалами остались и в условиях централизованного Древнерусского государства. Они стимулировались географической отдаленностью и генетическими особенностями отдельных диалектных массивов и углублялись различными субстратными влияниями в зонах усиленной ассимиляции славянскими племенами аборигенного населения (в первую очередь балтов и финно-угров) и маргинальными контактами восточных славян со своими неславянскими соседями.

4. Сочетание общих восточнославянских тенденций в диалектных фонетических изменениях и преобразованиях с отмеченными региональными особенностями диалектного развития различных восточнославянских языковых ареалов привело к сложному, неоднозначному и разному в различные исторические периоды членению древнерусских диалектов, при котором ареалы большинства диалектных фонетических (как и грамматических и лексических) явлений, как правило, не совпадали между собой; сами изоглоссы данных явлений не характеризовались достаточной устойчивостью и изменялись в зависимости от различных лингвистических и экстралингвистических факторов.

5. Как показали исследования, изоглоссы, обозначающие ареалы отдельных фонетических диалектных черт, совокупность которых дает основание для выделения отдельных диалектных макрозон, как правило, не совпадают

ни с древними племенными границами, ни с феодальными границами позднейших княжеств, поскольку на протяжении длительной истории диалектные изоглоссы нередко значительно смещались из-за междиалектных (маргинальных) контактов и влияний местной истории. Однако соотношенность между ареалами древних диалектных особенностей и территориальным распределением между отдельными союзами восточнославянских племен во многих случаях прослеживается достаточно четко.

6. Следует полагать, что крайние юго-западные диалекты в дописьменный период древнерусского языка уже выделялись только им присущим активным процессом слияния гласных $y, i > u$, преобразованием $\dot{e} (\dot{b}) > i$, рефлексацией начального $j' b > i$; после падения редуцированных количество таких дифференциальных признаков постепенно увеличивалось за счет изменения o, e в закрытых слогах в направлении к i , диспалатализации согласных перед u, e , палатализации s, z, \dot{c} в суффиксах *-ський, -зький, -цький*, а также за счет сохранения мягкости свистящего \dot{c} и т. п. Лишь северным диалектам было свойственно цоканье и чоканье, совпадение согласных $z' - ж', c' - ш'$, переход пол. $dl, tl > gl, kl$, отсутствие эффекта второй палатализации заднеязычных согласных и т. п.

Обширный ареал глубинных средних древнерусских диалектов, покрывающийся современным северным украинским наречием и белорусской языковой территорией, по фонетическим признакам обнаруживал типологическое сходство то с северными и северо-восточными, то с юго-западными древнерусскими диалектами. В целом это не нарушало существования двух основных диалектных макрозон, но в каждом конкретном случае резко меняло их территориальное соотношение. В частности, протобелорусские (включая и все полесские) диалекты образовывали единый диалектный массив с юго-западными древнерусскими диалектами по появлению в них фрикативного \dot{y} вместо взрывного g , по сохранению в них билабиального произношения w , по возникновению и интенсивности употребления протетических w и h , по наличию аффрикаты $дж < dj$, а после падения редуцированных этот единый диалектный массив стал характеризоваться также приставными гласными o (бр. a), i , утратой безударных гласных в начале слова, общими рефлексам \dot{y} в сочетании с сонорным l, p типа $tl\dot{y}t, tr\dot{y}t$ и редуцированных $y, i > -ли-, -ри-$ ($-лы-, -ры-$), изменением $l > \dot{y}$ в сочетаниях типа $t\dot{y}lt$, переходом $w > \dot{c}$ и чередованием $y - v$, удлинением согласных вследствие ассимиляции звука j , диспалатализацией губных перед jl и в конце слова. С другой стороны, по ряду других фонетических черт большинство протобелорусских и полесские диалекты обнаруживали сходство

с северными и северо-восточными древнерусскими диалектами, образуя с ними сплошной диалектный массив. Это прежде всего сохранение древнего различия гласных *ы, і* (кроме полесских протоукраинских говоров), переход *e > o* (*ě*) перед твердыми согласными, совпадение пол. *ě* (*ь*) > *e*, изменение артикуляции *i > ы* в позиции после бывшего *ъ*, сохранение ударяемых *o, e* в новом закрытом слоге, мягкое произношение согласных (кроме *ж, ш, ц* в восточных и в северо-восточных древнерусских диалектах и *ж, ч, ш, щ, ц, дж* и *р* в протобелорусских диалектах) перед гласными переднего ряда *i, e* и их вариантами и т. п.

Следует отметить, что одной из наиболее характерных черт, отличающих древнерусские диалекты склавинского происхождения в ареале современных северного украинского и юго-западного белорусского наречий от южных «антских» диалектов (основы юго-западного наречия украинского языка), являлось последовательное фонологическое различие ударяемых и безударных слогов. Оно проявлялось, в частности, в неодинаковой рефлексации *e* (*а*), *ě* (*б*), в разграничении рефлексов этимологических *o, e* в новых закрытых слогах.

7. Своеобразные северные древнерусские фонетические черты (сохранение древних сочетаний *dl, tl > gl, kl*, совпадение или сближение мягких шипящих и свистящих, отсутствие эффекта второй палатализации заднеязычных согласных перед гласными переднего ряда, изменение *ä, 'a > e* после шипящих, *ц* и *ј* и др.) в значительной степени были обусловлены вхождением говоров – предков кривичского и, вероятно, словенского диалектов в южнобалтийский этнокультурный и этноязыковой регион, с которым были связаны как балтийские, так и западнославянские диалекты. В контексте этого факта, по нашему мнению, следует рассматривать и появление некоторых общих севернодревнерусско-прикарпатских (ныне – северно- и частично среднерусских и юго-западных украинских) языковых особенностей, проявляющихся на фонетическом, грамматическом и лексическом уровнях. В области фонетики – это прежде всего наличие шепелявых *з'', с''* в северных русских диалектах и дорсально-палатальных *дз^{'ж'}, з^{'ж'}, с^{'ш'}, ц^{'ч'}* в некоторых юго-западных украинских диалектах, в холмских и подляшских говорах, что роднит все эти диалекты с подавляющим большинством диалектов польского языка. Таким образом, по отмеченным тождественным или близким фонетическим, как и некоторым грамматическим и лексическим явлениям, севернорусский и восточноприкарпатский диалектные ареалы следует считать двумя восточными периферийными ответвлениями в прошлом единого южнобалтийского языкового союза, которые в благо-

приятных условиях законсервировались и сохранили до настоящего времени довольно много первобытных диалектных особенностей.

8. На фонетических особенностях некоторых древнерусских диалектных ареалов заметно отразилось влияние иноязычных субстратов – балтийского, финно-угорского, иранского и – частично – тюркского. Имеются серьезные основания связывать с балтийским субстратом возникновение полного и отдельных видов диссимилятивного аканья, последовательное отверждение всех шипящих и *p*, возникновение дзеканья и цеканья в прото-белорусских диалектах, некоторые особенности полесского вокализма и пр. Хотя данные диалектные особенности со временем явились наиболее характерными чертами белорусской фонетики, идею о том, что белорусский язык возник благодаря балтийскому субстрату (В. В. Седов), следует признать некорректной. С финно-угорским субстратом гипотетически можно связывать различные типы диссимилятивного аканья, редукцию гласных, совпадение шипящих и свистящих, переход *l > ŷ* (*w*) в позиции перед любым согласным в древнерусских диалектах в ареале ассимилированных восточными славянами финно-угорских племен. С иранским субстратом вероятно связывать начало фрикативного произношения взрывного *g* в южных восточнославянских диалектах.

9. Различные древнерусские диалектные ареалы отличались между собой не только новыми локальными фонетическими особенностями, но и разными темпам (разной хронологией) и разной интенсивностью развития общих восточнославянских диалектных черт (падение редуцированных *ъ, ь*, переход *гы, кы, хы > ги, ки, хи* (*gi, ki, xi*), изменение *ǫ (< а), 'а > е* и т. п.).

10. Прослеживаемые выразительные особенности распространения различных фонетических черт на восточнославянской языковой территории относительно пространства, времени и интенсивности их проявления с глобальной тенденцией нарастания или угасания в направлении с юго-запада на северо-восток и наоборот свидетельствуют об относительном единстве древнерусского языка даже в XII–XIII вв., но с многочисленными диалектными ареалами. Диалектные фонетические черты, ставшие со временем различительными особенностями отдельных восточнославянских языков, на это время в основном уже сформировались, однако не являлись ни русскими, ни украинскими, ни белорусскими. Таковыми они становились с конца XIII – начала XIV в. в ходе интенсивного процесса формирования отдельных восточнославянских народностей и становления их языков.

11. Развитие восточнославянского этноязыкового ареала, начиная от праславянского периода, происходило путем органического сочетания диф-

ференционных и интеграционных (дивергентных и конвергентных) процессов, один из которых в определенные исторические периоды на какое-то время становился ведущим. Например, при преобладании дифференциальных процессов в позднепраславянский период наблюдались интеграционные явления консолидации восточнославянских племен, приведшие к возникновению в Среднем и Верхнем Поднепровье общевосточнославянского этноязыкового единства; в эпоху формирования древнерусской народности, становления и расцвета Древнерусского государства (IX–X вв.) полное преимущество получили интеграционные процессы. В период феодальной раздробленности, с которым в восточнославянских диалектах совпали, в частности, фонетические преобразования, явившиеся результатом падения редуцированных ъ, ь, опять начали преобладать дифференциальные явления, сменившиеся преобладанием интеграционных процессов в период консолидации трех отдельных восточнославянских этноязыковых ареалов и формирования восточнославянских народностей и их языков. При всем этом пути языкового развития на диалектном уровне последовательно определялись внутриязыковыми закономерностями, а различные экстралингвистические факторы лишь налагали заметные (иногда значительные) локальные особенности на отдельные диалектные ареалы. Однако внеязыковые факторы играли решающую роль в перераспределении социально-культурного приоритета различных диалектных ареалов в разные исторические периоды и их влияния на соседние диалекты, чем определилась, например, ведущая роль среднеподнепровских диалектов у восточных славян на протяжении IX–X вв. (в эпоху Киевской Руси), обусловился подъем роли галицко-волыньских диалектов в период золотоордынского нашествия и все возрастающее, начиная с XIV в., значение московского диалекта в связи с формированием централизованного Русского государства на северо-востоке Руси и т. п.

12. Таким образом, популярный среди многих исследователей тезис о том, что окончательное формирование трех восточнославянских народностей и их языков было предопределено лишь золотоордынским нашествием, не подтверждается фактическим материалом и требует коренного пересмотра. Как известно, разделение значительной части восточнославянской территории между Золотой Ордой и Великим княжеством Литовским на две части привело к формированию не двух, а трех отдельных восточнославянских языков. С другой стороны, о второстепенном значении раздела этнической территории между различными государственными образованиями для формирования позднейших этноязыковых общностей свидетельствует также история западного региона современной Украины: оторван-

ные от восточнославянских земель Закарпатье с IX–X вв. в составе Венгрии и Буковина с XIV–XV вв. в составе Молдавии не образовали отдельных восточнославянских народностей и языков, а остались составной частью украинской этноязыковой территории.

13. Разнообразные диалектные процессы, конечно, не прекратились и после образования отдельных восточнославянских языков: и в это время возникали новые диалектные черты на всех языковых уровнях, однако они являлись более локальными, чем в общевосточнославянский и древнерусский периоды, и уже имели отчетливую национальную специфику.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях.

1. Формирование и диалектная дифференциация древнерусского языка. – Киев : Наук, думка, 1988. – 280 с. (на укр. языке).

Рец.: Залесский А. И. – Мовознавство. – 1989. – № 4.

2. К вопросу об украинско-белорусском языковом взаимодействии донационального периода // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 34–40. (на укр. языке).

3. Праславянская эпоха в свете современных научных данных. – Мовознавство. – 1982. – № 2. – С. 32–42 (на укр. языке).

4. Возникновение письменности у восточных славян по современным научным данным // Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 9–24 (на укр. языке).

5. У истоков древнерусской письменности // Рус. яз. и лит. в средних учеб. заведениях УССР. – 1985. – № 4. – С. 70–74.

6. Вопросы периодизации праславянского языка в свете современных научных данных // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – М., 1985. – С. 39–40.

7. Когда возникла письменность у восточных славян? // Культура слова. – Київ, 1986. – Вып. 30. – С. 5–10 (на укр. языке).

8. Л. А. Булаховский об украинско-белорусской языковой общности // Л. А. Булаховский и современное языкознание. – Киев, 1987. – С. 85–90 (на укр. языке).

Рец.: Карпенко Ю. А. Продолжение дела выдающегося советского языковеда // Вісн. Акад. наук УРСР. – 1988. – № 5. – С. 107–111.

9. Диалектная дифференциация современных восточнославянских языков в свете этно- и глоттогенеза восточных славян // Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів : IX респ. славіст. конф., 12–14 травня 1987 р. : тез. доповідей і повідомлень. – Одеса, 1987. – Вип. 1. – С. 115–116 (на укр. языке).

10. Общие и своеобразные белорусско-украинские диалектные черты // Весці Акад. навук БССР. Сер. грам. навук. – 1987. – № 3. – С. 115–120 (на бел. языке).

11. Ранняя письменность восточных славян в контексте славянских культур второй половины I тысячелетия н. э. // Слов'янське мовознавство : X Міжнар. з'їзд славістів : доповіді. – Київ : Наук. думка, 1988. – С. 214–232 (на укр. языке).

12. Диалекты – племена – народности // Культура слова. – Київ, 1988. – Вип. 36. – С. 43–48 (на укр. языке).

13. Вопросы этно- и плотогенеза восточных славян в трудах И. И. Срезневского // Всесоюз. конф. «Методология и методика историко-словарных исследований, историческое изучение славянских языков, славянской письменности и культуры» (К 175-летию со дня рождения акад. И. И. Срезневского), 26–29 янв. 1988 г. : тез. докл. – Л., 1988. – С. 55–67.

14. Диалектная дифференциация украинского языка в свете этно- и плотогенеза восточных славян // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 64–69 (на укр. языке).

15. Тайна бересты и граффити // Наука і суспільство. – 1988. – № 5. – С. 25–28 (на укр. языке).

16. Проблема периодизации праславянского языка в свете современных археологических данных // Труды V Международного конгресса археологов-славистов : в 4 т. – Киев, 1988. – Т. 4, секция 1 : Древние славяне. – С. 181–185.

17. Актуальные проблемы реконструкции древнерусских диалектных ареалов // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 38–46 (на укр. языке).

ЯК РОЗМОВЛЯЛИ В СТАРОДАВНЬОМУ КИЄВІ?¹

У зв'язку з відродженням духовності народу, посиленням інтересу до нашого минулого це питання все частіше трапляється в листах на радіо й телебачення, до редакції газет і журналів. Не знаючи найелементарніших історичних фактів, деякі аматори старовини у пошуках відповіді на нього спотикаються об омонімічність терміна *руський* у сучасній російській мові, де він означає і «російський», і «руський». Плутанині значною мірою сприяє й те, що в багатьох російських засобах масової інформації і навіть у деяких наукових працях стало модою підмінити поняття «Древняя Русь», «древнерусский» простішими й декому вигіднішими «Русь», «русский». Ці нібито «дитячі пустощі» ведуть до далекосяжних висновків: Київська Русь – це просто Русь, та сама, що й Росія, а давньоруська мова – це «русский язык». Отже, виходить, що нинішня російська мова звучала ще в золотoverхому стольному граді Києві, а це значить, що давньоруські мешканці Києва (та й усе слов'янське населення Київської Русі) – «русские», тобто росіяни. Коли і звідки взялися тут українці, які «захопили Київ» (так і пишуть деякі автори!), для багатьох залишається загадкою, яку й просять розгадати «публічно й чесно». Найбільш допитливі знаходять розгадку самі, посилаючись на відому гіпотезу акад. М. П. Погодіна, яку буцімто «незаслужено забуто». Коротко нагадаємо її суть. Ще в середині минулого століття акад. І. І. Срезневський, досліджуючи відношення народнорозмовної і книжної мови в Київській Русі, висловив необгрунтоване твердження про нібито надзвичайну близькість церковнослов'янської мови до давньоруської, про єдність книжної і живої мови в стародавньому Києві. Ці міркування підхопив і розвинув акад. М. П. Погодін: якщо книжна й жива мови в стародавньому Києві були майже тотожними, а книжна мова виявляє набагато більшу схожість з російською мовою, аніж з українською, це свідчить про те, що в стародавньому Києві споконвічно жили росіяни. Українці, за його гіпотезою, прийшли з-під Карпат і заселили спустошений татаро-монгольською навалою Київ аж у другій половині XIII ст.

Неспроможність гіпотези М. П. Погодіна абсолютно переконливо довів М. О. Максимович, який відразу ж відгукнувся на неї, після чого між обома

¹ *Упершыню надрукована: Культура слова. 1992. Вып. 42. С. 71–76.*

вченими зав'язалося полемічне листування, не раз публіковане й нині доступне для широкого читача. Відтоді минуло понад століття, і дослідження давньоруської історії й давньоруської мови зробило величезні успіхи. Усі пізніші студії давньоруської писемності, що базувалися на вивченні самих документів і фактів, а не на кон'юнктурних настановах, підтвердили слушність аргументації М. О. Максимовича про автохтонність українського населення на Середній Наддніпрянщині взагалі і в Києві зокрема, розкрили історичні передумови і сам процес формування ранніх східнослов'янських народностей, після чого гіпотеза М. П. Погодіна сприймається як прикре непорозуміння. Деякі нинішні спроби її реанімації викликані науковим невіглаством або політичним шарлатанством.

Навіть нинішня елементарна шкільна програма з вітчизняної історії забезпечує мінімум знань для орієнтації в етномовній ситуації в Київській Русі. Вже стало аксіомою, що спільна для всієї Давньоруської держави назва «Русь» виникла саме на Середній Наддніпрянщині й спочатку об'єднувала Київське, Чернігівське і Переяславське князівства (так звана Мала Русь). *Русь, русичі* – це самоназва східнослов'янських племен, яка після розпаду Київської Русі була успадкована й окремими східнослов'янськими народностями. Етнічне визначення «руський» у розумінні «український» ще з XIV ст. усталилося в західних регіонах України. Навіть у XIV ст. прикметник «руський» входив до назви різних українських політичних партій, літературних і наукових угруповань, альманахів та окремих праць тощо (пор., наприклад: *Головна руська рада* – перша українська політична організація в Галичині, що виникла у Львові 2 травня 1848 р.; просвітнє товариство «*Галицько-руська матиця*»; «*Собор руських учених*» (1848 р.); «*Руська трійця*» – українські письменники М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький; чотиритомна «*Історія літератури руської*» (тобто української) О. Огоновського та ін.). Українці західних регіонів України називали (а подекуди й досі називають) себе русинами. Цю ж назву зберігає українське населення Чехо-Словаччини, Польщі, Югославії, Румунії.

З огляду на несприятливі політичні обставини і відсутність української державності після розпаду Київської Русі термін *Русь* не став політичною атрибуцією на українській території. По-іншому склалася політична ситуація на північному сході Давньої Русі: Московське велике князівство, яке виділилося з Володимиро-Суздальського в першій половині XIII ст. і, успадкувавши деякі політичні й державні традиції Київської Русі, об'єднало навколо себе в одну централізовану державу навколишні землі, закріпило за собою назву *Русь, Московська Русь*. У ділових документах, починаючи

з кінця XV ст., трапляється також і термін на позначення країни «Росия», «Россия», проте до кінця XVII ст. її частіше називали «Русью», «Русской землей» або «Московским государством». Із середини XVI ст. «Россией» стали називати всю сукупність земель, що увійшла на той час до Московської централізованої держави, а на початку XVIII ст. (за Петра I) російська держава дістала назву «Российської імперії», яка об'єднала, крім власне російського, також й іншоетнічні та іншомовні народи. Похідний від іменника «Россия» прикметник «российский» став означати належність до Російської імперії, а прикметник «русский» уже на початку XVI ст. був назвою російської народності. Згідно з цим російська мова називається «русским языком», а не «российским». У прикметнику «русский» злилися поняття «давньоруський» і «російський», що призводить до непорозумінь і навіть політичних спекуляцій. Пропозиція Д. С. Лихачова увести прикметник «руський» від іменника «Русь», на відміну від «русский» у значенні «російський», не знайшла підтримки з боку російських філологів і широкої російської громадськості.

Розглядаючи мовну ситуацію в Київській Русі, слід насамперед зробити застереження, що широко вживане в науковій і навчальній літературі поняття «давньоруська мова» стосується лише давньоруської писемно-літературної мови, яка вживалася паралельно з церковно-слов'янською мовою й виконувала державні та культурні функції на всій території Давньоруської держави. На народнорозмовному рівні ніякої єдиної «давньоруської мови» ніколи не було, а існували близькоспоріднені східнослов'янські діалекти, які ще від праслов'янського періоду в різних східнослов'янських ареалах відзначалися більш-менш виразними регіональними рисами. Київ, заснований приблизно у кінці V ст. н. е. як племінний центр наддніпрянських полян, містився в ареалі поліських говорів. Тому, цілком природно, основу київського мовлення від самого початку становили місцеві поліські діалектні особливості, виразне уявлення про які дають сучасні північноукраїнські говори. Серед фонетичних ознак старокиївського і навколишнього простонародного мовлення були, найвірогідніше, найбільш характерними: а) дифтонги [yo], [ye], [yi], [yі] або монофтонги [y], [y̥], [i] на місці етимологічного наголошеного [o] в так званих нових закритих складах і збереження його в ненаголошеній позиції (*кѡн* ', *вѡл*, *кѡн*, *вѡл*, *кѡн* ', *вѡл*; *вѡл*, *вил*, *кин* ', *вил*; *кин* ', але *мостѡк*, *радѡс'т* '); б) дифтонг [ie] (зрідка монофтонг [i]) на місці наголошеного [ѣ] і монофтонги [e], [и] при звичайно твердому приголосному перед ним у ненаголошеній позиції (*д'іед*, *л'іес*, *на кон'іе*; *д'ід*, *л'іс*, *на кон'і*, але *бедá*, *дедѡк*, *мешѡк*); в) вимова давнього наголошеного [ѧ],

як [ʼa], а ненаголошеного – як [e] із звичайним твердим приголосним перед ним (*тел'а, спл'ат'*, але *дєс'ет', пáмет', вони прóсет'*); г) відсутність наближення [e] – [и], [иі] – [e] у ненаголошеній позиції (*селó, плетé, пливé*, а не *се''лó, пле''тé, пли''вé*); д) ствердіння [ц'] у звукосполученнях **ца, цо, цу** (*жулиця, хлопця*); е) спорадичне поширення акання (*карова, малако*) і т. ін. У граматичній системі, очевидно, спостерігалось: а) переважання закінчень **-у, -ю** в давальному відмінку однини іменників чоловічого і середнього роду (*брату, селу*, а не *братові, селові*); б) закінчення **-е** в іменниках середнього роду після подовженого приголосного (*жит'т'é, ліст'е*); в) усічені форми прикметників і займенників прикметникового відмінювання в називному відмінку однини чоловічого роду (*дóбри, л'і́гтн'і, такі*); г) часте вживання інфінітивів на **-т'** і **-т** (*ході́т', возі́т', носі́т', рóбит*); д) переважання дієслівного суфікса **-ова-**, а не **-ува-** (*диво́ват', торго́ват'*); е) конструкції давального відмінка з прийменником *к, ік* (*к серці'у, ік дому*); ж) конструкції родового відмінка з прийменником *л'а, л'е* (*л'а села, л'е хати*); з) конструкції із сполучниками *да, дик* «та, та й» і т. ін.

Цими та деякими іншими поліськими рисами відзначалося мовлення насамперед навколишнього сільського населення, яке поповняло мешканців Києва. Крім нього, завдяки широким економічним, дипломатичним, культурним та іншим зв'язкам Києва з багатьма країнами Заходу і Сходу в давньоруській столиці перебували численні урядовці, купці, монахи, дипломати, ремісники, дружинники з інших регіонів Київської Русі і з-за кордону. Вони користувалися місцевим типом усного мовлення – штучним койне, що являло собою строкату суміш елементів місцевого діалектного мовлення полян із стандартними мовними штампами і спеціальною професійною термінологією. Ця особлива говірка, задовольняючи широкі зв'язки столиці з іншими давньоруськими землями, в основних своїх рисах поширювалася на всі давньоруські міста внаслідок торговельних зв'язків, спільних військових походів, виконання різноманітних державних функцій тощо. Але єдиним засобом спілкування найширших народних мас – простих «кыян» – у центрі й на периферії Київської Русі залишалося живе народне мовлення, що мало в різних регіонах Давньоруської держави свої діалектні особливості.

У народному мовленні насамперед сільського населення безперервно й послідовно реалізовувались фонетичні й граматичні закони внутрішнього мовного розвитку, виникали різноманітні діалектні інновації, які з часом поділили давньоруську мовну територію на великі діалектні зони і в загальних рисах намітили контури майбутнього діалектного членування схід-

нослов'янських мов. На кінець XII ст. переважна більшість рис, характерних для українських діалектів, уже сформувалася. Але протоукраїнський діалектний масив із самого початку не був однорідний. На кінець XII і в XIII ст. на південній Русі виділялися три великі діалектні зони: галицько-волинська, карпатська й поліська, яка на півночі охоплювала майже половину сучасної білоруської мовної території. Російська народність і її мова склалися в північно-східному ареалі Київської Русі на базі територіальних діалектів у межах Володимиро-Суздальської, Московської, Ростовської, Муромо-Рязанської, Устюзької земель, а згодом – і Новгородської феодальної республіки. Білоруська мова формувалася в межах Полоцького, Смоленського, Туровського князівств і на землях так званої Чорної Русі (сучасна Гродненщина й північна Брестщина). Таким чином, Середня Наддніпрянина до формування російської мови ніякого стосунку не має. Отож, визнаючи слушність і справедливість класичного твердження про Київську Русь як колиску трьох братніх народів – російського, українського і білоруського, – слід постійно мати на увазі той незаперечний факт, що жодне з цих «трьох немовлят» ніколи не качалося по всій колисці, а кожне з них мало в ній чітко відведене історією своє місце. Але вони спільно жилися давньоруськими писемномовними, літературними і художньо-культурними (архітектурними, живописними та ін.) традиціями.

ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ¹

У наш час відновлення української державності й відродження духовності помітно зріс інтерес широкої громадськості до походження українського народу та його мови. З цього приводу з'явилося чимало публікацій, серед авторів яких, на жаль, мало науковців, а більше аматорів – журналістів, письменників, інженерів, лікарів, комерсантів тощо. У цих публікаціях наукові відомості часто губляться у потоках вигадок, фантазії, міфотворчості і фальсифікації (наприклад, з одного боку, проголошується, що українці ведуть свій початок майже від Адама і Єви, що українська мова давніша від грецької і санскриту і є праматір'ю всіх індоєвропейських мов, а з другого – заперечується сама причетність українців до Київської Русі, яку проголошують суто російською державою, і т. п.). Рядовому читачеві буває важко зорієнтуватися в усьому цьому, і він часто сприймає вигадки як історичну правду. Завдання науковців – протиставити всім таким дилетантським уявленням про історію українців та їхньої мови і шовіністичним амбіціям виважену і науково обгрунтовану концепцію.

Чи готові вони до цього? В принципі – так, але тут не все так просто, як здається на перший погляд, бо й серед науковців існують різні підходи до цих проблем.

На час проголошення незалежності України ще панувала офіційна й не-порушна доктрина про давньоруську народність і спільну для всіх східних слов'ян давньоруську мову, внаслідок розпаду яких в епоху феодальної роздрібненості нібито й утворилися не раніше XIV ст. три східнослов'янські народи та їхні мови. На протигагу цьому, вчені української діаспори дотримувалися концепції М. Грушевського про витоки української народності безпосередньо з праслов'янського періоду, тобто із середини I тисячоліття н. е., що радянська історіографія рішуче відкидала як ворожу буржуазно-націоналістичну концепцію.

Нині ситуація кардинально змінилася, й обидві концепції з антагоністичних стали фактично паритетними. За таких умов одні вчені твердо за-

¹ *Упершыню надрукована: Вісн. НАН України. 1996. № 9–10. С. 16–20.*

лишилися на традиційних позиціях, вважаючи спільною основою всіх східних слов'ян давньоруську народність, яку нині дехто називає давньоруською етномовною спільністю, другі сприйняли концепцію М. Грушевського та його послідовників, треті шукають якихось нових нюансів розв'язання проблеми етно- і плотогенезу українців, а серед четвертої групи вчених помітна деяка розгубленість, бо усталені стереотипи похитнулися, а щодо нових ще немає жодних офіційних вказівок.

Стало очевидним і те, що нині потребують уточнення самі поняття «етнос», «народ», «народність», «нація», оскільки сучасна наука оперує такими поняттями, як **ментальність**, **етнічна свідомість**, **національна самосвідомість** і т. п. і, очевидно, було б доцільно, щоб ці дефініції якось фігурували і в сучасному визначенні етносу, народності та нації.

Щодо походження українського народу я вважаю неправомірним шукати його витoki в археологічних культурах на території України у період до нашої ери і навіть у першій половині I тисячоліття н. е. Однак не можна заперечувати й того, що всі ці культури – і трипільська, і скіфська, і зарубинецька, і черняхівська – залишили помітний слід у нашій історії, але тут може йтися лише про **культуру**, а не **етнічну** спадкоємність, бо ні трипільці, ні скіфи не були не тільки українцями, а навіть слов'янами.

Етнічна спадкоємність населення на території сучасної України, згідно з історичними й археологічними даними, простежується із середини I тисячоліття н. е., точніше – з часів Антської держави. Але М. Грушевський помилявся, вважаючи, що український етнос та його мова формувалися лише на антській основі. Дуже істотну роль у цьому процесі відіграли й склавіни. Коли на початку н. е. праслов'янська спільність розпалася на західну, східну частини з розмежуванням їх по Західному Бугу, саме анти і склавіни та їхні предки протягом I–VI ст. н. е. у рамках пізньопраслов'янського періоду становили східнослов'янську етномовну спільність. Особливо слід підкреслити той факт, що ареал цієї спільності цілком збігався із східною частиною прабатьківщини слов'ян між Верхнім Дністром, Прип'яттю, Середнім Дніпром і південним Степом, тобто повністю вкладався в межі протокраїнської етномовної території.

Подальша діалектна диференціація цієї спільності привела не до утворення трьох східнослов'янських народностей та їхніх мов, а лише до формування діалектної системи української мови. Формування ж білоруського і російського етносів та відповідних мов відбувалося на інших територіях і за інших історичних умов. Зокрема, білоруський етнос формувався з VI–IX ст. на основі племінних об'єднань полоцько-смоленських кривичів, дреговичів

і радимичів під впливом балтського субстрату, а російський – аж з X–XI ст. на основі псковських кривичів, новгородських словен, в'ятичів та етномовного конгломерату Верхньої Волги і Середньої Оки за найактивнішою участю фінно-угорського субстрату, про що пишуть самі російські дослідники¹.

Після остаточного розпаду в середині I тисячоліття н. е. праслов'янської етномовної спільності у південній частині Русі протягом VI–VII ст. на базі носіїв склавінської празької культури й антської пенківської культури формувалися нові етнічно-політичні спільності – полянська, волинянська, деревлянська, сіверянська та інші, для яких історики придумали не зовсім вдалі назви «племена» та «союзи племен». Чи були вони вже окремими етносами, чи ні?

Як відомо, для етносу потрібна передусім **етнічна самосвідомість**. У літописі відображена самосвідомість полян, коли їхній представник вихваляє себе й паплюжить деревлян за їхній спосіб життя і звичаї². Немає підстав сумніватися, що така самосвідомість була і в інших племен. Тому, очевидно, мають рацію ті історики, що вважають територіальні політичні союзи племен окремими протодержавами, у межах яких ішов процес **формування первісних народностей**.

Протягом VII–VIII ст. у ході дальшої консолідації відбувалося поступове переростання окремих етнічно-політичних спільнот (так званих союзів племен) у феодальні князівства. Таких феодальних князівств було десь 12–14. Внаслідок їх поступового об'єднання утворилася держава Київська Русь. Той факт, що політичний, економічний і культурний центр цієї держави Київ і найдавніші землі, що увійшли до неї (Київщина, Чернігівщина і Переяславщина), – це Середня Наддніпрянщина, яка вкладалася в межі протоукраїнської етномовної території, дає підстави вважати, що Київська Русь виникла по суті як ранньоукраїнська держава. Лише згодом її межі значно розширилися, і вона стала нестійкою конфедерацією «племінних князів», демонструючи, за словами М. Брайчевського, «драматичне пере-

¹ Див.: Дебец Г. Ф., Левин М. Г., Трофимова Т. А. Антропологический материал как источник изучения вопросов этногенеза // Совет. этнография. 1952. № 1. С. 24–30 ; Алексеев В. В поисках предков. Антропология и история. М., 1972. С. 296–298 ; Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. М., 1973. С. 241 ; Ее же. О некоторых особенностях сложения антропологического типа славян // Этногенез белорусов : тез. докл. Всесоюз. конф., Минск, 3–6 дек. 1973 г. С. 81 ; Горюнова Е. И. Этническая история Волго-Окского междуречья. М., 1961.

² Див.: Повесть временных лет // Памятники литературы Древней Руси: начало русской литературы. М., 1978. С. 30–31.

плетення доцентрових і відцентрових тенденцій»¹. Це була типова величезна середньовічна імперія від Сяну до Волги, що об'єднала у своїх межах як слов'янські, так і багато різних неслов'янських племен і народів. В умовах спільної держави відбувалося їх певне зближення і консолідація. Але ступінь цієї консолідації та її наслідки і досі викликають жваві дискусії. Виник єдиний давньоруський етнос (тобто давньоруська народність) чи ні? Я переконаний, що **ні!**

Повного і остаточного злиття колишніх «союзів племен» у так звану давньоруську народність не сталося й не могло статися. Аргументи її прихильників хисткі й непереконливі. Адже територія Київської Русі була заселена нерівномірно, окремі її частини розчленовувалися дуже широкими й майже непрохідними лісами та болотами, що були свосередню «залізною завісою». При тодішніх транспортних засобах і шляхах сполучення населення цієї держави не могло усвідомлювати своєї єдності. Східнослов'янські племена були міцно прив'язані до своєї землі традиціями предків і зберігали свої етнічні й діалектні особливості.

Взаємозв'язки і взаємовпливи відбувалися на регіональному рівні, насамперед між сусідами. Тому поряд з консолідацією всієї держави значно інтенсивніше відбувалася консолідація її окремих частин: відокремленого лісами й болотами півдня Русі, полоцько-смоленського регіону, Псковсько-Новгородської землі, а згодом – і Ростово-Суздальської.

Таким чином, виникнення окремих східнослов'янських народностей, зокрема й української, відбувалося не внаслідок поділу так званої давньоруської народності на три частини, а шляхом **консолідації** кількох суміжних і близькоспоріднених груп східнослов'янських територіально-племінних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви, які в ході їх дальшої консолідації поступово переросли в українську, російську та білоруську народності.

Оскільки Київська Русь була могутньою феодальною державою, у ній, цілком природно, постійно пропагувалися всіма тодішніми засобами доцентрові ідеї. Вони виникали в стольному Києві, але в регіонах повного розуміння не знаходили. Деякі регіони були настроєні проти цих ідей неприховано вороже, і київським князям весь час доводилося втихомирювати непокірних периферійних князів. Тож декларована великокнязівською

¹ *Брайчевский М. Ю.* Восточнославянские союзы племен в эпоху формирования Древнерусского государства // *Древнерусское государство и славяне.* Минск, 1983. С. 100.

владою єдність Русі, яку нібито усвідомлювали і найширші маси і про яку ми знаємо з давньоруської літератури (єдність пропагували, оспівували, до єдності закликали), – це, швидше, явище, часто поширене в державному житті, коли офіційні ідеологи видають бажане за дійсне. Київська Русь, зрозуміло, не була в цьому винятком. Тому твердження про єдину Русь, якщо вони виходять за рамки політичного розуміння цієї проблеми, слід сприймати як вираження відповідної центрристської ідеології, а не як доказ реального існування однорідного давньоруського етносу у формі давньоруської народності.

Нівелюючо-об'єднувальним чинником для східних слов'ян не стала навіть християнська культура. По-перше, вона була спільною для східних і південних слов'ян, а в багатьох компонентах – і для Візантії, і, по-друге, ця культура, як і саме християнство, утвердилася спочатку лише в містах. Села з переважаючою кількістю населення, за дослідженнями академіка Б. О. Рибакова, почали християнізуватися лише після татаро-монгольської навали¹. Цілком ясно, що християнська культура не могла привести до формування єдиного етносу і стати культурою саме давньоруської народності. Отже, всі наявні наукові факти дають підстави говорити про давньоруське суспільство не як про єдиний етнос, а як про відносну спільність багатьох східнослов'янських етномовних груп в одній державі з єдиною офіційною ідеологією і релігією. Таким чином, не слід плутати **давньоруську державність**, що реалізувалася в утворенні Київської Русі, з **давньоруською народністю**, яка не сформувалася і не могла сформуватися в тих конкретних історичних умовах.

З настанням феодальної роздрібненості у Київській Русі, зокрема й на території сучасної України, виникають одне за одним самостійні князівства – держави, ареали яких в основному збігаються з давнім племінним членуванням східнослов'янської етномовної території. У цей час консолідаційні процеси суміжних близькоспоріднених груп протоукраїнських територіально-племінних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви відбуваються у двох ареалах: на Середній Наддніпрянщині (ядро Київської Русі – Київщина, Переяславщина і Чернігівщина) і в Галицько-Волинському князівстві. Є підстави вважати, що на кінець XII ст. українська народність у тому розумінні, до якого ми звикли ще зі шкільної лави, в основному вже сформувалася і мала дві гілки: галицько-волинську (вона зберегла за собою

¹ *Рыбаков Б. А. О двух культурах русского феодализма // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970. С. 26–31.*

традиційну назву Русь) і наддніпрянську, для якої з кінця XII ст. з'являється назва Україна.

Коли йдеться про **походження української мови**, переважна більшість зацікавлених сприймає цю проблему як походження сучасної української літературної мови. Проте слід пам'ятати, що національна мова складається з двох самостійних гілок: спільної для всієї нації літературної мови, відшліфованої майстрами художнього слова, і мови народної, яка досить відмінна в різних діалектних ареалах.

Щодо походження сучасної української літературної мови в науці жодних проблем немає. Загальновідомо, що її започаткував наприкінці XVIII ст. І. Котляревський, а основоположником став Т. Шевченко, які писали свої твори народною мовою на основі українських середньонаддніпрянських говірок. До І. Котляревського і Т. Шевченка існувала староукраїнська писемно-літературна мова (XII–XVIII ст.). Вона продовжувала давньоруські писемно-літературні традиції, а давньоруська писемно-літературна мова сформувалася під безпосереднім впливом старослов'янської (потім – церковнослов'янської) мови, запозиченої від болгар разом з прийняттям християнства у X ст. Нагадаю, що в епоху Середньовіччя у ролі літературної могла виступати й чужа мова, як, наприклад, латинська у народів Середньої та Західної Європи.

Специфічні ж мовні особливості, що стали характерними саме для української мови, виникли в народно-діалектному мовленні. Воно розвивалося за своїми внутрішніми законами і мало залежало від державного та релігійного життя суспільства. Давньоруська літературна мова, що була засобом писемного спілкування на всій території Київської Русі, також не мала ніякого впливу на розмаїття східнослов'янських діалектів, що були в той час по суті окремими мікромовами.

Розрив між літературною і народно-діалектною мовами в епоху Середньовіччя був дуже істотним, і про це слід постійно пам'ятати. Тому не можна, наприклад, цитувати уривок з «Повісті врем'яних літ» або «Слова о полку Ігоревім», написаних тодішньою літературною мовою з багатьма церковнослов'янськими рисами, і на тій підставі, що вона не схожа на сучасну українську мову, робити висновок, нібито ніякої української мови в той час ще не було. Адже ж вона існувала в усному, народно-розмовному варіанті.

Щоб дослідити походження української мови, слід з'ясувати послідовність, час і місце виникнення властивих їй фонетичних, граматичних і лексичних рис. Для цього сучасна славістика має хоч і не зовсім достатню,

проте ґрунтовну й надійну джерельну базу (це – давні писемні пам'ятки і солідні досягнення української діалектології, точніше – лінгвістичної географії, зокрема Атлас української мови, без якого реконструкція протоукраїнських діалектів абсолютно неможлива), а також чимало добротних теоретичних досліджень суспільствознавців різного профілю. Проте існує й чимало труднощів. Річ у тому, що таке авторитетне джерело наукових досліджень, як найдавніші писемні пам'ятки, що дійшли до нас, датуються аж другою половиною XI ст. (ні з X, ні з першої половини XI ст. ніяких писемних джерел ми не маємо, хоч вони, напевне, були, але загинули у часи лихоліть – нападів ворогів, пожеж, землетрусів і т. ін.).

Пам'ятки другої половини XI ст. і пізніші, такі як Остромирове Євангеліє, Збірники Святослава 1073 і 1076 рр., Архангельське Євангеліє 1092 р. та інші, створені церковнослов'янською мовою, свідомо уникали будь-яких простомовних народних рис, бо тогочасні книжники керувалися настановою, що живе народне мовлення не слід допускати в священну церковну мову – це вважалося блюзнірством. Однак при фронтальному обмеженні церковнослов'янських пам'яток можна знайти серед церковнослов'янської мовної стихії десятки й сотні прикладів відбиття живомовних рис, характерних для живої української мови. Це – фрикативний *у* замість вибухового *g*; злиття голосних *ьі*, *і* у специфічно українській звук *и*; зближення у вимові ненаголошених голосних *е* – *и* типу *се"ло*, *ве"сна*, *ве"лійкий*; перехід *ь* в *і*; чимало притаманних українській мові морфологічних особливостей; місцеві слова, такі як *багатьє*, *багно*, *гай*, *гличик*, *гребля*, *жадати*, *жито*, *зоря*, *кожух*, *криниця*, *лазня*, *оболонь*, *полонина*, *тулитися*, *ховатися*, *яр* тощо.

Отже, ці та інші діалектні риси у другій половині XI–XII ст. були для мовлення тодішніх книжників уже настільки звичними, що мимоволі, всупереч усім настановам дотримуватися традицій, усе ж таки проникали в писемність, а утворилися вони, звичайно, набагато раніше, хоч і не одночасно, – очевидно, десь у період між VI–X ст., задовго до того, як були зафіксовані на письмі.

Проте навіть така значна кількість місцевих південноруських регіоналізмів ще не створювала автономної мовної системи. Їй бракувало ще цілої низки фонетичних особливостей, що були наслідком занепаду *ь*, *ь* – так званих редукованих (ультракоротких голосних *о* та *е*). Цей процес збігся з епохою феодальної роздрібненості і справедливо вважається найважливішим фонетичним процесом у східнослов'янських говорах, поворотним етапом їхнього розвитку. Для української мови цей процес дав перехід *о*, *е* в *і* у нових закритих складах (*віл*, *кінь*, *ніч*), сполучення *-ри-*,

-ли- (*гриміти, глитати, кривавий*), форми типу *лий, рий, шия, молодий*, зміну л на ʎ (*воўна, воўк, поўний, тоўстий, моўчати*), пом'якшення суфікса -ський, подовження приголосних у словах типу *суддя, збіжжя, зілля, життя, ніччю* і т. п.

Процес занепаду редукованих у південних протоукраїнських говорах завершився десь у першій половині XI ст., у північних протоукраїнських говорах – очевидно, протягом першої половини XII ст., а в проторосійських говорах – лише наприкінці XIII ст. Таким чином, рубіж XI–XII ст. можна умовно визнати часом завершення формування української мови і початком нового етапу її історії, коли вона вже набула в основному всіх притаманних їй мовних рис.

З усього сказаного впливає такий загальний висновок.

Формування українського народу та української мови почалося приблизно з середини I тисячоліття н. е. і розтягнулося на кілька століть. Українська мова увібрала в себе значну частину праслов'янської мовної спадщини, яка в інших слов'янських мовах відображена меншою мірою або й зовсім зникла; у протоукраїнських діалектах протягом VI–IX ст. виникло у різний час чимало інших специфічно українських або українсько-білоруських, менше – українсько-російських діалектних особливостей, деякі з них – під впливом інших мов або іномовних субстратів. Цей процес тривав і в епоху Київської Русі, і в наступний період – від XIII ст. й далі, а певні зміни і вдосконалення української мовної системи тривають і нині. Це – безперервний рух і розвиток. Але тим рубежем, від якого українська мова виступає з усіма характерними мовними особливостями, що становлять її специфіку, був приблизно кінець XI – початок XII ст.

Такі висновки в основному збігаються з тим, що у свій час писали історики східнослов'янських мов – П. Житецький, О. Потебня, А. Кримський, Л. Булаховський, Ю. Шевельов. Така хронологізація знаходить підтримку навіть серед деяких сучасних російських філологів.

ВЫТОКИ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ: НОВАЯ КАНЦЭПЦЫЯ. ДА ПРАБЛЕМЫ «БЕЛАРУСЬ ПАМІЖ УКРАІНАЙ І РАСІЯЙ»¹

Праблемы паходжання ўсходнеславянскіх моў, у тым ліку і беларускай, хвалявалі не адно пакаленне вучоных, пачынаючы яшчэ з сярэдзіны мінулага стагоддзя. Як вядома, гэтыя праблемы вырашаліся ў розны час па-рознаму ў залежнасці ад аб'ёму наяўнага фактычнага матэрыялу, дасканаласці спосабаў яго інтэрпрэтацыі, а часта – і палітычнай арыентацыі саміх даследчыкаў. Адзначаныя фактары часам уплывалі на навуковую пазіцыю нават высокаадукаваных і аўтарытэтных спецыялістаў, працы якіх не страцілі навуковага значэння і ў наш час. І, мусіць, не віна, а бяда многіх вучоных была ў тым, што яны не змаглі вызначыць сапраўднае месца беларускай мовы сярод іншых усходнеславянскіх моў, памылкова лічачы яе варыянтам то ўкраінскай, то рускай, то польскай, а прагрэсіўныя погляды на сапраўдную гісторыю беларускай мовы Я. Карскага, як і А. Шахматава, А. Крымскага і іншых выдатных філолагаў, цяжка прабівалі сабе дарогу і вельмі марудна ўсталёўваліся як агульныя навуковыя ісціны.

Бясспрэчнай ісцінай у апошняй інстанцыі, узвезденай у ранг дзяржаўнай дактрыны, стаў пастулат савецкага мовазнаўства пра паходжанне ўсходнеславянскіх моў ад агульнага кораня – старажытнарускай мовы. Яшчэ зусім нядаўна існавала афіцыйна ўстаноўленая дата ўзнікнення беларусаў і ўкраінцаў, адзіная і непарушная, – XIV ст. (пра рускую мову дазвалялася гаварыць практычна з X ст.). Аднак нават павярхоўны, але непраздзяты аналіз тэзісаў пра Кіеўскую Русь як агульную калыску брацкіх усходнеславянскіх народаў, пра старажытнарускую народнасць як этнічную аснову рускіх, ўкраінцаў і беларусаў і пра старажытнарускую мову як агульную крыніцу кожнай з усходнеславянскіх моў паказвае міфічнасць усіх гэтых афіцыйных догмаў, створаных не на навуковым, а на ідэалагічным падмурку.

Праблематычнасць старажытнарускай народнасці ўзнікае ўжо з таго, што мы дагэтуль фактычна не маем навуковых азначэнняў народнасці

¹ *Упершыню надрукавана:* Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу : у 2 ч. / рэд.: У. М. Конан [і інш.]. Мінск : ННАЦ імя Ф. Скарыны, 1997. Ч. 2. С. 329–334.

і нацыі, якія адлюстроўвалі б глыбінную сутнасць гэтых грамадскіх з'яў. Адносна разумення народнасці, у прыватнасці старажытнарускай, нашы вучоныя ўвесь час паслядоўна кіраваліся тэзісам пра тое, што народнасці ўласцівы тыя самыя рысы, што і нацыі, але ў пачатковым, неразвітым выглядзе. А наконт нацыі мы, як ні дзіўна, да гэтага часу карыстаемся, па сутнасці, сталінскім вызначэннем, змешчаным у «Кароткім курсе гісторыі ВКП(б)», згодна з якім нацыя – гэта гістарычная супольнасць людзей, якая характарызуецца агульнасцю тэрыторыі, мовы, эканамічных сувязей, асаблівасцямі псіхічнага складу, што выяўляецца ў спецыфічных рысах культуры. І зусім нічога не сказана пра ментальнасць, народныя звычай і г. д.

Але калі нават кіравацца гэтым застарэлым азначэннем народнасці і нацыі, давесці, што старажытнаруская народнасць мела ўсе неабходныя для яе адзнакі – агульную тэрыторыю, мову і агульны псіхалагічны склад (гэта значыць – агульную культуру), практычна немагчыма. Даследуючы гэтую праблему ўжо працяглы тэрмін, я прыйшоў да супрацьлеглай думкі: што старажытнарускай народнасці, а значыць, і старажытнарускай народна-гутарковай мовы ніколі не было; гэта – выдумка кампартыйных ідэолагаў, якія падмянілі паняцці, што датычацца народнасці, паняццямі, звязанымі з дзяржаўнасцю.

Рэальныя гістарычныя факты даюць падставу ўспрымаць старажытнаруская грамадства не як адзіную старажытнарускую народнасць, а як адносную супольнасць шматлікіх усходнеславянскіх этнамоўных груп у адной дзяржаве з адзінай афіцыйнай ідэалогіяй і рэлігіяй. Тое адзінства Русі, пра якое мы ведаем са старажытнарускай літаратуры (адзінства прапагандавалі, да адзінства заклікалі), гэта хутчэй з'ява, пашыраная ў дзяржаўным жыцці шматэтнічных і шматнацыянальных палітычных утварэнняў, калі кіруючыя колы імкнуцца зліць гэтую разнастайнасць у адну безаблічную шэрую масу паводле прынцыпу «ў адной дзяржаве – адзін народ», а афіцыйныя ідэолагі выдаюць жаданае за рэчаіснае. Так было ў Кіеўскай Русі, так было на працягу ўсёй гісторыі Расійскай імперыі з яе пастаянна актуальнай праблемай «обрусения инородцев», тое самае працягвалася і ў Савецкім Саюзе (прыгадаем пастулат пра «новую гістарычную супольнасць людзей – савецкі народ», хоць сёння ўжо наўрад ці хто сумняваецца, што гэта быў чысты міф). Тэрмін «старажытнаруская мова» мае права на існаванне, але ўжываць яго правамерна толькі адносна пісьмова-літаратурнай мовы, якая поруч з царкоўнаславянскай (мовай праваслаўнай царквы) абслугоўвала ўсе сферы дзяржаўнага жыцця і была сапраўды агульнай (хоць і з некаторымі рэгіянальнымі моўнымі асаблівасцямі) для ўсёй тэрыторыі Кіеўскай Русі.

Узнікненне ж асобных усходнеславянскіх народнасцей у XI–XIII стст. адбывалася не шляхам падзелу так званай старажытнарускай народнасці на тры часткі, а спосабам кансалідацыі некалькіх сумежных і блізкароднасных груп усходнеславянскіх тэрытарыяльна-племянных аб’яднанняў у кампактныя культурна-этнаграфічныя масівы, якія ў выніку іх далейшай кансалідацыі перараслі ва ўкраінскую, беларускую і рускую народнасці. Гэты працэс быў аб’ектыўны і не спараджаўся феадальнай раздробленасцю, а толькі стымуляваўся ёй; такім чынам, ён пачаўся значна раней – з VI–VII стст. н. э. Вось чаму традыцыйнае сцверджанне пра Кіеўскую Русь як калыску трох усходнеславянскіх народаў не мае пад сабой рэальнай навуковай глебы, і большасць сучасных украінскіх гісторыкаў яго адкінулі як ідэалагічную выдумку.

Фармаванне ўсходнеславянскіх дыялектаў, у прыватнасці і ранне-беларускіх, было цесна звязана з гісторыяй адпаведных племянных саюзаў. Цяпер амаль усе гісторыкі сыходзяцца ў тым, што ўсходнеславянскія «племянныя княжанні», гэта значыць, саюзы плямён напярэдадні аб’яднання іх у межах Кіеўскай Русі, з’яўляліся тэрытарыяльнымі, палітычнымі саюзамі дзяржаўнага тыпу, унутры якіх адбываўся гістарычны працэс кансалідацыі розных этнічных элементаў. Па сутнасці, гэта было фармаванне першабытных народнасцей. У розных частках усходнеславянскага арэала гэтыя саюзы характарызаваліся пэўнымі этнічнымі і дыялектнымі асаблівасцямі, якіх яны не страцілі і ў складзе Кіеўскай Русі, паколькі поўнага і канчатковага зліцця племянных саюзаў у так званую старажытнарускую народнасць не адбылося. На аснове найбольш роднасных груп усходнеславянскіх плямён паступова фармаваліся кампактныя этнаграфічна-дыялектныя арэалы, якія паслужылі асновай трох усходнеславянскіх народнасцей – украінскай, беларускай і рускай. З гэтага пункту гледжання на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў VIII – пачатку IX ст. выдзяляліся адметныя па паходжанні дзве вялікія этнічна-племянныя групы ўсходніх славян. Адна з іх, паўднёва-заходняя, цягнулася да Палесся і была цесна звязана са склавінамі (нашчадкі дрыгавічоў, радзімічаў, паўночнай часткі валынян і драўлян); другая група – паўночна-ўсходняя, якая ахоплівала саюз плямён крывічоў (іхнія продкі прыйшлі на поўнач Усходняй Еўропы з Паўднёвай Балтыкі).

Важнае значэнне для ўсходнеславянскага этнагенезу наогул і для фармавання беларускай народнасці і яе мовы меў і той факт, што славяне рассяляліся ва Усходняй Еўропе не на бязлюдных прасторах, а сярод мясцовых абарыгенаў. На большай частцы сучаснай беларускай этнамоўнай тэрыторыі гэта, як вядома, былі балты, а ўсю сучасную паўночную і цэн-

тральную Еўрапейскую Расію ў той час засялялі фіна-ўгорскія плямёны. Роля гэтых субстратаў у фармаванні далейшых мясцовых этнічных і дыялектных своеасаблівацей усходніх славян была настолькі істотнай, што сярод крывічоў, якія з паўночнага ўсходу рассяляліся на колішніх землях старажытных балтаў, пад уплывам мясцовага субстрату вылучыліся яшчэ дзве групы – полацкія і смаленскія крывічы, нашчадкі якіх з часам сталі часткай беларускай народнасці.

У наш час беларускія гісторыкі надаюць Полацкай зямлі выключна важную ролю ў гісторыі свайго народа, лічачы яе сацыякультурнай прасторай узнікнення і развіцця беларускага этнасу і нацыянальнай дзяржаўнасці. Калі ж гаварыць пра ўзнікненне беларускіх дыялектаў, шукаць на Полацкай зямлі цэнтр іх фармавання нельга, таму што палітычныя рэаліі часцей за ўсё фармуюцца па зусім іншых законах, чым моўныя асаблівасці.

Я прытрымліваюся таго пункту гледжання, што ў данацыянальны перыяд і нават у перыяд да інтэнсіўнага фармавання народнасцей набор дыялектных рыс якіх-небудзь груп плямён і складаў асноўную сутнасць іх мовы. Вось чаму тэрыторыі моў у той час супадалі з тэрыторыяй дыялектаў. Пры адсутнасці пісьменнасці ніякага кансалідуючага фактару, які аказаўся б мацнейшы за дыялектныя асаблівасці і аб'ядноўваў бы шырэйшыя этнічныя масівы, нівелюючы дыялектныя адрозненні, не было. Таму і ў дакіеўскі перыяд, і ў эпоху Кіеўскай Русі на яе тэрыторыі існавалі такія асноўныя дыялекты, якія па сутнасці з'яўляліся асобнымі мовамі, як галіцкі, карпацкі, палескі, крывіцкі, славенскі, і дыялектны кангламерат Верхняй Волгі і Сярэдняй Акі. Ніводная з дзвюх існуючых літаратурных моў у Кіеўскай Русі не стала кансалідуючай, бо абедзве (і старажытнаруская, і царкоўнаславянская) былі далёкімі ад народна-гутарковай мовы ва ўсіх дыялектных арэалах. А горш за ўсё, як падкрэсліваюць некаторыя даследчыкі, было тое, што ўся старажытнаруская адукацыя будавалася на царкоўнай (хрысціянскай) аснове, а хрысціянства ў Старажытнай Русі так і не стала масавай рэлігіяй сельскага насельніцтва, якое тады пераважала. Хрысціянства не было і не магло быць фактарам кансалідацыі, бо яно не прыжывалася ў вёсках аж да мангола-татарскай няволі.

У такой сітуацыі на тэрыторыі пазнейшых беларускіх зямель у старажытнарускі перыяд выразна выдзяляліся два дыялектныя масівы (=дзве мовы) – палескі і крывіцкі. Узнавіць сёння ўсе рысы, якімі адрозніваліся гэтыя мовы-дыялекты, вельмі цяжка, але некаторыя з іх мы ведаем. У прыватнасці, няма сумнення ў тым, што для палескага дыялектнага масіву («палескай мовы») былі характэрны: 1) дыфтонгі; 2) змяненне ненаціскных

$a > e$ (*памець, тысяча, месяц*); 3) рэфлексацыя $\text{ʔ} > e$; 4) пераход $e > o$ пасля шыпячых і j перад цвёрдымі зычнымі і ў канцы слова; 5) наяўнасць фрыкатыўнага v ; 6) білабіяльны w ; 7) дыспалаталізаваны p ; 8) цвёрдыя шыпячыя $ж, ч, ш$ і свісцячы $ц$. Дыялекты ж крывічоў («крывіцкая мова») мелі наступныя найбольш характэрныя рысы: 1) пераход націскага $e > o$ перад цвёрдым зычным; 2) выбухны g ; 3) лабія-дэнтальны v ; 4) збліжэнне і супадзенне свісцячых $ж, ч, ш > з, ц, с$ (чоканне і цоканне); 5) цвёрдыя шыпячыя $ж, ч, ш$ і свісцячы $ц$; 6) супадзенне $з' - ж', с' - ш'$; 7) спалучэнні *гл, кл* на месцы праславянскіх *dl, tl*; 8) адсутнасць эфекту другой палаталізацыі заднеязычных (захаванне спалучэнняў *зв, кв* замест чаканых *зв, цв*). Адметныя з'явы былі таксама і ў граматыцы, і ў лексіцы.

Хаця ўказанымі дзвюма мовамі-дыялектамі карысталіся генетычна адметныя групы ўсходніх славян, іх няўхільна і паслядоўна збліжалі дыялектныя рысы, якія ўзніклі пад уплывам агульнага для абодвух этнамоўных арэалаў балтыйскага субстрату. Сучасны ўзровень навуковых ведаў не пакідае сумнення ў тым, што значэнне балтыйскага этнічнага кампанента ў фармаванні славянскага насельніцтва на поўнач ад Прыпяці, у Верхнім Падняпроўі і Падзвінні не толькі бяспрэчнае, але і вельмі істотнае, пра што сведчаць тапанімічныя, археалагічныя, антрапалагічныя, этнаграфічныя і іншыя матэрыялы. Балтыйскі субстрат у ранніх беларускіх плямён стаўся больш устойлівым у параўнанні з племяннымі і дзяржаўнымі ўтварэннямі. Ён вытрымаў усе этнічныя і палітычныя катаклізмы і з часам зрабіў прыкметны ўплыў на фармаванне беларускай народнасці і беларускай мовы. Як паказваюць даследаванні, менавіта ўплывам гэтага субстрату найбольш верагодна тлумачацца такія спецыфічныя рысы беларускай фанетыкі, як поўнае (недысімілятыўнае) аканне, якое ўзнікла, верагодна, у VII–VIII стст. на землях дрыгавічоў, радзімічаў і ў заходнім арэале крывічоў і вяцічаў, дзеканне і цеканне (мажліва, раней за ўсё ў дыялектах радзімічаў яшчэ ў складзе дубскага племяннога саюза), а таксама заўважаны яшчэ Я. Карскім агульны беларуска-балтыйскі слоўнікавы фонд і словы з агульнымі каранямі – асабліва ў сельскагаспадарчай, рыбалавецкай і бортніцкай лексіцы, якая адносіцца да сферы старажытнай чалавечай дзейнасці.

Зусім іншыя тэндэнцыі пачалі намячацца ў перыяд станаўлення народнасцей, якія поўнасцю рэалізаваліся ў эпоху фармавання нацый. У гэтыя, значна пазнейшыя, гістарычныя перыяды кансалідуемым элементам пачалі выступаць літаратурна-пісьмовыя (з часам – літаратурныя) мовы. У нацыянальны перыяд самога толькі набору дыялектных рыс было ўжо занадта мала, каб лічыць яго мовай. Тут ужо на першы план выступае менталітэт

як новы і вышэйшы тып духоўнасці, нацыянальная ідэя, якія аказваюцца больш моцнымі за дыялектныя асаблівасці.

Указанія акалічнасці прывялі да таго, што ў адзіны нацыянальны моўны комплекс маглі ўключыцца адметныя, а часам і генетычна розныя і структурна досыць далёкія гаворкі (напрыклад, паўночныя і паўднёвыя рускія гаворкі). Таксама адзіным беларускім нацыянальным этнамоўным комплексам сталі і колішнія палеская і крывіцкая мовы, набыўшы статус дыялектаў (пагодле сучаснай класіфікацыі – паўднёва-заходні і паўночна-ўсходні дыялекты). Асабліва ўражае тое, што ў час фармавання нацый і нацыянальных моў некаторыя вялікія і кампактныя дыялектныя масівы з працяглай агульнай гісторыяй і стойкай генетычнай памяццю былі раздзелены, быццам разрэзаны па жывым целе, і размеркаваны паміж рознымі нацыянальнымі мовамі (палескі дыялектны масіў – між беларускай і ўкраінскай, крывіцкія гаворкі – беларускай і рускай мовамі). Але гэта здарылася даволі позна – пасля XIV–XV стст.

Мы разумеем, што не ўсіх даследчыкаў і зацікаўленых асоб наогул задаволіць запрапанаванае тут разуменне крыніц і ранняга этапу фармавання беларускай мовы. Прыхільнікі традыцыйных поглядаў на пачатак самастойнага існавання ўсходнеславянскіх моў, відаць, і далей будуць успрымаць дату адліку самастойнай гісторыі беларускай мовы ад XIV ст. як аб'ектыўную і навукова абгрунтаваную, а сярод радыкальна настроеных аматараў старажытнасцей пашыраецца тэндэнцыя шукаць яе карані задоўга да нашай эры. У гэтай вельмі складанай праблеме патрэбны далейшыя навуковыя пошукі сумеснымі намаганнямі мовазнаўцаў, гісторыкаў, археолагаў, фалькларыстаў, этнографіаў і даследчыкаў іншых профіляў. Але такія навуковыя пошукі павінны стаць вышэй за ўсе ідэалагічныя догмы, каб аб'ектыўнасць вучонага і яго служэнне ісціне ніколі не падмяняліся ні кан'юнктурным прыстасавальніцтвам, ні нацыянальнымі амбіцыямі.

ПЕРШЫ ПЕРАКЛАДНЫ БЕЛАРУСКА-ЎКРАЇНСКІ СЛОЎНІК (КАНЦЭПЦЫЯ І ПРЫНЦЫПЫ ЎКЛАДАННЯ)¹

Українскі і беларускі народы здаўна з'яднаны мастамі дружбы і братэрства. Як вядома, яны маюць шмат агульнага ў гістарычным лёсе, мове, песнях, паданнях, звычаях, таму заўсёды адчувалі патрэбу ў пастаянных зносінах, бесперапынным абмене жыццёвым і культурным вопытам. Жывы інтарэс украінцаў да грамадска-палітычнага і культурнага жыцця беларускага народа асабліва ўзрос у сучасных, посткамуністычных, умовах адраджэння і развіцця нашых суверэнных дзяржаў.

Украінская грамадскасць успрымае сучасную Беларусь як высокаразвітую еўрапейскую дзяржаву, якая, хоць і перажывае цяпер часовыя спецыфічныя цяжкасці, але мае магутны эканамічны і навукова-тэхнічны патэнцыял, багатую духоўную культуру, арыгінальную мастацкую літаратуру, самабытнае прафесійнае і народнае мастацтва. Таму ў наш час не толькі ўкраінскія пісьменнікі і творчая інтэлігенцыя, але і прадстаўнікі тэхнічных прафесій, значная частка маладога пакалення ўсё больш заўважна імкнуча глыбока і ўсебакова пазнаць духоўныя каштоўнасці братняй Беларусі, чытаць у арыгінале класікаў беларускай літаратуры і сучасную перыёдыку, паспрабаваць свае сілы ў перакладзе беларускіх твораў. З другога боку, Украіна стала другой Бацькаўшчынай для амаль 500 тысяч беларусаў. Адарваныя ад свайго краю, яны не мелі спрыяльных умоў для вывучэння роднай мовы, і пераважная іх большасць ёю не валодае. Цяпер і ў іх паступова абуджаецца нацыянальная свядомасць, патрэба ў родным слове, і для вывучэння роднай мовы ім неабходны адпаведныя падручнікі і слоўнікі.

Для вывучэння беларускай мовы ва Украіне нядаўна быў выдадзены першы і пакуль што адзіны мой падручнік для вучняў агульнаадукацыйных школ, гімназій, студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў². Ён можа быць выкарыстаны таксама як самавучыцель беларускай мовы. Аднак авалоданне беларускай мовай немагчыма без беларуска-ўкраінскага слоўніка. У гісторыі ўкраінска-беларускіх этнамоўных і культурных адносін такога слоўніка дагэтуль не было, і ўсе пераклады з беларускай мовы на ўкраінскую ажыццяўляліся праз пасрэдніцтва беларуска-рускіх слоўнікаў.

¹ *Упершыню надрукавана*: Кантакты і дыялогі : інфарм.-аналіт. бюл. 2000. № 6. С. 25–30.

² *Півторак Г.* Білоруська мова : падручник. Київ, 1997.

Украінскія беларусісты лічаць укладанне і выпуск беларуска-ўкраінскага слоўніка не толькі даўно наспелай задачай, але і нашым маральным абавязкам, справай гонару ўкраінскага мовазнаўства, паколькі ў Беларусі ўжо даўно выйшаў украінска-беларускі слоўнік¹.

Таму цяпер у Інстытуце мовазнаўства імя А. А. Патабні НАН Украіны мы ўкладаем агульнамоўны перакладны беларуска-ўкраінскі слоўнік (на гэты час укладзена прыблізна палова слоўніка). Яго аўтары – член-карэспандэнт НАН Украіны, доктар філалагічных навук, прафесар Р. Піўтарак і навуковы супрацоўнік аддзела агульнаславістычнай праблематыкі і ўсходнеславянскіх моў Інстытута мовазнаўства НАН Украіны кандыдат філалагічных навук А. Скапненка. Гэта будзе кампактны, зручны для карыстання слоўнік, у які ўвойдзе прыблізна 25 тыс. рэестравых слоў (агульны аб’ём слоўніка каля 45 аркушаў). Ён будзе даваць дастатковы аб’ём інфармацыі і задавальняць найвастрэйшыя практычныя патрэбы пры перакладзе разнастайных тэкстаў з беларускай мовы на ўкраінскую. Гэты слоўнік прызначаецца для шырокага кола літаратараў, журналістаў, навуковых супрацоўнікаў, студэнтаў і ўсіх тых, хто імкнецца вывучыць беларускую мову або, прынамсі, бліжэй, непасрэдна пазнаёміцца з беларускай літаратурай розных жанраў. Ён стане багатай крыніцай засваення спецыфічнага нацыянальнага фонду беларускай лексікі для вучняў сярэдніх школ і студэнтаў філалагічных факультэтаў ВНУ, а таксама будзе карысным для вывучэння ўкраінскай мовы беларускамоўнымі чытачамі.

Беларуска-ўкраінскі слоўнік укладаецца па дыферэнцыяльнаму прынцыпу, гэта значыць у яго ўключаецца пераважна агульнаўжывальная лексіка сучаснай беларускай літаратурнай мовы, а таксама найбольш пашыраныя ў беларускай літаратуры размоўныя словы, архаізмы і дыялектызмы, якія істотна адрозніваюцца ад украінскіх адпаведнікаў. Асаблівая ўвага ўдзяляецца беларуска-ўкраінскім міжмоўным амонімам (так званым фальшывым сябрам перакладчыка). Напрыклад, бел. **дыван** – ‘тканы варсісты ўзорчаты выраб’, рус. *ковер*, укр. *килим*, а ўкр. *диван* – гэта ‘канапа’; бел. **лунаць** – ‘плаўна лятаць, рухацца, развявацца ў паветры; знаходзіцца ў стане ўзвышаных або далёкіх ад рэчаіснасці пачуццяў’, а ўкр. *лунати* – ‘гучаць’. Аднак з мэтай захавання пэўных лексікаграфічных прынцыпаў у слоўнік уключаны і некаторыя апорныя беларускія лексемы, якія не маюць істотных фанетыка-арфаграфічных адрозненняў ад украінскіх адпаведнікаў, але вытворныя формы ад якіх адрозніваюцца настолькі, што ўскладняюць іх семантызацыю і патрабуюць перакладу.

У слоўніку прыводзіцца шмат характэрных для беларускай мовы словазлучэнняў і фразеалагічных зваротаў, якія часта ўжываюцца ў бела-

¹ Лемцюгова В. П. Украінска-беларускі слоўнік. Мінск, 1980.

рускай мастацкай і навукова-папулярнай літаратуры. У прыватнасці, будуць зафіксаваны словазлучэнні, у якіх састаўныя кампаненты ў беларускай мове адрозніваюцца ад украінскіх. Напрыклад, беларускаму прыметніку **лугавы** адпавядаюць украінскія *лучний* і *луговий*, але некаторыя словазлучэнні з гэтым прыметнікам патрабуюць перакладу: бел. **л. матыль** лучний (луговий) метелик, **~выя глебы** лучні (лугові) ґрунты, бел. **~выя краскі** лучні (лугові) квіты (а не ‘фарбы’) і т. п.

Першы беларуска-ўкраінскі слоўнік дасць цікавы і вычарпальны (прынамсі, на ўзроўні літаратурных моў) матэрыял для параўнальных і параўнальна-тыпалагічных даследаванняў лексічных сістэм украінскай і беларускай моў. У прыватнасці, будуць досыць поўна пададзены лексемы-назоўнікі, якія ў беларускай і ўкраінскай мовах належаць да розных граматычных родаў, маюць рознае месца націску. Напрыклад, у беларускай мове назоўнікі *алей*, *вуаль*, *галош*, *медаль*, *пачак*, *цень*, *шаль*, *шынель* і некаторыя іншыя – мужчынскага роду, а ва ўкраінскай мове – жаночага: *оля*, *вуаль*, *калоша*, *медаль*, *пачка*, *тіль*, *шалья*, *шинеля*; назоўнікі *ложак*, *цуд*, *яблык* у беларускай мове – мужчынскага роду, а ва ўкраінскай *ліжка*, *чудо*, *яблуко* – ніякага роду; назоўнік *брыво* ў беларускай мове ніякага роду, ва ўкраінскай мове *брова* – жаночага роду.

Асабліва паказальныя беларуска-ўкраінскія адрозненні ў акцэнтаванні слоў, як, напрыклад, бел. *агляд* – укр. *о́гляд*, *агрэ́ст* – *а́грус*, *аку́нь* – *о́кунь*, *ане́л* – *а́нгел*, *бры́дкі* – *бри́дкий*, *ва́пна* – *вапно́*, *віхо́р* – *віхо́р*, *высо́ка* – *высо́ко*, *га́ньба* – *ганьба́*, *гліня́ны* – *гли́няний*, *даве́дка* – *до́відка*, *дазво́л* – *до́звіл*, *дзе́яч* – *діяч*, *дзяўчы́на* – *ді́вчына*, *за́лоза* – *за́лоза*, *захо́дні* – *за́хідни*, *каро́тка* – *ко́ротко*, *кве́тнік* – *квітні́к*, *колі́сь* – *колісь*, *ле́гчы* – *лягті́*, *лопу́х* – *лопу́х*, *лязо́* – *ле́зо*, *маладо́ць* – *мо́лодість*, *мо́мант* – *моме́нт*, *ме́та* – *ме́та*, *мя́ккі* – *м'які́й*, *наспе́х* – *на́спіх*, *падле́так* – *підлі́ток*, *па́мятаць* – *пам'ята́ти*, *прыгажо́ць* – *приго́жість*, *свято́ло* – *сві́тло*, *сумны́* – *сумні́й*, *уно́чы* – *уночі́*, *упе́рад* – *упере́д*, *ца́лкам* – *ці́лком*, *царква́* – *це́рква*, *чарга́* – *че́рга*, *чо́рствы* – *черстві́й*, *шыро́ка* – *ши́роко* і інш.

Беларуска-ўкраінскі слоўнік змяшчае і агульныя для абедзвюх моў лексемы, якія ў кожнай мове маюць розны літаратурны ці стылістычны статус. Напрыклад, да беларускага слова *позірк* існуе ўкраінскі адпаведнік *погляд*, але ў дыялектах даволі пашыраны і *позирк*; ва ўкраінскай мове назоўнік *чоло* – звычайная літаратурная форма, а беларускія слоўнікі да *чало* даюць рэмаркі *застарэлае* і *паэтычнае*.

У рэестр беларуска-ўкраінскага слоўніка свядома не ўключаліся словы, якія пры перакладзе не выклікаюць ніякіх цяжкасцей або для семантызацыі якіх дастаткова элементарнае знаёмства са спецыфічнымі асаблівасцямі беларускай графікі, фанетыкі і граматыкі, а іменна: словы, абсалютна то-

есныя па напісанню і значэнню (бел. і ўкр. *баба, брат, голуб, каштан, куток, лапа, латка, мова, рука, сажка, сон, табло, там, танк, туман, хіба, храм, чумак, шлях, яма* і шмат падобных); словы, якія маюць толькі арфаграфічныя адрозненні, абумоўленыя пэўнымі заканамернасцямі беларускай мовы (бел. *варона, галава, дарога, дзень, жыццё, жэрдка, ціха, чырвоны, чэсны, шчасце, шчотка, шэць, рэзаць, сэрца* і т. п.), уласныя імёны, геаграфічныя назвы і абрэвіатуры, а таксама іншамоўныя словы, уласцівыя ўсім усходнеславянскім мовам або толькі беларускай і ўкраінскай, застарэлая, дыялектная і тэрміналагічная лексіка, адсутная або рэдка ўжывальная ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Наш беларуска-ўкраінскі слоўнік адлюстроўвае найнавейшыя дасягненні беларускай лексікаграфіі. Ён ствараецца на базе «Беларуска-рускага слоўніка» ў 2-х т. і «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» ў 5-ці т., але ўлічвае дадзеныя таксама іншых сучасных беларускіх дыялектных, фразеалагічных, арфаграфічных і іншых слоўнікаў.

Будова слоўнікавых артыкулаў грунтуецца на традыцыях беларускай лексікаграфіі. Рээстравыя словы ў слоўніку размешчаны ў строга алфавітным парадку. Кожны слоўнікавы артыкул, як правіла, змяшчае адно беларускае слова. Да беларускіх слоў і словазлучэнняў прыводзяцца найдакладнейшыя ўкраінскія адпаведнікі. Апісальны пераклад даецца толькі тады, калі беларускае слова не мае ва ўкраінскай мове адэкватнага адпаведніка. Напрыклад, **аблётнік, -у ч. обл.** дрова, заготовлены весною на зиму; **калашман ч. розм.** людина в широких штанах; **лоўж, род. лаўжа** купа хмизу (гілля, вітролomu, ломачця), **ляшыць обл.** розбивати ділянку землі на смуги.

У беларускіх шматзначных словах кожнае значэнне выдзяляецца ў слоўнікавым артыкуле арабскімі лічбамі; адпаведнікі да кожнага значэння аб'ядноўваюцца ў асобныя групы і нумаруюцца. Калі ж розныя значэнні беларускага слова перакладаюцца аднолькавымі ўкраінскімі адпаведнікамі, падзел на значэнні, як правіла, не робіцца.

Калі беларускае слова ўжываецца толькі ў пэўным словазлучэнні, то пасля такога слова ставіцца двукроп'е, а далей прыводзіцца адпаведны выраз і даецца яго пераклад. Пры гэтым украінскі адпаведнік можа быць як фразеалагізмам, так і свабодным словазлучэннем:

бел. **абвэсны: абвэсны лад грам.** дійсний спосіб.

адыходак: на адыходак на прощання.

аво́хці: аво́хці мне ой леле! (лелечко!), ой ліхо! (лішенько!).

лу́каткі: хадзіць у лу́каткі ходіти зигзагом (зигзагами).

Належная ўвага ў слоўніку ўдзяляецца беларускім словам-сінонімам і антонімам. Калі рээстраванае беларускае слова мае часцей ужываны або

стылістычна нейтральны сінонім, такое слова без рэмарак, памет і перакладу адсылаецца да сіноніма, дзе даюцца неабходныя паметы і прыводзяцца ўкраінскія адпаведнікі.

Беларускія амонімы, гэта значыць словы з аднолькавым напісаннем, але розныя па значэнню, даюцца асобнымі артыкуламі, якія пазначаюцца справа ўгары арабскімі лічбамі. Калі амонімы азначаюць розныя часціны мовы, пры кожным з іх даецца адпаведная граматычная памета, напрыклад:

пáлка¹ *імен. ж.* пáліця.

пáлка² *присл.* пáлко, полум'яно.

Пры амонімах з розным месцам націску лічбавыя паметы не падаюцца:

му́ка *ж.* поку́та, страждáння с.

мука́ *ж.* бóрошно с.

Пры рэестравых беларускіх назоўніках паслядоўна пазначаецца граматычы род (*ч., ж., с.*). Украінскія назоўнікі-адпаведнікі маюць памету граматычнага роду толькі тады, калі ён не супадае з родам беларускага назоўніка. Назоўнікі агульнага роду выдзелены паметамі *ч.* і *ж.*

Каб даць украінскаму чытачу паўнейшую інфармацыю пра граматычныя асаблівасці беларускай мовы, пры многіх беларускіх словах адзначаюцца і некаторыя іх дадатковыя граматычныя формы, у прыватнасці, канчаткі роднага склону адзіночнага і множнага лікаў тых назоўнікаў і займеннікаў, утварэнне або напісанне якіх можа выклікаць пэўныя цяжкасці (калі пры назоўніках мужчынскага роду форма роднага склону не даецца, гэта значыць, што яны маюць канчатак *-а (-я)*).

Дзеясловы змешчаны, як правіла, у форме незакончанага (па традыцыі прыводзяцца на першым месцы) і закончанага трывання пераважна ў адным слоўнікавым артыкуле. Асобнымі артыкуламі дзеясловы незакончанага і закончанага трывання даюцца толькі тады, калі кожная з гэтых форм мае своеасаблівы фанетычны склад, патрабуе дадатковых тлумачэнняў, а часам і тады, калі дзеяслоў незакончанага трывання мае дзве ці больш паралельныя формы (*аблягаць – аблэгчы, абвяшчаць – абвясціць, абмяркоўваць – абмеркаваць, акорваць – акарыць; ахалоджваць і ахаладжаць – ахаладзіць; адтрасаць і адтрэсваць – адтрэсці* і т. п.). У такіх выпадках слоўнікавыя артыкулы ўзаемна звязваюцца адсыланнем *див. шце*.

Калі дзеяслоў у форме незакончанага трывання істотна не адрозніваецца ад адпаведнай украінскай формы, а форма закончанага трывання структурна адменная або яе семантызацыя выклікае пэўныя цяжкасці, такі дзеяслоў даецца як рэестравы толькі ў форме закончанага трывання:

абдзьму́ць *док.* абду́ти.

абвэ́сці *док. у рiзн. знач.* обвести, але **абдзіма́ць**, **абвóдзіць**, згодна з прынятымі прынцыпамі, у слоўніку не даюцца.

У некаторых складаных словаўтваральных выпадках пры рээстравым дзеяслове-інфінітыве даецца форма мінулага часу мужчынскага роду закончанага трывання:

абвэ́ргнуць *мин.* абвэ́рг, -ла.

Зваротныя дзеясловы на **-цца**, згодна з беларускай лексікаграфічнай традыцыяй, даюцца асобнымі рээстравымі словамі: *абрысава́цца, абця-жа́рвацца, абтрэ́сціся, бадзя́цца, валту́зіцца, выгравáцца, габля́вацца, да-пасава́цца* і т. п.

Каб даць паўнейшую характарыстыку беларускага рээстравага слова, адзначыць сферу яго сучаснага ўжывання, а таксама паказаць адрозненне паміж украінскімі адпаведнікамі, у слоўніку шырока выкарыстоўваюцца разнастайныя тлумачальныя рэмаркі, граматычныя і стылістычныя паметы, якія даюцца паводле лексікаграфічных традыцый.

Граматычныя паметы паказваюць належнасць слова да пэўнай часціны мовы, род, лік, склон, ступень параўнання ў прыметніках і прыслоўях, трыванні, стан і т. п.

Стылістычныя паметы характарызуюць сферу ўжывання слова (*розм., діал., поет., заст., перен., спец., рідк.* і інш.); некаторыя паметы падкрэсліваюць спецыяльную сферу ўжывання слова (*бот., геол., мед., кул., с.-г., техн.* і т. п.), пэўную эмацыянальную афарбоўку слова (*жарт., ірон., лайл., фам., знев.* і інш.).

Паколькі ў беларуска-ўкраінскі слоўнік не ўключаліся словы, якія маюць толькі арфаграфічныя адрозненні, абумоўленыя асаблівасцямі беларускай азбукі, заканамернасцямі беларускай фанетычнай і граматычнай сістэм (аканне, яканне, дзеканне, цеканне, паслядоўна цвёрдыя шыпячыя і *р*, канчаткі прыметнікаў на *-ы*, інфінітывы на *-ць, -чы*, словы са спецыфічнымі павелічальнымі і памяншальна-ласкальнымі суфіксамі і інш.), мы ўпершыню ў лексікаграфічнай практыцы даем у канцы прадмовы даволі разгорнутыя звесткі пра найважнейшыя асаблівасці беларускай фанетыкі, марфалогіі і арфаграфіі. Яны, безумоўна, палегчаць карыстанне слоўнікам і будуць спрыяць глыбейшаму знаёмству чытачоў з беларускай мовай, якія, акрамя слоўніка, магчыма, не будуць мець іншых даведнікаў, а тым больш падручнікаў па беларускай мове.

Мы спадзяёмся, што выхад у свет «Беларуска-ўкраінскага слоўніка» будзе спрыяць узмацненню цікавасці ва Украіне да беларускай мовы, літаратуры і культуры наогул, ажывіць перакладчыцкую дзейнасць сярод пісьменнікаў і аматараў «прыгожага пісьменства», будзе садзейнічаць далейшаму ўмацаванню традыцыйнай дружбы і супрацоўніцтва нашых народаў.

ДА ПЫТАННЯ ПРА ДРУГУЮ ДЗЯРЖАЎНУЮ МОВУ Ў СУЧАСНЫХ ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫХ УМОВАХ УКРАЇНЫ¹

24 жніўня 2001 г. Украіна адзначыла 10-годдзе сваёй незалежнасці. За гэтыя 10 гадоў наша краіна дасягнула пэўных поспехаў у будаўніцтве незалежнай дзяржавы, у галіне навукі, культуры, духоўнага адраджэння нацыі, але не здолела дасягнуць грамадзянскай згоды і ўсенароднага прымірэння, у прыватнасці і ў пытанні дзяржаўнай мовы. Гэтаму замінае, перш за ўсё, неаднароднасць сучаснай этнамоўнай тэрыторыі і наяўнасць на ёй прынамсі трох рэгіёнаў з неаднолькавымі сацыяльна-палітычнымі, нацыянальна-культурнымі і моўнымі арыентацыямі і традыцыямі, абумоўленымі папярэднім працяглым знаходжаннем розных частак Украіны ў складзе іншых дзяржаў, а іменна: а) нацыянальна свядомая Заходняя Украіна з арыентацыяй на Еўропу і інтэграцыю ў яе структуры (гістарычная Галіцыя, Букавіна, Закарпацце і Валынь); б) у процівагу ёй чырвоны пракамуністычны пояс на Усходзе і Поўдні Украіны, уключаючы і Крым, дзе пераважае так званае рускамоўнае насельніцтва з выразнай арыентацыяй на Расію; в) цэнтральны рэгіён – Палессе і Прыдняпроўскае Правабярэжжа, часткова – Левабярэжжа і г. Кіеў, дзе гэтыя крайнасці зліваюцца ў нешта прамежкавае з перавагай то адной, то іншай тэндэнцыі ў залежнасці ад важнасці і актуальнасці для гэтага рэгіёна кожнай канкрэтнай праблемы.

Адной з найвастрэйшых праблем, якая стала крыніцай супрацьстаяння Усходу і Захаду, з’яўляецца пастаяннае і настойлівае патрабаванне рускамоўнага насельніцтва і некаторых пракамуністычных і прарасійскіх палітычных партый і грамадскіх аб’яднанняў аб наданні рускай мове статусу другой дзяржаўнай або, прынамсі, афіцыйнай, што, па сутнасці, тое самае. Гэтыя патрабаванні, якія суправаджаюцца нешматлікімі, але вельмі шумнымі акцыямі грамадзян пераважна пенсійнага ўзросту, асабліва ўзмацняюцца ў час выбарчых кампаній прэзідэнта Украіны або дэпутатаў Вярхоўнай Рады Украіны. Пры гэтым прадстаўнікі радыкальных антыўкраінскіх групавак, крытыкуючы сучаснае ўкраінскае заканадаўства ў галіне моўнай палітыкі, апелююць да вопыту некаторых дэмакратычных

¹ *Упершыню надрукавана:* Разнастайнасць моў і культур у кантэксце глабалізацыі : матэрыялы міжнар. сімп. Мінск, 9–10 ліп. 2002 г. : у 2 кн. / рэдкал.: В. Якавенка (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 2003. Кн. 1. С. 261–266.

еўрапейскіх краін – Швейцарыі, Бельгіі, Фінляндыі, а таксама і да суседняй Беларусі, дзе дзяржаўнымі мовамі абвешчаны дзве ці нават некалькі моў.

Сучаснае моўнае супрацьстаянне ва Украіне сфарміравалася пад канец 1980-х – на пачатку 1990-х гг., калі ў атмасферы тагачаснага сацыяльнага і нацыянальнага ўздыму Вярхоўны Савет УССР прыняў у кастрычніку 1989 г. Закон «Пра мовы ва Украінскай ССР». У гэтым Законе была абвешчана дзяржаўнасць украінскай мовы і гарантавалася яе ўсебаковае развіццё і функцыянаванне ў розных сферах грамадскага жыцця, але адначасова гарантаваліся і правы моў іншых нацыянальнасцей Украіны, а таксама заставалася досыць шырокае поле грамадскага функцыянавання для рускай мовы.

Дзеля канкрэтнага ўкаранення гэтага закона ў жыццё ўкраінскі ўрад у лютым 1991 г. зацвердзіў спецыяльную «Дзяржаўную праграму развіцця ўкраінскай мовы і іншых нацыянальных моў ва Украінскай ССР на перыяд да 2000 года» з дыферэнцыяцыйнай тэмпаў адносна розных сфер дзейнасці і розных рэгіёнаў Украіны.

Ва ўмовах ужо незалежнай Украіны ў 1992/93 навучальным годзе Міністэрства адукацыі ўзяло курс на прывядзенне сеткі навучальна-выхаваўчых устаноў у адпаведнасць з нацыянальным складам насельніцтва (згодна з перапісам 1989 г., ва Украіне пражывала 72,7 % украінцаў, 22,1 % рускіх і 5,2 % грамадзян іншых нацыянальнасцей), што дало пэўныя вынікі. Так, калі ў сетцы дашкольных устаноў у 1990 г. на ўкраінскай мове выходзіліся каля 40 % дзяцей, у 1991 г. – каля 51 %, то ў 2000 г. – каля 72 %. Найбольш такіх устаноў – у абласцях Захаду (да 100 %, акрамя Закарпацця і Букавіны, дзе ёсць дашкольныя ўстановы з венгерскай і румынскай мовамі), у Цэнтры – да 99 %, у Кіеве – 100 %. У сістэме сярэдняй адукацыі станам на 1991/92 навучальны год на ўкраінскай мове вучыліся каля 48 % вучняў, а ў 2000 г. – каля 66 %. Аднак на Усходзе сітуацыя значна горшая – напрыклад, у Данецкай вобласці яшчэ і цяпер на ўкраінскай мове вучацца толькі каля 14 % вучняў, і сярод іх каля 47 % – гэта вучні сельскіх школ, хаця колькасць этнічных украінцаў у гэтай вобласці, згодна з перапісам 1989 г., была 50,7 %.

Курс незалежнай украінскай дзяржавы на паслядоўнае ўкараненне ўкраінскай мовы ва ўсе сферы жыцця і, перш за ўсё, у працэс школьнай адукацыі на пачатку 1990-х гг. пераважная большасць грамадзян успрымала як неабходны і немінучы, і пратэсты супраць «гвалтоўнай украінізацыі» не мелі значнага грамадскага рэзанансу.

Сітуацыя рэзка змянілася пасля прыходу да ўлады ў ліпені 1994 г. новага прэзідэнта Украіны Л. Кучмы – чалавека прарасійскай палітычнай

і культурнай арыентацыі. Ён перамог Л. Краўчука, дзякуючы падтрымцы менавіта рускамоўнага насельніцтва паўднёвага і ўсходняга рэгіёнаў Украіны, бо ў сваёй перадвыбарчай праграме ўзяў абавязальства надаць рускай мове статус афіцыйнай мовы (нароўні са статусам украінскай мовы як дзяржаўнай), што пацвердзіў нават у сваёй інаўгурацыйнай прамоўе. Яго падтрымаў і тагачасны Старшыня Вярхоўнай Рады Украіны А. Мароз. І гэта адразу ж дало адмоўныя вынікі. Ужо ўвосень 1994 г. у паўднёва-ўсходнім і часткова нават у цэнтральным рэгіёнах Украіны набор вучняў у першыя класы з украінскай мовай навучання значна паменшыўся, а тэмпы пераводу школ на ўкраінскамоўны рэжым на працягу 1994–1996 гг. запаволіліся.

Новыя павевы ў моўнай палітыцы і практыцы выклікалі рашучы пратэст выдатных украінскіх дзеячаў культуры, пісьменнікаў, грамадскіх арганізацый, украінскай дыяспары. Усім жа было зразумела, што ўвядзенне афіцыйнай двухмоўнасці на агульнадзяржаўным узроўні пасля шматвяковага дамінавання рускай мовы канчаткова ўзаконіла б існуючую і без гэтага камунікатыўную нераўнапраўнасць абедзвюх гэтых моў. Ды і сам прэзідэнт, падрабязней азнаёміўшыся з сапраўдным становішчам украінскай мовы, вельмі здзівіўся і знайшоў, што са сваім перадвыбарчым абяцаннем ён яўна паспяшаўся. Больш таго, ён амаль дэманстравана перайшоў у публічных выступленнях выключна на ўкраінскую мову. У час адной са сваіх прэсканферэнцый Л. Кучма, адказваючы на пытанне рускамоўнага журналіста, ці выканае ён сваё абяцанне наконт дзяржаўнасці рускай мовы, сказаў, што трэба спачатку ўкраінскую мову падцягнуць да ўзроўню рускай мовы, а ўжо потым гаварыць пра двухмоўнасць.

У канцы 1994 – на пачатку 1995 г. стала зразумела, што ад ідэі павышэння юрыдычнага статусу рускай мовы да ўзроўню дзяржаўнай ці афіцыйнай вышэйшае кіраўніцтва выканаўчай улады Украіны паступова адмовілася, прынамсі, на бліжэйшую будучыню, хаця спецыяльных заяў наконт гэтага не было. Пры выбарах прэзідэнта Украіны ў 1999 г. у праграме Л. Кучмы пытанне пра дзяржаўны статус рускай мовы ўжо не фігуравала, ды і не магло фігураваць: на гэты час ужо дзейнічала новая Канстытуцыя Украіны, па якой прэзідэнт мяняць тут што-небудзь паўнамоцтваў не мае – цяпер гэта прэагатыва Вярхоўнай Рады. Але ж, выступаючы ва ўсходніх рэгіёнах Украіны, ён падкрэсліваў, што «не падтрымлівае гвалтоўнага ўкаранення ўкраінскай мовы» і што «ўкраінская мова павінна быць дзяржаўнай», але «руская мова не павінна пачуваць сябе замежнай». Моўную палітыку Украіны на агульнадзяржаўным узроўні наогул можна ахарактарызаваць як памяркоўна асцярожную і недастаткова паслядоўную з імкненнем пазбягаць радыкальных захадаў.

Цяперашні дзяржаўны статус украінскай мовы замацаваны Канстытуцыяй Украіны, прынятай 28 чэрвеня 1996 г. У яе 10-м артыкуле, які пасля працяглых і гарачых дыскусій розных дэпутацкіх фракцый стаў вынікам кампрамісным, запісана: «Дзяржаўнай мовай ва Украіне з'яўляецца ўкраінская мова. Дзяржава забяспечвае ўсебаковае развіццё і функцыянаванне ўкраінскай мовы ва ўсіх сферах грамадскага жыцця на ўсёй тэрыторыі Украіны. Ва Украіне гарантуецца свабоднае развіццё, выкарыстанне і абарона рускай, іншых моў нацыянальных меншасцей Украіны. Дзяржава спрыяе вывучэнню моў міжнародных зносін».

На гэтым першы важны перыяд у развіцці моўнай сітуацыі ва Украіне – барацьба за дзяржаўнасць украінскай мовы з заканадаўчага пункту погляду – можна было б лічыць завершаным. Але ў рэальным жыцці ўсё аказваецца больш складаным. Цяпер выспела пільная патрэба ў новым законе пра мовы, які прадугледжваў бы не толькі расшырэнне сферы грамадскага функцыянавання ўкраінскай мовы, але і канкрэтныя механізмы адказнасці за парушэнні моўнага заканадаўства ва Украіне. Яшчэ ў ліпені 1997 г. быў падрыхтаваны і пададзены ў Вярхоўную Раду праект новага закона «Пра развіццё і прымяненне моў ва Украіне» і распрацавана для яго рэалізацыі да 2002 г. комплексная праграма «Украінская мова», у якой прадугледжана істотнае пашырэнне сферы грамадскага функцыянавання ўкраінскай мовы ў якасці дзяржаўнай. Але гэты закон так і не быў прыняты, а цяпер, з прычыны шматлікіх узгадненняў з камітэтам і фракцыямі Вярхоўнай Рады, ён ужо мае некалькі рэдакцый; пад канец 2000 г. у камітэтах Вярхоўнай Рады з'явіліся яшчэ пяць праектаў закона пра мовы, унесеных дэпутатамі пераважна левых фракцый. У іх зноў мусіруецца пытанне пра рускую мову – то як другую дзяржаўную, то як афіцыйную, і перспектыва прыняцця новага закона пра мовы нават новаабраным складам Вярхоўнай Рады застаецца праблематычнай.

Настойванне левых фракцый на сваіх патрабаваннях наконт дзяржаўнасці рускай мовы можна лічыць толькі прапагандысцкімі, бо яна і так даўно ўжо фактычна дзяржаўная. Гэта ж факт, што ў многіх афіцыйна ўкраінскамоўных школах такія прадметы, як фізкультура, вайсковая справа, у меншай меры – працоўнае навучанне, музыка, чарчэнне, маляванне, часта вядуцца на рускай мове, прычым нават у сельскіх школах; у многіх «украінізаваных» школах як вучні, так і настаўнікі на перапынках, у настаўніцкай, у пазакласных і ў час розных пазаўрочных мерапрыемстваў, як правіла, пераходзяць на рускую мову. Яна ж пераважае і ў сферы прыватнага прадпрыемства, у спорце, кнігавыдавецтве, сродках масавай інфармацыі (суадносіны тыражоў украінскамоўных і рускамоўных газет раўняюцца 20 : 80).

Але шавіністычныя прарасійскія колы нават гэта не задавальвае. Яны і далей упарта дамагаюцца павышэння юрыдычнага статусу рускай мовы. Па ўсходніх і паўднёвых абласнях пракацілася ўжо некалькі хваляў такіх патрабаванняў, на грэбені якіх абласныя, гарадскія і нават некаторыя раённыя саветы народных дэпутатаў прымалі пастановы пра наданне рускай мове статусу афіцыйнай (нароўні з украінскай) або рабочай мовы (мовы справаводства, дакументацыі і г. д.). Аднак такія пастановы мясцовых саветаў апаратэстоўваліся мясцовымі органамі пракуратуры як нелегітымныя. Некаторыя саветы адхілялі гэтыя пратэсты, справы перадаваліся ў суд, дзе праходзілі некалькі інстанцый, але, апроч нездаровага ажыятажу вакол моўных праблем, гэта нічога не дало.

Аргументы прыхільнікаў дзяржаўнасці рускай мовы ва Украіне хісткія і непераканаўчыя. Так, не вытрымліваюць крытыкі іх сцвярджэнні, што большасць насельніцтва Украіны рускамоўная, бо да гэтага звышэтнічнага кангламерату яны адносяць не толькі 22 % этнічных рускіх, але і русіфікаваных украінцаў і прадстаўнікоў іншых народнасцей, якія зазналі русіфікацыю ў СССР, але далёка не ўсе з іх выступаюць за дзяржаўны статус рускай мовы. Акрамя таго, украінскае заканадаўства, услед за найбольш ліберальным еўрапейскім, асноўваецца на этнічным, а не на моўным прынцыпе. Таму руская мова можа паўнапраўна функцыянаваць у розных сферах грамадскага жыцця нароўні з дзяржаўнай мовай толькі там, дзе этнічныя рускія сапраўды складаюць большасць насельніцтва (як, напрыклад, у Крыме), а не сярод рускамоўнага насельніцтва Усходу і Поўдня Украіны, дзе пераважаюць этнічныя ўкраінцы.

Некарэктным для грамадска-палітычных умоў Украіны з'яўляецца і прыклад Швейцарыі з яе чатырма дзяржаўнымі мовамі (нямецкай, італьянскай, французскай і рэта-раманскай). У гэтай краіне, якая ад самага пачатку фарміравалася як канфедэрацыя, розныя этнічныя масівы, на тэрыторыі якіх функцыянуюць адпаведныя дзяржаўныя мовы, выразна размежаваны, чаго няма ва Украіне. Апроч таго, усе гэтыя мовы не з'яўляюцца такімі блізкароднаснымі, як украінская і руская. Ні адна з гэтых моў у гістарычнай перспектыве не мела статусу пануючай або паднявольнай і не патрабавала дзяржаўнай абароны, як украінская мова ад гвалтоўнай русіфікацыі.

Зважаючы на сучасную грамадска-палітычную сітуацыю ва Украіне, можна спрагназаваць, што ў бліжэйшай будучыні манапольны статус украінскай мовы ў якасці дзяржаўнай захавецца. Другую дзяржаўную мову можна было б увесці хіба толькі шляхам усенароднага рэферэндуму (у такім выпадку большасць насельніцтва, відавочна, прагаласавала б «за»,

бо, як засведчылі ўжо праведзеныя рэферэндумы, яно амаль аднастайна галасуе за тое, што прапануе ўлада). Але, згодна з украінскім заканадаўствам, вынікі рэферэндуму могуць быць уведзены ў дзеянне не ўказам Прэзідэнта, як у некаторых краінах, а толькі пастановай Вярхоўнай Рады, якая наўрад ці адважылася б на такі крок (тут можна адзначыць, што вынікі нашага рэферэндуму 2000 г. так і засталіся без наступстваў). Акрамя гэтага, для надання рускай мове статусу другой дзяржаўнай або афіцыйнай патрэбны змены ў 10-м артыкуле цяперашняй Канстытуцыі Украіны. Гэтыя змены можна ўнесці не менш як дзвюма трэцямі ад канстытуцыйнага складу Вярхоўнай Рады, і, пры ўмове прыняцця іх, змены аб дзяржаўнасці мовы зацвярджаюцца ўсенародным рэферэндумам, які прызначаецца Прэзідэнтам Украіны. Усё гэта пакуль што малаверагодна.

Зусім відавочна, што ўраўнаважанне моўнай сітуацыі ва Украіне павінна заключацца не ва ўвядзенні другой дзяржаўнай мовы, а ў рэальным забеспячэнні прасторы функцыянавання ўкраінскай мовы, абвешчанай у якасці дзяржаўнай Канстытуцыяй Украіны.

ДЗЯРЖАЎНАЯ МОВА Ў ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ І ПРАБЛЕМА РАЗМЕЖАВАННЯ ЎКРАЇНСКІХ І БЕЛАРУСКІХ ПІСЬМОВЫХ ПОМНІКАЎ¹

Даследаванне структурных і функцыянальных асаблівасцей дзяржаўнай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім і ў сувязі з гэтым выпрацоўванне найбольш карэктных прынцыпаў размежавання беларуска-ўкраінскіх пісьмовых помнікаў XIV–XVII стст. мае ў мовазнаўстве амаль стагадовую традыцыю і адпаведную літаратуру², аднак і дагэтуль застаецца шмат у чым дыскусійнай, забытанай і далёкай ад непрадузятага і агульнапрымальнага вырашэння. Інтэрэс да гэтых праблем на розных гістарычных этапах то ўспыхваў, то аслабляўся ў залежнасці ад розных, пераважна экстралінгвістычных чыннікаў, і кожны гістарычны перыяд уносіў у вывучэнне гэтых праблем пэўныя новыя нюансы.

У наш час, ва ўмовах будаўніцтва суверэнных дзяржаў Беларусі і Украіны, узростання патрыятычных настрояў у грамадствах абедзвюх краін, усё выразней выяўляецца імкненне іх культурных эліт мець дакладна акрэслены круг сваёй культурнай, у прыватнасці і пісьмовай гістарычнай спадчыны і ўсё менш жаданняў дзяліць яе з найбліжэйшымі суседзямі. Аднак тэа рэкамендацыі, якія цяпер існуюць наконт размежавання беларускіх і ўкраінскіх пісьмовых помнікаў, у значнай меры аднабаковыя, часта суб'ектыўныя, а таму не заўсёды пераканаўчыя. Навукова абгрунтаванае вырашэнне гэтай праблемы магчыма толькі на шырокім моўна-гістарычным фоне. Але ў даследчыкаў і да гэтага часу няма вычарпальных адказаў нават на найважнейшае кола пытанняў, якія датычацца гэтай праблемы, як, напрыклад, узнікненне, першабытная структура, характар і функцыянальная нагрузка так званай заходнерускай пісьмова-літаратурнай мовы, шляхі трансфармацыі ў ёй старакеўскіх (старажытнарускіх) пісьмовых традыцый, роля заходнерускай мовы ў фармаванні старабеларускай і стараўкраінскай пісьмовых моў і інш.

Калі падсумаваць дасягнутыя вынікі ў сферы даследавання сярэдневяковых беларускіх і ўкраінскіх пісьмовых помнікаў, то даводзіцца прызнаць, што

¹ Упершыню надрукавана: Беларусь і беларусы ў прасторы і часе : зб. да 75-годдзя праф. А. І. Мальдзіса / пад рэд. С. Запрудскага [і інш.]. Мінск : Лімарыус, 2007. С. 115–119.

² Найбольш падрабязна гэтая праблема асветлена ў працы: *Анічэнка У. В.* Беларуская-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі. Мінск, 1969. 296 с.

ганарыцца асабліва няма чым. Цяпер, як і раней, сярод беларускіх і ўкраінскіх даследчыкаў трывае «перацягванне коўдры» на свой бок і не памяншаюцца імкненні аб’явіць як мага больш помнікаў «сваімі», вылучаючы пры гэтым часта павярхоўныя, а часам і тэндэнцыйныя аргументы. Напрыклад, некаторыя ўкраінскія гісторыкі мовы і філолагі-аматары, падтрымліваючы канцэпцыю І. Агіенкі (ён жа мітрапаліт Іларыён), вылучаную яшчэ у 20-я гг. мінулага стагоддзя, і цяпер лічаць дзяржаўную мову Вялікага Княства Літоўскага стараўкраінскай. З іншага боку, пераважная большасць беларускіх мовазнаўцаў упэўнены¹, што ўсе помнікі з беларускіх тэрыторый напісаны на старабеларускай мове, а пры вызначэнні моўнай асновы няпэўных пісьмовых помнікаў часта параўноўваюць іх моўныя асаблівасці з характэрнымі рысамі сучаснай украінскай літаратурнай мовы, што абсалютна некарэктна.

Пытанне пра тое, ці пры ўтварэнні Літоўскага Княства яго дзяржаўнай мовай стала іменна ўкраінская мова, лёгка вырашаецца, калі звярнуцца да гістарычных фактаў.

Агульнавядома, што да створанай князем Міндоўгам Літоўскай дзяржавы не пазней 40-х гг. XIII ст. увайшла і значная частка беларускіх панёманскіх зямель (паўночна-заходняя ўскраіна Кіеўскай Русі), а ужо ў сярэдзіне XIII ст. уладу літоўскіх князёў прызнала Полацкая зямля. Афiцыйнай мовай у навастворанай дзяржаве стала не літоўская, а «руская» мова, якая ўяўляла з сябе ўнаследаваны ад Кіеўскай Русі дзелавы стыль старажытнаруская літаратурнай мовы, але ўжо ад сярэдзіны XIII ст. на беларускіх землях ён меў выразныя мясцовыя фанетычныя і лексічныя асаблівасці, аб чым сведчаць тагачасныя полацкія, рыжскія і смаленскія граматы².

Такім чынам, тая славянская мова, якую літоўская ўлада ўвяла ў якасці дзяржаўнай, і са структуранага, і з функцыянальнага пункту погляду спачатку была *беларускай*. Геаграфічныя межы функцыянавання гэтай мовы расшыраліся на працягу першай паловы XIV ст. па меры далучэння да Літоўскага Княства новых беларускіх зямель (у прыватнасці, у першай чвэрці XIV ст. –

¹ Параўн., напрыклад: *Свяжынскі У.* Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага* : у 3 т. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. Мінск, 2001–2004. Т. 2. 2003. С. 132–163.

² Гл.: *Карский Е. Ф.* Что такое древнее западнорусское наречие? // *Труды по белорусскому и другим славянским языкам.* Москва, 1962. С. 253–257 ; *Свяжынскі У.* Праблемы ідэнтыфікацыі афiцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага* : у 3 т. / НАН Беларусі, Ін-т гіст. Мінск, 2001–2004. Т. 1. 2001. С. 109–136.

Віцебскай, Мінскай зямель, а ў сярэдзіне XIV ст. – і ўсяго беларускага Падняпроўя).

І толькі ў сярэдзіне XIV ст. (гэта значыць амаль праз стагоддзе пасля ўтварэння літоўска-беларускай дзяржавы) да яе пачалі далучацца і ўкраінскія землі (спачатку Валынская зямля ў 1340 г.). Калі да Вялікага Княства Літоўскага на працягу 50–70-х гг. XIV ст. была далучана большая частка ўкраінскіх зямель, моўная сітуацыя на дзяржаўным узроўні паступова пачала змяняцца. Вядома, спачатку і на ўкраінскіх землях у справаводстве і судаводстве ўжывалася канцылярская мова старажытнакіеўскай традыцыі, афарбаваная некаторымі мясцовымі стылістычнымі і дыялектнымі асаблівасцямі. Але па меры ўніфікацыі кіраўнічага апарату ў спрыяльных умовах свабоднай міграцыі пісараў і канцылярыстаў па ўсёй тэрыторыі беларуска-ўкраінскай дзяржавы, якой па сутнасці стала Вялікае Княства Літоўскае, паступова фармаваўся агульны для ўсіх рэгіёнаў канцылярска-дзелавы стыль са сваімі заканамернасцямі і моўнымі штампамі, своеасаблівай усходнеславянскай, а з часам – і запазычанай з польскай мовы лексікай, усталяванай структурай і сінтаксічнымі зваротамі, але ўсё ж такі, відаць, з беларускім і ўкраінскім варыянтамі. У навуковай лінгвістычнай літаратуры гэты стыль, як вядома, атрымаў назву «ўкраінска-беларуская пісьмова-літаратурная мова XIV–XV стст.», хоць многія даследчыкі ўкладаюць у гэты тэрмін значна шырэйшы змест, уключаючы ў яго і іншыя стылі, якія функцыянавалі ў сярэднявеквым беларускім і ўкраінскім пісьменстве.

У Вялікім Княстве Літоўскім росквіт дзелавой беларуска-ўкраінскай мовы, як вядома, прыпадае на XV–XVI стст. На гэтай мове вяліся справаводства і судаводства, пісаліся статуты, граматы, сеймавыя пастановы. Але хачу яшчэ раз падкрэсліць, што тэрмін «ўкраінска-беларуская пісьмова-літаратурная мова» можа датычыцца *толькі* мовы дзелавой пісьменнасці XV–XVI стст. Пашыраць яго на мову летапісаў і хронік, а таксама на мову мастацкай і канфесіянальнай літаратуры няма падстаў. Як сведчыць моўны аналіз, нават найдаўнейшыя беларускія канфесійныя творы, такія, напрыклад, як «Аповесць аб трох каралях-валхвах», «Пакуты Хрыста», «Жыццё Аляксея, чалавека Божага» з рукапісу канца XV ст. (Нацыянальная бібліятэка Расіі ў Санкт-Пецярбургу, Q I, № 391) нельга збытаць з адпаведнымі ўкраінскімі помнікамі. Таму ўяўляецца больш карэктным гаварыць асобна пра старабеларускую і стараўкраінскую пісьмова-літаратурныя мовы ва ўсіх іншых помніках, акрамя юрыдычна-дзелавых дакументаў.

Для размежавання беларускіх і ўкраінскіх пісьмовых помнікаў даследчыкі ў розны час прапаноўвалі браць за аснову розныя дыферэнцыйныя

адзнакі: разыходжанні ў асобных фанетычных і граматычных асаблівасцях, сукупнасць усіх графічных і моўных адрозненняў, месца напісання твора, нацыянальнасць яго аўтара і да т. п. (Гумецька 1958, 19; Журавский 1963, 144–145; Жураўскі 1967, 10). Асноўныя рознагалосці вучоных у выпрацоўцы гэтых крытэрыяў заключаюцца ў тым, што ўкраінскія даследчыкі не ўспрымалі і не ўспрымаюць некаторых аргументаў сваіх беларускіх калег, таму што большасць доказных рыс беларускасці помнікаў, якія прыводзяць вядучыя беларускія мовазнаўцы Я. Карскі, У. Анічэнка, А. Жураўскі, У. Свяжынскі і іншыя, уласцівы і для паўночнага дыялекту ўкраінскай мовы (Гумецька 1958, 18; Гумецька 1964, 256; Гумецкая 1965, 42). Але апелюючы да народных гаворак не ўспрымае беларускі бок, паколькі некаторыя беларускія гаворкі таксама маюць агульныя рысы з украінскімі, і выкарыстанне гэтага крытэрыя яны лічаць бесперспектыўным (Анічэнка 1969, 19). А справа тут значна больш глыбокая і сур’ёзная, чым гэта можа здацца на першы погляд, і застаецца толькі пашкадаваць, што ўкраінскія даследчыкі і дагэтуль не здолелі пераканаўча абгрунтаваць яе сваім беларускім калегам, бо ў сапраўднасці гаворка павінна ісці не пра некаторыя фанетычныя асаблівасці паўночнага ўкраінскага дыялекту, а пра дыялектную аснову стараўкраінскай пісьмова-літаратурнай мовы.

Справа ў тым, што пасля мангола-татарскага пагрому ў 1240 г. Кіева і Кіеўскай зямлі культурнае жыццё са сталіцы калісці магутнай дзяржавы паступова перамясцілася на захад у галіцкія і валынскія землі, і паўночна-заходнія гаворкі, па сваёй структуры палескія, сталі асновай стараўкраінскай, перш за ўсё, актавай мовы. Гэты факт ва ўкраінскім мовазнаўстве з’яўляецца аксіёммай. На заходнім украінскім Палессі пачалі працаваць і першыя ўкраінскія канцыляры. Іменна тут выпрацавалася і канцылярская мова, якая рана злілася з моваю паўднёвай, галіцкай. І хоць у галіцкіх граматах і іншых дакументах ужо здаўна засведчаны шматлікія мясцовыя фанетычныя і граматычныя рысы, якія з часам сталі характэрнымі асаблівасцямі ўкраінскай мовы, у створанай на палескай дыялектнай аснове стараўкраінскай пісьмова-літаратурнай мове доўга і моцна захоўваліся ва ўсіх стылях дзве яе палескія адзнакі, характэрныя і для беларускай мовы, а іменна: напісанні *e* замест *я* ў ненаціскным складзе (*тысеча, присегати, десеть, десетина* і т. п.) і замена ненаціскага *ъ* галосным *e* (*немый, беда, цена, бегуть* і т. д.) (Огієнко 1995, 97). Гэта, безумоўна, ускладняе размежаванне пісьмовых помнікаў.

Даследаванні беларускіх і ўкраінскіх старажытных твораў розных гістарычных перыядаў і вывучэнне практычнага вопыту іх ідэнтыфікацыі да-

юць падставы для высновы, што выпрацаваць універсальныя крытэрыі іх размежавання практычна немагчыма ні цяпер, ні ў найбліжэйшай будучыні. Абапіраючыся на практыку ўкладання гістарычных слоўнікаў беларускай і ўкраінскай моў, даследаванні па гістарычнай фанетыцы і граматыцы, а таксама на новыя распрацоўкі па гісторыі беларускай і ўкраінскай літаратурных моў на розных гістарычных этапах, лічым мэтазгодным адзначыць тыя падыходы і рэкамендацыі наконт размежавання беларускіх і ўкраінскіх пісьмовых помнікаў, якія найлепш вытрымалі выпрабаванне часам, і ў сувязі з гэтым намеціць магчымыя далейшыя кірункі пошукаў найбольш эфектыўных спосабаў прымальнага для абодвух нашых народаў вырашэння гэтай складанай праблемы.

1. Пры размежаванні беларускіх і ўкраінскіх пісьмовых помнікаў трэба адрозніваць іх як помнікі *мовы* і як помнікі *культуры*, гэта значыць мець на ўвазе два аспекты: з аднаго боку, іх моўныя асаблівасці, а з другога – іх функцыянальную ролю: калі і ў якім асяроддзі кожны канкрэтны помнік быў створаны, на задавальненне чыіх інтарэсаў быў зарыентаваны, дзе, хто і для чаго яго выкарыстоўваў, а значыць – чым культурным набыткам ён быў на працягу свайго існавання. Гэты аспект вельмі важны для гістарычных даследаванняў і для ўзнаўлення гісторыі беларускай і ўкраінскай літаратурных моў. Цалкам зразумела, што асноўным крытэрыем размежавання помнікаў з гэтага пункту погляду трэба прызнаць тэрытарыяльны прынцып з улікам і нацыянальнасці аўтара.

2. Для вывучэння гістарычнай граматыкі, гістарычнай дыялекталогіі і лексікалогіі ключавое значэнне маюць моўныя асаблівасці пісьмовых помнікаў, пры размежаванні якіх трэба ўлічваць увесь комплекс моўных дыферэнцыйных адзнак, а таксама і графіка-палеаграфічныя асаблівасці.

3. Пры размежаванні беларускіх і ўкраінскіх пісьмовых помнікаў браць пад увагу толькі старажытныя паўднёваўкраінскія (галіцкія) моўныя асаблівасці (захаванне на пісьме *ѣ*, «новага яця», *и* на месцы *е* ў новазакрытым складзе тыпу *шисть* «шэсць» і у на месцы *о* тыпу *вунь*, блытанне літар *ы, і – и (лыхо)*) недастаткова і некарэктна, паколькі ў аснове стараўкраінскай пісьмова-літаратурнай мовы былі заходнія палескія гаворкі паўночнага дыялекту ўкраінскай мовы, генетычна агульнага з паўднёва-заходнім дыялектам беларускай мовы. Пісьмовыя помнікі з гэтага арэала трэба размяжоўваць па тэрытарыяльным прынцыпе. Тыя ж помнікі, у якіх засведчана блытанне *ѣ – е* незалежна ад націску – несумненна беларускія.

4. Калі пісьмовы помнік не адзначаецца выразнымі дыферэнцыйнымі моўнымі асаблівасцямі і фіксуе толькі агульныя для абедзвюх моў адзнакі,

яго трэба залічваць таму народу, на тэрыторыі якога быў створаны гэты помнік.

5. Письмовыя помнікі з невыразнымі моўнымі, графічнымі і палеаграфічнымі асаблівасцямі і з нявызначанымі часам і месцам іх напісання размежаваць на беларускія і ўкраінскія немагчыма, а таму іх трэба прызнаць агульнымі для абодвух народаў.

Выказаныя погляды і прапановы я, вядома, лічу не ісцінай у апошняй інстанцыі, а матэрыялам для працягу дыскусіі і выпрацоўкі ўзаемна прымальных крытэрыяў размежавання помнікаў беларускай і ўкраінскай пісьменнасці сярэднявечага перыяду.

Відаць, і ў найбліжэйшай будучыні ў цэнтры ўвагі гісторыкаў беларуска-ўкраінскіх моўных узаемасувязей будзе заставацца якасны аспект моўнай эвалюцыі з традыцыйнымі «якаснымі» метадамі яе аналізу. Але сучасны навуковы ўзровень лінгвістыкі патрабуе далучэння і новых метадаў, пашыраных пераважна ў мовознаўчых працах на сінхронным зрэзе, і для дыяхранічных даследаванняў. На гэты аспект я хацеў бы звярнуць увагу ў першую чаргу маладых гісторыкаў мовы. У прыватнасці, для вывучэння праблем, звязаных з размежаваннем беларускіх і ўкраінскіх старажытных пісьмовых помнікаў, вельмі перспектыўным, на наш погляд, можа быць імавернасна-статыстычны метада аналізу моўных з'яў. Мэтазгоднасць гэтага метада абумоўліваецца тым, што пэўныя змены ў любой мове адбываюцца шляхам паступовага павелічэння або змяншэння ўжывальнасці адпаведных моўных элементаў у розных стылях мовы. Аднак колькасны аналіз нельга зводзіць толькі да падлікаў тых ці іншых моўных з'яў у розных пісьмовых помніках. Для аналізу частотных змен найразнастайнейшых лінгвістычных элементаў у пісьмовай мове розных перыядаў трэба выкарыстоўваць таксама матэматычныя законы тэорыі імавернасці і яе формулы. Пры гэтым, вядома, разглядаемыя тэксты павінны быць раўназначнымі па аб'ёме, стылі і дыялектнай прыналежнасці¹, а даследчык павінен ведаць абедзве мовы – і беларускую, і ўкраінскую.

Прымяненне новых лінгвістычных метадаў у даследаваннях старабеларускіх і стараўкраінскіх пісьмовых помнікаў, магчыма, дапамагло б устанавіць час і месца напісання многіх «безыменных» твораў, што праліло

¹ Гл.: *Русинов Н. Д.* О роли вероятностно-статистического анализа языковых явлений при изучении языковой эволюции (в ее стилевом многообразии) // *Лексика. Терминология. Стили* : межвуз. сб. / Горьк. гос. ун-т им. Н. Н. Лобачевского. 1973. Вып. 1. С. 147–162.

б дадатковае святло не толькі на іх размежаванне, але і на дыялектную аснову старабеларускай і стараўкраінскай пісьмовых моў, дало б новыя звесткі пра асаблівасці фармавання ўсходнеславянскіх народнасцей і іх моў. Усе гэтыя пытанні ўяўляюць з сябе на сёння таксама і значны тэарэтычны інтарэс, бо даследаванне іх спрыяе глыбейшаму разуменню агульных заканамернасцей працэсу фармавання народнасцей і нацый – таго працэсу, які ў сусветным маштабе яшчэ далёка не завяршыўся.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

Анічэнка У. В. Беларуская-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі. Мінск, 1969.

Гумецька Л. Л. Принципы створення історичного словника української мови. Київ, 1958.

Гумецька Л. Л. Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV–XVII ст. // Дослідження з української та російської мов. Київ, 1964.

Гумецькая Л. Л. Вопросы украинско-белорусских связей древнего периода // Вопр. языкознания. 1965. № 2. С. 39–44.

Журавский А. И. О подготовке словаря старого белорусского языка // Вопр. языкознания. 1963. № 4. С. 33–52.

Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : у 2 т. Мінск, 1967. Т. 1.

Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ, 1995.

«РУСЬКА» КАНЦЕЛЯРСЬКА МОВА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ: ФОРМУВАННЯ, ДЕРЖАВНИЙ СТАТУС, ДІАЛЕКТНІ ВПЛИВИ¹

Стабільний інтерес істориків та філологів до унікальної східно-європейської держави пізнього Середньовіччя й Нової доби (1236–1795 рр.) Великого Князівства Литовського та його офіційної мови зрозумілий, адже йдеться про неординарне явище у світовій історії, коли завойовник замість уярмлення підкорених, їх етнічної та мовної асиміляції сприйняв їхню мову, віру, закони, народні та політичні традиції. Литовські князі діяли за принципом: «Нового не вводимо, старого не міняємо».

Офіційною мовою в цій литовсько-білорусько-українській державі стала «русська», тобто місцева мова, яку в наукових працях ХІХ – початку ХХ ст. відповідно до тодішньої термінології часто називали «західноруською» (тобто білоруською). У сучасній фаховій літературі для її назви вживають різні терміни: західноруська, старобілоруська, литовсько-русська, українсько-білоруська, білорусько-українська, слов'янська канцелярська мова та ін. На нашу думку, найточніше її природу та функції визначає термін «білорусько-українська канцелярська мова Великого Князівства Литовського». Дослідження її структурних та функціональних особливостей має вже понад столітню традицію й значний обсяг відповідної наукової літератури. «Руську» мову досліджували білоруські мовознавці Ю. Карський, В. Аниченко, А. Журавський, Л. Шакур, В. Свяжинський та ін., українські І. Огієнко, П. Плющ, Л. Гумецька, Ю. Шевельов, Ф. Жилко, М. Жовтобрюх, В. Русанівський, В. Німчук, В. Мойсієнко, Г. Півторак та ін. У наш час проблему «руської» мови у Великому Князівстві Литовському і розмежування українських та білоруських писемних пам'яток найуспішніше досліджує професор Житомирського державного педагогічного університету ім. І. Франка В. Мойсієнко, працям якого притаманні високий професіоналізм, об'єктивність і вища переконливість, ніж в інших авторів [Мойсієнко 2005, 2006, 2007]. Зокрема, він звернув увагу на те, що об'єктивні труднощі інтерпретації мовної ситуації у ВКЛ значною мірою зумовлені спільною історичною долею українців та білорусів упродовж майже восьми століть:

¹ *Упершійню надрукована: Мовознавство. 2022. № 1. С. 3–20.*

у Київській державі (X–XIII ст.), у складі ВКЛ (XIV – середина XVI ст.), у польській Речі Посполитій (друга половина XVI – кінець XVIII ст.). Рання писемність обох народів формувалася на традиціях Київської Русі, а в усному мовленні наявні близько десятка спільних українсько-білоруських спільних рис [Моисиенко 2007 : 62–63], успадкованих від праслов'янської мови та виниклих на місцевому ґрунті в процесі занепаду зредукованих *ъ* та *ь*, і т. ін.

Проте попри загалом значні позитивні результати доводиться констатувати, що дослідники ще й донині не дали чітких, ґрунтовних, однозначних, виважених і переконливих відповідей навіть на найважливіше коло питань, дотичних до зазначеної проблематики, як, наприклад, походження й коректне найменування, первісна структура, зміст і функціональне навантаження «руської» писемно-літературної мови, проблема її діалектної основи, шляхи трансформації в ній давньокиївських (давньоруських) писемних традицій, роль цієї мови у формуванні старобілоруської та староукраїнської писемно-літературних мов.

Істотною вадою дотеперішніх досліджень зазначених проблем є також те, що більшість авторів розглядала мовну ситуацію у ВКЛ, застосовуючи переважно сучасні їм критерії та оцінки. Розмитість методологічних підходів спричинилася до того, що нині, як і раніше, серед українських та білоруських дослідників триває конфронтація, «перетягування ковдри», взаємні претензії, прагнення оголосити якомога більше писемних пам'яток своїми, висуваючи при цьому нерідко однобічні, поверхові або й зовсім не коректні аргументи. Білоруські діалектні особливості писемних пам'яток зіставляють з українськими переважно в загальному плані, так, ніби весь український етномовний ареал являв собою якийсь однорідний масив, або ж при зіставленнях беруть до уваги тільки ті своєрідні українські риси, що становлять норму сучасної української літературної мови, і т. ін. На цьому тлі значно респектабельніші праці іноземних славістів – норвезького Хр. Станга [Stang 1935, 1939], французького А. Мартеля [Martel], польського В. Курашкевича [Kuraszkiewicz], російського професора Ягелонського університету В. Мякішева [Мякишев 1999, 2000] й особливо сучасного австрійського мовознавця М. Мозера [Мозер]. У своїх численних статтях він зробив компетентний і об'єктивний аналіз основних віх історії української літературної мови від Київської Русі до XVII ст. включно в контексті культурних та мовних впливів Польщі, зосередивши особливу увагу на «руській» (білоруській та українській) мові середньої доби, всебічно дослідив функціонування «простої» мови, її надрегіональність та ступінь унормованості, передумови й причини її занепаду і т. ін. [Мозер : 40–131].

Результати своїх студій М. Мозер публікував у престижних виданнях німецькою, англійською та російською мовами і цим самим підняв проблема-

тику державної мови у ВКЛ на загальноєвропейський рівень. Українському читачеві науковий доробок М. Мозера в галузі україністики став доступним завдяки виходу в світ його ґрунтовної (50,4 арк.) монографії «Причинки до історії української мови» в перекладах С. Вакуленка та А. Соколенко.

Подальше результативне й науково обґрунтоване розв'язання різних аспектів проблеми функціонування у ВКЛ «руської» (білорусько-української) писемно-літературної мови як державної можливе лише на широкому мовно-історичному тлі з неодмінним застосуванням методологічного принципу історизму. Як відомо, він передбачає розгляд історичних фактів, подій та явищ відповідно до конкретних історичних обставин у їх взаємозв'язках і взаємозумовленості. Тобто історик чи філолог не повинен сприймати й інтерпретувати давні події та явища з погляду сучасних йому критеріїв, а віртуально переміститися в досліджувану епоху, стати ніби її сучасником і навіть співтворцем відповідного історичного процесу.

Досягнення сучасної східнослов'янської лінгвогеографії та успіхи суміжних суспільних наук (історії, археології, антропології, етнографії та ін.) дають надійний матеріал для реконструкції давніх східнослов'янських діалектних макрозон, зокрема й на сучасній білорусько-українській етномовній території, і дозволяють зробити переконливий висновок про те, що поява й успішне функціонування «руської» писемно-літературної мови у ВКЛ пояснюються не тільки політичними чинниками, а й генетичними причинами, тобто існуванням у минулому білорусько-української етномовної спільності, яку вдалося встановити завдяки успіхам у дослідженні гідроніміки цього ареалу та досягненням сучасної археології.

Відзначена спільність охоплювала північний український та південно-західний білоруський діалектні ареали й була зумовлена особливостями заселення майбутнього білоруського етномовного простору.

Як відомо, північноукраїнська (і ширше – поліська) група говорів сформувалася на основі племінних діалектів, близьких за етномовними ознаками східнослов'янських племен дреговичів та волинян, частково також деревлян, радимичів і сіверян. Характерною особливістю етногенезу східних слов'ян на території сучасної північно-західної України та південно-західної Білорусі було те, що протягом багатьох століть вони заселяли лише правобережжя Прип'яті, яка була південною межею розселення давніх балтійських племен. З археологічного погляду первісна територія дреговичів та волинян – це прип'ятський ареал широкої культури празького типу VI–VIII ст. [Седов 1970 : 181]. У VII або VIII ст. н. е. ці племена перейшли Прип'ять і масово з'явилися на балтійських землях [Кухаренко : 45; Купчинський : 60]. Волиняни заселили територію сучасної Берестейщини.

Процес переміщення слов'ян у північному напрямку був поступовим і повільним. Протягом VIII–X ст. волиняни й дреговичі розселилися по лівих притоках Прип'яті та по басейну Західної Двіни, асимілювавши місцеве балтомовне населення, на сході дійшли до Дніпра, на північному сході – до водоподілу Друті та Березини, на півночі досягли умовної лінії Борисов – Лагойськ – Заславль, а на заході широкий болотистий простір (так зване Вигонівське болото) відділив дреговицьку територію від ятвягів між Ясельдою та Верхнім Німаном [Седов 1963 : 116–117; Гринблат : 67–72; Очерки : 29; Лысенко : 82]. Пізніше, у XII–XIII ст., дреговичі разом з іншими слов'янськими угрупованнями (волинянами, полоцькими кривичами) освоїли землі в басейні Верхнього Німану [Седов 1982 : 166].

На слов'янських переселенців впливав балтійський субстрат, але виявлявся він по-різному. На Берестейщині мова і культура волинян не зазнали істотних змін (від стародавніх часів і донині межа між українцями і білорусами в цьому ареалі пролягає по Ясельді – Прип'яті до гирла Горині).

Участь волинян і дреговичів у заселенні південно-західного ареалу сучасної Білорусі спричинилася до утворення спільного етно-діалектного регіону, що охоплював Правобережне Полісся та суміжні землі на лівобережжі Прип'яті в межах сучасного південно-західного діалекту білоруської мови до умовної лінії Ліда – Мінськ – Бобруйськ – Рєчиця – Лосєв і базувався на поліській етномовній основі. Південна межа цього ареалу пролягала приблизно по умовній лінії трохи південніше від міст Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Житомир – Фастів – східніше Прилук – Конотоп – по р. Сейм.

Українське і білоруське Полісся – це особливий край зі своєрідними природними умовами, багатомістовим архаїчним укладом життя, побуту, матеріальної та духовної культури його населення. Генетична єдність обох частин цього краю підтверджується спільністю або подібністю в них численних етнографічних реалій: типів житла, народного орнаменту, селянського одягу, землеробських і рибальських знарядь праці тощо [Соболенко : 177–179; Молчанова : 181–184, 196–199; Сергиєнко : 184–187; Браим : 193–196; Піўтарак : 115–120]. Відтак і південно-західний діалект білоруської мови донині має яскраві ознаки спорідненості з північним наріччям української мови на всіх мовних рівнях. Саме цим зумовлена більшість проблем, пов'язаних із визначенням діалектної основи пізньосередньовічної білорусько-української писемно-літературної мови і розмежуванням білоруських та українських писемних пам'яток.

Серед основних спільних або подібних фонетико-граматичних особливостей південно-західного діалекту білоруської мови та північного українського наріччя найяскравіше виділяються такі:

– послідовне фонологічне розрізнення наголошених і ненаголошених складів;

– рефлексія наголошеного **Ѣ** > дифтонг **іє**, а ненаголошеного **Ѣ** > **е**: *дієд, лієс, пієч, хлієб, чоловієк, але бедá, дедóк, бегу́ть, греші́ти*;

– ненаголошений голосний **е** замість **‘а** (екання): *десетъ, десеті́на, пáмєть, присєгáти, тисєча, цєжáр*;

– недисимілятивне акання в ненаголошеній позиції: *вадá, кажу́х, тиані́ца, чарнатá*;

– перехід **е** > **о** після шиплячих приголосних: *жобу́ти «жовтий», чóрни, шóсти*;

– депалаталізація фонем **р**: *бурáк, зарá «зоря», рабі́ «рябий», вечєратъ, куру́ «курю», закру́ровать*;

– депалаталізація **ц** у звукосполюках **ца, цо, цу** та в суфіксах **-ц-, -ец-**: *зáец, сэрца, ўлица, йўлица, хлóпец, хлóпца, танцувáть*;

– чергування голосних **у – ў**: *јон узьяў – яна ўзялá*;

– наявність фрикативного **ү**: *үавórка, үалавá, үóлас, наүá*;

– флексія **-у** в род. відмінку однини іменників чол. роду однини: *вóску, дóму меду́*;

– закінчення **-у** в дав. відмінку однини іменників чол. та середн. роду однини: *брáту, коню́, селу́*;

– усічені форми прикметників у наз. відмінку однини чол. та жін. роду: *дóбри, маладú, ліétні, так ‘і «такий», нóва хáта*;

– часте вживання інфінітивів на **-ть** або **-т**: *ході́ть, носі́ть, ході́т, носі́т*;

– закінчення **-óю (-áю, -эю, -éю)** в орудн. відмінку однини іменників жін. роду на **-а**: *вадóю, үарóю, з ‘амл ‘óю, м ‘ажэ́ ю, вáтаю, хáтаю*;

– закінчення **-а** в наз. відмінку множини іменників середн. роду: *балóта, в ‘óдра, вóкна, үн ‘óзда, парас ‘áта, с ‘óла*;

– наявність форм іменників чол. роду на **-е (-э)** у наз. відмінку множини: *братэ́, бурак ‘é, үарадэ́, үарбузэ́*;

– закінчення **-аму, -óму** прикметників чол. і середн. роду місц. відмінка однини: *аб дóбраму, аб маладóму*;

– основа **дво-** у род. і дав. відмінках числівника два: *двох, двом*;

– усі форми дієслів 3-ї особи однини без кінцевого **-т**: *бярэ́, үрэе́, кáжа, нясэ́*;

– переважні форми дієслів з кінцевим **-м** у 1-й особі множини тепер. часу і наказ. способу: *ідэм, кáжем, несэм*;

– поширеність іменникового суфікса **-ўхна**: *дачу́хна, д ‘еву́хна, мату́хна*;

– конструкції іменників дав. відмінка з прийменниками **к, ік**: *к сэрцу́ ік свому́*;

– конструкції іменників род. відмінка з прийменниками **л'а, л'е** «біля»: *л'а хаты, л'а рэчки, л'е лэсу*;

– поширеність синтаксичних конструкцій зі сполучниками **дик, дак, да, да й** і т. ін. [Дыялектал. атлас: карты № 34, 69, 70, 97, 98, 113, 124, 143, 148–150, 161, 163, 169 та ін.; Піўтарак : 115–120; Бевзенко : 200–203; Мойсиенко 2007 : 76–77].

Етнографічні реалії та діалектологічні особливості Полісся засвідчують, що за сприятливіших геополітичних умов там могла сформуватися окрема східнослов'янська народність зі своєю територією, мовою та матеріальною і духовною культурами. Цього не відбулося через те, що більшість діалектних рис, які пізніше стали характерними прикметами окремих східнослов'янських мов, з'явилися, за Ю. Карським [Карский 1904 : 105], ще в давньоруський період, тобто ще до кінця XIII ст., а за нашим припущенням, можливо, й значно раніше – ще в дописемний період. Таким чином, більшість цих діалектних рис давніша, ніж виразно сформовані східнослов'янські мови, і, без сумніву, давніші від давньокиївської (давньоруської) писемно-літературної мови [Филин : 30; Історія укр. мови. Морфологія : 11].

Отже, в епоху пізнього Середньовіччя все Полісся становило окремий лінгвогеографічний та етнографічний ареал, а поліські діалектні особливості на території нинішніх Білорусі та України ще не були ні білоруськими, ні українськими в сучасному розумінні. Такими вони стали значно пізніше, у період становлення й формування відповідних народностей та їхніх мов.

На діалектний розподіл колишнього давньоруського етномовного ареалу між територіями окремих народностей (потім – націй) справив істотний вплив той історичний факт, що між формуванням соціально-етнічної спільноти, яка поступово переростає в народність, і об'єднанням споріднених діалектів у соціальну мовну систему, що становить мову цієї народності, не було причиново-наслідкової залежності. Тому, незважаючи на те, що мова, як відомо, є однією з найважливіших і найхарактерніших ознак народності (нації), на східнослов'янських землях ареали діалектів і навіть великі діалектні макрозони не завжди збігаються з територіями народностей і націй.

Дослідники вже не раз звертали увагу на те, що деякі фонетичні й граматичні особливості нерідко не поширюються на всі говірки тієї чи тієї мови і разом з тим об'єднують окремі говірки різних мов. Наприклад, структурно близькі північно-східні білоруські та псковсько-новгородські російські говірки (спадкоємці давніх діалектів кривичів і словенів), а також полоцькі та смоленські, опинилися в складі різних мов, а менш близькі (наприклад, північні та південні російські, північно-східні та південно-західні білоруські, північні та південно-західні українські) належать до однієї мови [Хабургаев : 9–11].

Компактні й генетично єдині поліські говірки опинилися в складі аж чотирьох держав і нині вважаються складовими частинами українського, білоруського, польського та російського етномовних просторів. Суто політичними причинами пояснюється також входження до Білорусі історично української Берестейщини, хоч діалектні особливості її говірок нерозривно пов'язані з волинським етномовним ареалом на всіх мовних рівнях.

Поліські говірки стали основою як північного українського наріччя, так і південно-західного діалекту білоруської мови, в ареалі якого сформувався діловий стиль «руської» писемно-літературної мови, що став офіційним у ВКЛ. Проте становлення білоруської державності було пов'язане з іншим регіоном – з Полоцьким та Смоленським князівствами в північно-східному етномовному ареалі, заселеному літописними кривичами. Його південна межа пролягала приблизно по умовній лінії Свир – Бегомль – Могильов – Сураж Брянської області [Блінава, Мяцельская : 205]. Цей ареал сформувався раніше, ніж південно-західний. У часи пізнього Середньовіччя обидва вони входили до складу ВКЛ, але Полоцька земля зі своєю писемною мовою створила унікальний прецедент її використання в діловодстві цієї держави майже на століття раніше, ніж з'явилася ділова «руська» мова й набула в ній державного статусу.

Як засвідчили історико-археологічні дослідження, предки кривичів у VII–VIII ст. н. е. прибули на північ Східної Європи з південного узбережжя Балтійського моря (терени сучасної Польщі й частково північно-східної Німеччини). Отже, білоруський етнос (так само, як і мова), формувався протягом VIII – першої половини XIII ст. у результаті синтезу кривицького на північному сході та поліського (історично склавинського) складників на південному заході [Півторак : 86–89].

Говірки кривичів («кривицька мова»), на відміну від поліських, мали свої характерні особливості, більшість яких збереглася до нашого часу:

- дисимілятивне акання (якання), рідше – ікання в ненаголошених складах: *вьдá (выдá) «вода», ньгá (ныгá) «нога», ськзáць (скызáць) «сказать», бідá, віснá;*
- м'яка вимова **р** (на сході Вітебщини і Могильовщини): *б'ар'óза, гана-р'íцца, кр'íудна, тр'éба;*
- приставний **[в]** перед початковими **[о], [у]**: *вóс'ín', вóз'íро, вóл'íца, вуж;*
- проривний **[г]**: *ногá, гьлава́, дарóга;*
- подовження приголосних у сполученнях «м'який приголосний + ь́ в інтервокальній позиції»: *в'асéлл'е, патпéчча, ружжé, с'н'адáн'н'е, удúшиа;*
- закінчення **-ой, -ай** в орудн. відмінку однини іменників жіноч. роду на **-а (-я)**: *вадóй, гарóй, мяжóй, вáтай, хáтай;*
- закінчення **-ы (і)** в наз. відмінку множини іменників середн. роду: *балóты, в'óдры, гн'óзды, пал'і «поля»;*

- форми прикметників чол. роду на **-ыј, -іј, -эј (-јеј)** у наз. відмінку однини: *дóбрьј, харóшыј, с'ін'іј, маладэј, таўстэј, глухэј, плахэј*;
- закінчення **ц'** у 3-й особі однини дієслів I та II дієвідміни: *ідз'эц', н'ас'эц', крычы ц', прós'іц'*;
- закінчення **-ом** у 1-й особі множини дієслів наказового способу: *дадз'óm, ідз'óm, н'ас'óm, јадз'óm*;
- скорочений суфікс у формах інфінітива: *в'ес' «вести», клас' «класти», н'ес' «нести», с'ес' «сісти», в'ес'ц', клас'ц', н'ес'ц', с'ес'ц'* і т. ін. [Блінава, Мяцельская : 205–206].

Ще за часів Давньої Русі кривицький Полоцьк був вельми не стандартним містом, вирізнявся яскравою індивідуальністю, а в сприйнятті руських книжників XII ст. Полоцьку землю вважали «чужим елементом» у культурно-географічному просторі Давньоруської держави [Філіпович : 47], бо там правили не прямі нащадки Ярослава Мудрого, а «чужорідна» династія Рогволодовичів, засновник якої князь Рогволод, за свідченням літопису, «прийшов з-за моря» [Алексеев : 238–239; Алексеев, Богданов : 8–9].

Відособленість і закритість Полоцької землі спричинилися до того, що давньоруські літописці, не маючи достовірних відомостей, переповідали про неї різні перекази та містичні й напівмістичні легенди як про осередок різних загадкових явищ, територію чужої та невідомої [Філіпович: 142]. Натомість історична правда полягає в тому, що Полоцьке князівство, яке виникло в 60–70-ті рр. або навіть у середині X ст. на основі кривицького союзу племен, як і Вітебське та Смоленське князівства, засновані кривичами, від самого початку своєї історії були пов'язані не з Наддніпряниною, а із західними слов'янами і в соціально-економічному та суспільно-політичному житті орієнтувалися переважно на традиції своєї прабатьківщини – Південної Балтики, а також Пскова та Новгороду.

Як відомо, Полоцьке князівство гвалтовно приєднав до Давньоруської держави великий київський князь Володимир Святославич близько 978 р., проте вже в 1021 р. воно почало небезуспішну боротьбу з Києвом за незалежність.

Наприкінці XII ст. Полоцька земля потрапила до сфери впливів ВКЛ, а 1307 р. стала його складовою частиною. У 1392 р. великий князь Вітовт (1392–1430) ліквідував Полоцьке князівство і почав керувати Полоччиною через своїх намісників [Філіпович : 65].

У складі ВКЛ Полоччина зберегла певну автономію і давнє вічове право укладати міждержавні договори, які вступали в державну силу після їх затвердження великими князями литовськими та королями польськими.

Віче в соціально-економічному та політичному житті Полоцька відіграло вирішальну роль. За його підтримки бояри виганяли небажаних для них князів і запрошували бажаних. Від імені віча («мужов полочан») укла-

дали торгові договори з Ригою та іншими містами. Соціальну і політичну активність та суверенність полоцького «посполства» засвідчують аж 125 грамот до членів ризького магістрату та різних договорів (найдавніший 1229 р. зберігся в шести списках), виданих від імені полочан зі своєрідними особливостями їх формуляра й змісту. Вони часто перейняті ідеями єдності й почуттями власної гідності полочан. Наприклад:

«А се мы полочан(е), вси добрыи люд(и) и мал(ы)и...» (1405 р.); «мы мужи полочан(е) даемъ вѣдати, кто на сию грамот(у) оузрит(ь) оуслышит(т) чтучи...» (1407 р.); «От пана Василя Дмитриевича от боярь полоцких и от мѣстичовъ и ото всѣхъ моужъ полочанъ всего посполства» (1435 р.); «ратманом ризкимъ всѣмъ полочанѣ чоломъ быют(ь) от вѣлика и до мала» (1441 р.); «кино што боудуть вашей м(ил)о(сти) которые речи от нас правити, тому бы ваша м(ил)о(сть) верили, бо то ест(ь) слово нашо всего мѣста полоцког(о)» (1459 р.); «а полтескъ теж естъ хвалачи Б(ог)а мѣсто славутно, как и которое, а не естъ низшоє во ч(ес)ти и во всем ни вилни, ни мариборка, а ни кданьска» (1464 р.) і т. н. [Філіпович : 121].

Окрему групу термінів полоцьких актів становлять титули, якими полочани називали представників влади – великих князів литовських та королів польських, їхніх намісників, полоцьких та ризьких владик: «кназ(ь) великыи Витовть литовскии, наш осп(о)дарь» (1407 р.), а після обрання великого князя литовського королем польським він – «наш оспод(а)р вѣлкъи король», «осподарь король освеценыи» або «наосвѣценеиший» [Філіпович : 121–124].

Великий князь для полочан, як і для інших мешканців ВКЛ і середньовічної людини взагалі, був утіленням найвищої правової інстанції, посередником та суддею в суперечках, джерелом привілеїв і гарантом збереження полоцької «старовини» [Філіпович : 131–132].

Свого архієпископа полочани називали «осподин», полоцького намісника – «господин», а від другої половини 30-х років XV ст. обов'язковим елементом інтитуляції грамот полоцьких намісників стає титул **пан**: «Отъ пана Немыра намѣсник(а) полоцког(о) приателемъ нашимъ ратманомъ» (1413 р.) [Філіпович : 124].

У Полоцькому князівстві певною мірою було поширене також приватне листування, подібне до новгородських берестяних грамот [Stang 1939 : 32–36].

Мова ранніх документів Полоцького князівства сприймається як продовження ділового стилю давньоруської писемно-літературної мови, хоч у них зрідка трапляються й деякі фонетичні особливості кривицького діалекту. Але якщо загальна тенденція розвитку білоруської та української писемно-літературних мов давнього періоду «зводиться до поступового послаблення в писемності церковнослов'янської стихії за рахунок широкого проникнен-

ня в писемність, з одного боку, граматичних засобів та лексичних елементів живої народної мови і поширенням граматичних та лексичних полонізмів – з іншого» [Жураўскі : 11], то найдавніші полоцькі акти й грамоти були руськими, а не церковнослов'янськими [Stang 1939 : 3].

У ранній період (до 1410 р.) мова ділових документів Полоцька була досить унормованою, де характерні полоцькі особливості виступають дуже рідко [Stang 1939 : 36]. Вона характеризувалася такими найважливішими рисами: цокання, відсутність переходу *e > o* після шиплячих і *ц*, написанням *e* замість *ѣ*, але не *ѣ* замість *e*; *ou* замість *y* тільки на початку слова, форми *єсте* і *єсмо* від дієслова бути і т. ін. [Stang 1939 : 6–10, 12–19, 20–22, 27–28 та ін.].

Ранні договори та інші документи з Полоцька продовжили давньоруські писемні традиції також у викладі змісту, у своїх зачинах та кінцівках. Проте поступово ця канцелярська мова набула виразної місцевої своєрідності, відмінної від ділової мови ВКЛ.

Як відзначає дослідниця історії Полоцької землі в літописах та актових джерелах XI–XVI ст. М. Філіпович, «терміни та формули полоцьких послань XIII–XV ст. до Риги, з якою Полоцьк підтримував найбільш регулярні торговельні та дипломатичні зв'язки, істотно відрізнялися від мовних кліше ділових документів білорусько-українських канцелярій» [Філіпович : 114]. Проте дослідники різних поколінь сприймали мову цих послань як локальний варіант єдиної писемно-літературної мови ВКЛ, хоч авторитетний історик білоруської мови А. Журавський називав полоцький тип актових мови самостійною формою [Жураўскі : 38].

На наш погляд, деякі виразні особливості формування та функціонування мови ділових документів полоцько-вітебсько-смоленського ареалу XIII–XIV ст. (своєрідний етно- та глотогенез полоцьких і смоленських кривичів, їх відособленість від польського етномовного простору, мінімальний вплив польської мови, обслуговування структур державного управління, відмінних від литовсько-білорусько-українських тощо, дають більше підстав вважати цю ділову мову окремою, не залежною від «руської»).

На початку XV ст., тобто фактично від часів великого князя Вітовта (1392–1430) розпочався активний вплив литовсько-білорусько-української канцелярської мови на полоцьку, унаслідок чого в ній майже повністю зникли традиційні місцеві риси (дзекання та ін.), і вона поступово стала перетворюватися на провінційну форму державної писемно-літературної мови [Stang 1939 : 93]. Протягом XV ст. полоцька ділова мова ще відрізнялася від мови князівських листів та від литовсько-русських документів з інших регіонів ВКЛ [Stang 1939 : 94], але на початку XVI ст. мова полоцьких грамот стала варіантом офіційної канцелярської мови. Протягом цього століття

відмінності між обома мовами (за Хр. Стангом «мовними формами») зникли повністю [Stang 1939 : 126, 147]. Це призвело до остаточної нівеляції колишніх Полоцького, Вітебського та Смоленського князівств у складі ВКЛ.

Як відзначає М. Філіпович, «однією з характерних рис суспільного побуту Полоцької землі була відсутність на її теренах сильної князівської влади». Без місцевого князівського прошарку «в ієрархічній піраміді полоцького суспільства виник більш тісний (“емоційний”) зв’язок полочан зі своїм “осподарем великим князем литовським” та більша територіально-політична “відкритість” Полоцька для Вільна» [Філіпович : 141]. З іншого боку, «між великим князем литовським та Полоцькою землею існував більш тісний зв’язок, ніж між великим князем та Київською і Волинською землями, життя яких тривалий час нібито замкнулося на внутрішніх інтересах, зосередившись довкола особи власного правителя» [Філіпович : 132].

На відміну від Полоччини, лінгво-географічні реалії на теренах пізньосередньовічних Білорусі та України й історичні передумови появи білорусько-української ділової писемної мови були зовсім іншими. Ця мова остаточно сформувалася лише наприкінці XIV – на початку XV ст., тобто після завершення територіальної колонізації білоруських та українських земель, яка тривала майже століття, і протягом усього цього періоду проблема державної мови практично не поставала.

Не маючи своєї писемності, місцеві князі від часу проголошення Міндовгом (1219–1263) литовської державності (1263) використовували в державному управлінні та в дипломатичному листуванні латинську і німецьку мови. Ця традиція довго зберігалася й у ході поступового приєднання до Литовського князівства білоруських та українських територій¹.

Найраніше (приблизно наприкінці 40-х рр. XIII ст.) до складу Литовського князівства увійшла Чорна Русь з містами Волковиськ, Слонім і Новогородок (Новогрудок), значна частина білоруських надніманських земель, а в середині цього століття владу литовських князів визнала Полоччина. У першій чверті XIV ст. до цього князівства були приєднані Вітебська, Мінська і Турово-Пінська землі, а в середині XIV ст. – й уся білоруська Наддніпрянина.

Від другої чверті XIV ст. до Литовської держави почали долучатися й українські землі. Великий князь Гедимін (1316–1341) підкорив Житомир, Київ (1326), Черкаси, Переяслав, Брянськ. 1340 р. його син Любарт долучив Волинь, а польсь-

¹ Перша писемна пам’ятка релігійного змісту литовською мовою з’явилася лише 1517 р., а перші спроби її використання в діловодстві було зроблено через століття після цього. Популярність латини підтримувалася її поширеністю в богослужіннях литовців католицького віровизнання [Жураўскі 1967 : 36].

кий король Казимир III Великий (1333–1370) захопив Галичину. Інший Гедимінів син Ольгерд (1345–1377) приєднав до Литви основний масив українських земель: дрібні й слабкі князівства на лівому березі Дніпра – більшу частину Чернігівщини (1357–1358), Чернігів, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Стародуб, а 1362 р. військо Ольгерда повторно зайняло Київ. На східних землях залишилися старі українські князі під зверхністю литовських.

У 1363 р. литовці вирушили на Поділля, завдали нищівної поразки Золотій Орді й приєднали до свого князівства подільські (придністровські) землі. Тим часом Казимир III здійснив новий похід на Русь, і за мирним договором йому відійшла Західна Волинь з містами Холм, Белз, Володимир та Ратне.

За великого князя Вітовта українська територіальна колонізація значно розширилася на південний схід аж до Чорного моря. З 1398 р. Литовська держава дістала назву «Велике Князівство Литовське, Руське і Жемайтійське».

Отже, входження українських земель до ВКЛ розпочалося майже через століття після утворення литовсько-білоруської держави. З цієї причини в ній спочатку переважав білоруський компонент у найважливіших сферах економічного та політичного життя. Більше того, білоруські землі були основою економічної могутності ВКЛ [Пичета : 22], а представники білоруського населення відігравали провідну роль у тогочасному політичному та культурному житті держави. Навіть значно пізніше у Литовському статуті 1588 р. (розділ III, стаття 7) наведено перелік послів, які повинні були брати участь у засіданнях Великого вального сейму¹. У цьому переліку переважну більшість становлять послы саме з білоруських земель: берестейські, brasлавські, вітебські, вовковиські, городненські, лідські, мінські, мозирські, мстиславські, новогрудські, оршанські, ошмянські, пінські, полоцькі, речицькі та слоніські. Інші, не білоруські території, згідно зі Статутом, представляли послы віленські, вількомирські, жемойцькі, ковенські, троцькі та упіцькі [Жураўскі : 36].

Представників білоруського суспільства у владних структурах та в діловодстві не влаштовувало засилля латинської та німецької мов, і їхні протестні настрої та численні скарги поступово спричинилися до вживання в державних інституціях місцевої («руської») писемно-літературної мови. У той першопочатковий період вона являла собою успадкований від Київської Русі діловий стиль давньоруської літературної мови з деякими місцевими фонетичними та лексичними особливостями. Отже, та слов'янська мова, яку литовська влада стала поступово застосовувати в адміністративній сфері,

¹ Польське *walny* – 'загальний'; *Sejm walny* – «центральный станово-представницький законодавчий орган Речі Посполитої в другій половині XVI–XVII ст.» – був створений у результаті Люблінської унії 1569 р. між Королівством Польським та Великим Князівством Литовським.

за своєю структурою і функціональним навантаженням на початковому етапі була фактично старобілоруською. Проте її роль у той час не могла бути визначальною, бо в діловодстві ще переважали латина та німецька мова.

Коли саме місцева мова стала вживатися як офіційна, достеменно не відомо. Найдавніші збережені великокнязівські грамоти цією мовою походять з часів великого князя Ольгерда, але їх незначна кількість не містить для аналізу достатнього матеріалу [Stang 1935 : 1].

У другій половині XIII ст. етно-політична ситуація в Литовському князівстві істотно змінилася. Після монголо-татарського погрому політичне і культурне життя зі столиці колись могутньої держави Києва поступово перемістилося на захід – на галицькі та волинські землі. «Серед руських областей, які в XIII і XIV ст. потрапили під литовську владу, Волинь мала вищу культуру, і волинський вплив на литовські канцелярії цілком зрозумілий» [Stang 1935 : 21]. Саме волинські говірки стали діалектною основою староукраїнської писемно-літературної мови й відіграли важливу роль у становленні канцелярій ВКЛ.

Діяльність світських і церковних канцелярій розпочалася в Україні-Русі ще за княжої доби. З митрополичих, єпископських та князівських канцелярій виходили за візантійськими зразками різні акти (грамоти), написані тодішньою літературною мовою, в яку спорадично пробивалися елементи живої народної мови [Огієнко : 93]. Писемні традиції Київської Русі були використані й у діловій білорусько-українській мові ВКЛ, але візантійський формуляр початку грамот «дуже швидко зазнав впливу західноєвропейських зразків і почав дослівно відтворювати той, що його вживано в канцеляріях Священної Римської імперії» [Мозер : 44].

Канцелярську мову в литовсько-білорусько-українській державі започаткували галицькі писарі польських королів Казимира III Великого і Владислава Ягелли (Ягайла) (1377–1392). Великокнязівська та регіональні канцелярії остаточно сформувалися за європейськими зразками за доби великого князя Вітовта. Ввідні формули грамот потрапили в литовські канцелярії із Заходу, вірогідно, через Польщу й частково за посередництвом українських канцелярій, зокрема через Волинь [Stang 1935: 140]. Ці формули були майже тотожні в різних документах – дарувальних актах, грамотах про передавання майна у власність іншим особам, під час уведення Магдебурзького права і т. ін. Наведемо як приклад зразок шаблонної ввідної формули великокнязівської грамоти першої половини XV ст.: *«Мы Великій князь Витовть чинимъ знаемо симъ нашимъ листомъ, кто на него узритъ или услышитъ чтучи»*. Майже так само й у королівських грамотах другої половини XV – першої половини XVI ст.: *«Казимиръ бжъєю мл(с)ью король полскыи и великыи кнзь литовскыи*

и рускыи и жомоитскыи ины(х) чинимъ знаменито и даемъ вѣдати каждому доброму симъ нашимъ листомъ нынѣшни(м) и потомъ будоучимъ хто нанѣ оузритъ или чтучи оуслышитъ» [Stang 1935 : 132].

Хр. Станг переконливо довів, що на канцелярську мову доби Вітовта великий вплив справляла не білоруська, а тогочасна мова Волині зі значним економічним і культурним центром Луцьком, який був одним з найважливіших міст Литовської держави. Багато писарів походили саме з цього краю. У Луцьку мав велику канцелярію наступник Вітовта великий князь Свидригайло (1430–1439), в якій писарі також були переважно з північної Волині, а частково і з південної Білорусі. Проте більшість ділових документів засвідчують суто польське змішування ненаголошеного **ѣ** з **е**, яке Хр. Станг вважав достатньою підставою для висновку про білоруське походження таких грамот з ареалу на північний схід від Новогрудка та поблизу столиці Вільні [Stang 1935 : 115].

Канцелярська мова цього періоду відзначалася такими характерними особливостями: послідовне відображення двох загальнопольських (білорусько-українських) фонетичних рис: ненаголошене **е** замість **я** (*де-сетъ, тисеча, присегати*) та рефлексія ненаголошеного **ѣ** > **е** (*беда, цена, немий, бегуть, грешити*), відсутність жодних слідів акання, дзекання та цекання, диспалаталізації приголосного **р**, але зафіксовані написання **кѣ** замість **г** у словах з вибуховим **[g]**, форми зворотного займенника в род. відмінку *себе*, а не *себя*, дав. відмінок *собѣ*; переважаючі форми займенників *кто* (іноді *хто*), але *што* та *ін*. [Stang 1935 : 14–15, 18].

У наступний період, за правління великого князя Сигізмунда Кейстутовича (1432–1440) та короля Польщі Казимира IV Ягелончика (1440–1492) мова офіційних документів дещо віддалилася від тієї, що вживалася в канцелярії Вітовта. Сформувався досить однорідний тип писемної мови, який зазнав впливу мовлення північної Волині та південної Білорусі. Для цієї мови був характерний перехід **е** > **о** після шиплячих перед твердим приголосним та в кінці слова (*псковичомъ, такжо, жоны, нашого, прииодшо, ничего, хочомъ*), вокалізація ненаголошеного **в** (*оу Смоленску, оу Минску, оую, оудячны, оуспоминаеть*), паралельні закінчення **-у** та **-ови** в дав. відмінку однини іменників чол. роду (*дому, Михаилу, министрви, законови*), втрата кінцевого елемента **ј** у прикметниках (*велики, литовьски, рускы, земьски, полски, врожоны*), дав. відмінок займенників *тобѣ, соби, собе*, орудн. *мною, собою*, закінчення **-тъ** в особових формах дієслів (*имаеть, оузрятъ, слышатъ*) [Stang 1935 : 22–26, 32–35].

Такою самою ділова мова залишалася і в часи польського короля Олександра (1492–1506), а за правління короля і великого князя Сигізмунда Старого (1506–1548) важливу роль у функціонуванні канцелярської мови

відіграло народне мовлення ареалу Берестя – Новогрудок, звідки походила більшість тогочасних писарів. Це вже була загальнодержавна, за визначенням М. Мозера, усереднена мова типу койне.

Збережені тогочасні писемні пам'ятки являють собою переважно копії, де діалектні риси першотвору могли бути перемішані з рисами рідної говірки переписувача, адже князі, які часто переходили з однієї землі до іншої, приводили з собою і своїх писарів. Засвідчена не тільки в грамотах, але і в інших писемних пам'ятках, ця мова стала основним чинником консолідації білорусько-українського суспільства.

Розквіт ділової білорусько-української мови припадає на XV–XVI ст. Нею вели діловодство й судочинство, писали статuti, грамоти, акти, угоди, сеймові постанови. Разом з уніфікацією керівного апарату в спеціальних умовах вільної міграції писарів та канцеляристів по всій території литовсько-білорусько-української держави, яким було ВКЛ, поступово формувався для всіх регіонів канцелярсько-діловий стиль зі своїми закономірностями і мовними штампами, своєрідною східнослов'янською, а часто і запозиченою з польської мови лексикою, усталеною структурою і синтаксичними зворотами.

Створюється враження, що писарі свідомо прагнули користуватися такою «руською» мовою, яка була б спільною чи, принаймні, зрозумілою для всіх білорусів та українців. Саме тому вони використовували фонетичні та граматичні риси, спільні для білоруських та українських говірок, і відмовлялися від суто білоруських – акання, дзекання й цекання та ін. [Stang 1935 : 126–128], хоч фонетичний розвиток білоруської мови, відображеної в Аль-Кітабах (білоруських перекладах магометанських книг, написаних арабською в'язью), на думку Хр. Станга, «загалом уже досягнув того становища, яке ми спостерігаємо сьогодні» [Stang 1935 : 126].

Відзначаючи успішне функціонування у ВКЛ «руської» мови як державної, треба розуміти, що воно не було безхмарним. Досить поширене несприйняття цієї мови, відданість писемним традиціям користуватися латиною та німецькою мовою і зростаюче проникнення польської – усе це стимулювало багатьох писарів вдаватися до інших мов. Саме таким відступникам було адресоване нагадування в Другому Литовському статуті 1566 р. про те, що *«писарь земский масть по роускоу, литерами и словы роускими вси листы, выписы и позвы писати, а не иншимъ езикомъ и словы»*. В акті Люблінської унії 1569 р. король польський і великий князь литовський Сигізмунд Август також гарантував, що всі акти, декрети та записи до книг і надалі робитимуться «руською» мовою, але в повсякденній практиці так було далеко не завжди. Наприклад, 1571 р. шляхетські збори, скликані в Києві, вимагали дотримуватися руської мови, «бо коли приносять листи

його королівської милости польськими літерами з домішками латинських слів, то не можна зрозуміти» [Мозер : 44].

Від середини XVI ст., за часів Сигізмунда Августа (1548–1572), мова ділової писемності ВКЛ істотно змінилася. У ній зменшилася кількість традиційних елементів старослов'янської мови, зникли особливості мовлення північної Волині та південної Білорусі й стали переважати центрально-білоруські мовні риси. Від того часу збереглося найбільше пам'яток з виразними ознаками білоруської мови, що лише спорадично були відображені в ділових актах часів Олександра та Сигізмунда Старого. У цих документах досить широко засвідчені такі мовні особливості: а) рідкісною ознакою став **Ѣ**, який у документах Сигізмунда Старого ще досить послідовно зберігався в наголошеній позиції; б) голосний **е** в ненаголошеній позиції (*видечи, деветь, нечинеци, кнегини, памети, светое, хотечи*); в) літера **ы** після шиплячих **ж, ч, ш**, рідкісна в ділових документах Олександра та початку правління Сигізмунда Старого, частіша в його пізніших грамотах (*беручы, жалуючы, недбаючы, почавшы, почынилъ, постерегаючы* і т. ін.) і звична в Литовському статуті 1588 р. (*взявши, идучы, пуцы, ходечы, чюжые, шляхтичы* і т. ін.); г) диспалаталізація **р** (*вепра, государъ, дворанам, декабра, звера, зверу, зверомъ, манастырь, писару, прыбыл, тры*); г) прислівникові форми вищого ступеня *болшь, больш, менишь, лепи, горшь* (у мові попереднього періоду трапляється лише *боли, болеи, болиеи*); д) помітне зростання полонізмів: *абы(с)мы, озна(и)муемы, приказуемы, росказуемы* і т. ін. [Stang 1935 : 118–119].

Офіційна мова ВКЛ від самого початку зазнавала впливу польської мови, який посилювався після Кревської унії 1385 р. і став інтенсивним після Люблінської унії 1569 р. Мовний тиск поширювався разом з релігійним переслідуванням православних християн. Потік полонізмів стрімко зростає разом з прогресуючим спольщенням вищих верств білоруського та українського суспільства, шляхти та містян.

Люблінська унія спричинилася до масового переселення поляків не тільки в міста, а й у сільські місцевості України та Білорусі, через що польський вплив поширився й на діалектне мовлення жителів цих ареалів настільки, що виникли передумови для формування екстериторіального варіанта польської мови, змішаної з українською та білоруською – *polszczyzny krajowej*.

Серед запозичень з польської мови в руській діловій писемності було багато юридичної та адміністративної лексики: *бискупъ, быдло, ва(л)ныи, вжиточныи, вижсь, воитъ, водлугъ, вевнити, врадникъ, вымова, вишелякое, даковати, зуполныи, квалтъ, досытъ, еднацкый, запись, зацность, змова, здра(д)ца, кгрунтъ, личба, малжонокъ, маршалокъ, мовити, мордерство,*

нехай, неоднокро(т), обецуюемъ, мистръ, панъ, панство, повѣтъ, подлугъ, по(д)скарбий, посполъ, пригода, рада, скарбъ, слушний, соймъ, спадокъ, тожь, тратити, ухвала, фолькговати, часъ, чинити, клонокъ, цнотливый, цнота, шкода, щадокъ і т. ін. [Stang 1935 : 143–144].

Під час правління короля і великого князя Сигізмунда III Вази (1587–1632) королівські грамоти «руською» мовою ставали дедалі рідкіснішими. Проте в судах її ще використовували як ділову мову (судові протоколи часто писали польською мовою з «руським» вступним словом та закінченням) [Stang 1935 : 122–123]. У спілкуванні можновладців уже переважала польська мова, яка поволі витісняла з офіційного вжитку «руську» мову. У 1614 р. було вперше видано Литовський статут польською мовою, а 1696 р. з'явилася ухвала Варшавського сейму щодо мови урядових білоруських та правобережних українських канцелярій: «*Pisarz powinien po Polsku, a nie po Rusku pisać*». Отже, польська мова була юридично узаконена як канцелярська мова всієї Речі Посполитої.

Діловий стиль «руської» мови у ВКЛ існував протягом трьох століть. Започаткований галицькими та волинськими канцеляристами, він на різних історичних етапах зазнавав впливів то північно-волинських та південно-білоруських, то центрально-білоруських говірок, а в більшості грамот спостерігалася мішанина ознак різних діалектів. Саме це, а також державна спільність, єдність віри й коло адресатів «простомовних» творів, які призначалися для всього «руського» люду Речі Посполитої, дають підстави вважати цей стиль наддіалектним [Мозер : 95], хоч усі відображені в ньому діалектні риси генетично мали поліську мовну основу.

Інші стилі «руської» мови – художній, полемічний, публіцистичний, науковий та ін. – репрезентують твори, які є складовими частинами білоруської та української духовних культур пізнього Середньовіччя, тому їхню мову слід диференціювати на старобілоруську та староукраїнську.

Проникнення в Білорусь та в Україну ідей європейської реформації стало імпульсом для впровадження «руської» світської писемно-літературної мови в церковні тексти. Демократизація церковної літератури у ВКЛ, найвідоміші діячі цього процесу та їхні непересічні досягнення – це сфера окремих наукових студій.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Алексеев Л. В. Полоцкая земля (Очерки истории Северной Белоруссии в IX–XIII вв.). М. : Наука, 1966. 308 с.

Алексеев Л. В., Богданов В. П. Западные земли домонгольской Руси в историко-археологическом осмыслении. М. : Наука, 2009. 336 с.

Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ : Вища школа, 1980. 246 с.

Блінава Э., Мяцельская Е. Беларуская дыялекталогія. Мінск : Выш. шк., 1980. 304 с.

Браим И. Н. О традиционной рыболовной технике в Белоруссии // Этногенез белорусов : тез. докл. Всесоюз. конф., Минск, 3–6 дек. 1973 г. Минск, 1973. С. 193–196.

Гринблат М. Я. Белорусы: Очерк происхождения и этнической истории. Минск : Наука и техника, 1968. 288 с.

Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / пад. рэд. Р. І. Аванесавы. Мінск : АН БССР, 1963. 338 карт.

Житецкий П. И. О переводах Евангелия на малорусский язык // Изв. ОРЯС. СПб., 1905. Т. 10. Кн. 4. С. 1–65.

Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск : Навука і тэхніка, 1967. Т. 1. 372 с.

Історія української мови. Морфологія. Київ : Наук. думка, 1978. 539 с.

Карский Е. Ф. Белоруссы. Т. 1. Введение в изучение языка и народной словесности. Вильна, 1904. 466 с.

Карский Е. Ф. Белоруссы. Т. 3. Вып. 2. Старая западнорусская письменность. Петроград, 1921. 257 с.

Купчинский О. А. Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян. Славянские древности: этногенез. Материальная культура древней Руси. Киев, 1980. С. 45–72.

Кухаренко Ю. В. Полесье и его место в процессе этногенеза славян (по материалам археологических исследований) // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). Москва : Наука, 1968. С. 18–46.

Лысенко П. Ф. Киев и западные земли Руси в IX–XIII вв. Минск : Наука и техника, 1982. С. 81–108.

Мозер М. Причинки до історії української мови / за заг. ред. С. Вакуленка. Харків : Харків. іст.-філол. тов-во, 2008. Вип. 16. 892 с.

Мойсієнко В. М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої // Мовознавство. 2005. № 1. С. 67–82.

Мойсієнко В. М. Мовна ситуація в Україні у першій половині XVII ст. та її відбиття у практиці ведення актових книг міських канцелярій // Україна – Польща: мовно-культурологічний діалог слов'янства. Київські полоністичні студії : зб. наук. пр. Київ, 2006. Т. 8. С. 83–102.

Моисиенко В. М. Этноязыковая принадлежность «русской мовы» во времена Великого Княжества Литовского и Речи Посполитой // Славяноведение. 2007. № 5. С. 61–80.

Молчанова Л. А. Культурно-исторические связи белорусов с соседними народами в связи с проблемой этногенеза восточных славян // Этногенез белорусов : тез. докл. Всесоюз. конф., Минск, 3–6 дек. 1973 г. Минск, 1973. С. 181–184.

Мякишев В. «Русская мова» Литовского статута 1588 года и виленских актов книг XVI века // *Studia Russica* 17. Budapest, 1999. S. 58–64.

Мякишев В. Мовы Великого княжества Литовского в единстве своих противоположностей // *Studia Russica* 17. Budapest, 2000. S. 165–172.

Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. 296 с.

Очерки по археологии Белоруссии. Минск : Наука и техника, 1972. Ч. 2. 248 с.

Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Дослідження, факти, документи. Київ : Віпол, 2014. 280 с.

Піўтарак Р. П. Агульныя і своеасаблівыя беларуска-ўкраінскія дыялектныя рысы // *Весті АН БССР. Сер. грам. навук.* 1987. № 3. С. 115–120.

Пичета В. И. Образование белорусского народа // *Вопр. истории.* 1946. № 5–6. С. 3–29.

Седов В. В. Дреговичи // *Совет. археология.* 1963. № 3. С. 112–125.

Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М. : Наука, 1970. 200 с.

Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / отв. ред. Б. А. Рыбаков. М. : Наука, 1982. 326 с.

Сергиенко Ю. Г. О локальных особенностях белорусского народного орнамента // Этногенез белорусов : тез. докл. Всесоюз. конф., Минск, 3–6 дек. 1973 г. Минск, 1973. С. 184–187.

Соболенко Э. Р. Типы белорусского народного жилища // Этногенез белорусов : тез. докл. Всесоюз. конф., Минск, 3–6 дек. 1973 г. Минск, 1973. С. 177–179.

Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : ист.-диалектол. очерк. Л. : Наука, 1972. 655 с.

Філіпович М. Полоцька земля в літописних та актових джерелах XI–XVI століть. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2014. 204 с.

Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского этногенеза. М. : МГУ, 1979. 231 с.

Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku // *Studium językowe.* Kraków : Skład Główny: Gebethner i Wolf, 1934. 173 s.

Martel A. La langue polonaise dans les pays ruthènes, Ukraine et Russie Blanche. Lill, 1938. 318 s.

Stang Chr. S. Die altrussische Kanzleisprache des Großfürstentums Litauen. Oslo : I Kommissjon hos Jakob Dybvad, 1935. 166 s.

Stang Chr. S. Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk. Oslo : I Kommissjon hos Jakob Dybvad, 1939. 148 s.

КАНЦЭПЦЫЯ ПАХОДЖАННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ЮРЫЯ ШЭРАХА (ШАВЯЛЁВА) У СВЯТЛЕ СУЧАСНАЙ УКРАЇНСКАЙ БЕЛАРУСІСТЫКІ¹

У 2010 г. беларускае мовазнаўства ўзбагацілася знакавай працай – перакладам англамоўнага даследавання Юрыя Шэраха (Шавялёва) «Праблемы фармавання беларускай мовы» (Шэрах 2010).

Яе аўтар – сусветна вядомы славіст з украінскай дыяспары ЗША, шматгадовы прафесар Гарвардскага і Калумбійскага ўніверсітэтаў, шырока вядомы таксама як украінскі мовазнаўца, літаратуразнаўца, культуролаг, літаратурны і тэатральны крытык. Ён выявіў значную цікавасць і да актуальных праблем беларускай мовы і літаратуры.

Невялікая манаграфія Ю. Шэраха, надрукаваная ў 1953 г., у Савецкім Саюзе была недаступная і нават невядомая. І толькі яе сучасны пераклад на беларускую мову дае магчымасць спецыялістам і шырокаму колу зацікаўленых чытачоў ацаніць навуковую каштоўнасць гэтай працы з пункту гледжання найноўшых дасягненняў гістарычных і філалагічных навук. Значную цікавасць выклікала гэтая праца і ва Украіне – як сярод беларусістаў, так і дыялектолагаў і гісторыкаў мовы, паколькі ў ёй сярод многіх іншых закранаюцца і некаторыя актуальныя для ўкраіністыкі праблемы беларуска-ўкраінскага моўнага ўзаемадзеяння.

За 60 гадоў з таго часу, як выйшла праца Ю. Шэраха аб паходжанні беларускай мовы, украінская дыялекталогія і гістарычныя даследаванні ў галіне этна- і глотанезу ўсходніх славян дасягнулі важкіх вынікаў не толькі ў метадалогіі і метадах даследавання эмпірычнага матэрыялу, але і ў яго абагульненнях, тэарэтычных і практычных высновах, якія выбудаваліся ў лагічную і паслядоўную, хоць у некаторых аспектах яшчэ гіпатэтычную канцэпцыю. У яе ў значнай меры ўлісваецца і адзначаная праца Ю. Шэраха, некаторыя палажэнні якой апярэдзілі свой час, нягледзячы на тое, што навуковец не меў доступу да факталагічнай базы, звязанай з прадметам яго

¹ *Упершыню надрукавана:* Актуальныя аспекты беларусістыкі : матэрыялы VI Міжнар. кангрэса беларусістаў, Мінск, 27–29 мая 2015 г. : зб. арт. / пад рэд. І. Э. Багдановіч [і інш.]. Мінск : Кнігазбор, 2020. (Беларусіка = Albaruthenica; Кн. 40). С. 73–80.

даследавання, а ў тагачасным савецкім гістарычным мовазнаўстве яшчэ панавалі закасацянелыя ідэалагічныя догмы і пастулаты, далёкія ад навукі.

Як адзначана ў прадмове да манаграфіі, аўтар ставіў мэтай не ўсебаковае даследаванне праблемы паходжання беларускай мовы, а толькі першую спробу стварэння гістарычнай схемы яе ўзнікнення. Задэклараваныя даследчыкам асноўныя тэарэтычныя прынцыпы пабудовы такой схемы выявіліся прадуктыўнымі і вытрымалі выпрабаванне часам. Маём на ўвазе, перш за ўсё, яго перакананасць у неабходнасці разглядаць моўныя факты ў цеснай сувязі з гісторыяй, таму што «мовазнаўства, якое развіваецца па-за гісторыяй... становіцца пазагістарычнай, абстрактнай і схематычнай навукай» (Шэрах 2010, 8).

Упершыню ва ўкраінскім мовазнаўстве Ю. Шэрах падняў пытанне аб неабходнасці сінтэзу лінгвістычных, гістарычных і іншых матэрыялаў, гэта значыць комплекснага падыходу да праблемы паходжання беларускай мовы. Аўтар перакананы, што «нават калі гэты сінтэз не развяза праблемы канчаткова, ён, прынамсі, укажа шлях, на якім можна будзе знайсці вырашэнне» (Шэрах 2010, 13).

Супастаўленне моўных і гістарычных фактаў прывяло аўтара да асноўнага вываду пра тое, што ўсходнеславянскія мовы ўзніклі не з прычыны распаду асаблівай усходнеславянскай («старажытнарускай») мовы, а ў працэсе перагруповкі пэўных груп старажытных усходнеславянскіх дыялектаў, абумоўленай «гістарычным лёсам Усходняй Еўропы» (Шэрах 2010, 8–9). Няўдалыя, бяздоказныя або беспадстаўныя спробы ўстанавіць час і механізмы ўзнікнення беларускай мовы Ю. Шэрах тлумачыць таксама метадалагічнымі пралікамі даследчыкаў. Яны разглядалі беларускую мову толькі як сукупнасць фанетычных, граматычных і лексічных рыс, многія з якіх былі характэрны і для суседніх моў. Таму беларуская мова губляла сваю ідэнтычнасць і ўспрымалася як частка іншай мовы ці як пераходны мост паміж мовамі. Насуперак гэтаму, аўтар адзначае, што «нацыянальная мова можа ўвабраць рысы розных дыялектаў і нават іншых моў, але *sine qua non* для яе ўзнікнення – гэта існаванне цэнтра, геаграфічнага пункту, вакол якога крышталізуецца мова» (Шэрах 2010, 13).

Варта заўважыць, што метадалагічная аснова, на якой грунтуецца праца Ю. Шэраха, лагічная і досыць матываваная. Насуперак пастулату традыцыйнага славянскага мовазнаўства, якое працяглы час не лічыла беларускую мову асобнай і раўнапраўнай з іншымі славянскімі мовамі на той падставе, што яна нібыта не мае выразных індывідуальных рыс, не засведчаных ва ўкраінскай мове або ў паўднёвым дыялекце рускай мовы, аўтар справядліва

лічыць, што наяўнасць у суседніх мовах агульных рыс не абавязкова «цягне за сабой агульнае развіццё... Нават калі гэтыя рысы ўзніклі ў дзвюх мовах узаемазалежна і ўзаемазвязана, нават тады важна ведаць, адкуль яны з’явіліся, дзе ўзніклі, дзе знаходзіўся эпіцэнтр іх пашырэння і чаму адбылася іх экспансія на іншую мову» (Шэрах 2010, 14). У тым ліку і сумесныя беларуска-ўкраінскія або сумесныя беларуска-паўднёварускія рысы маглі ўзнікаць з незалежнага развіцця адпаведных моў, быць вынікам экспансіі з адной мовы ў іншую або засвоенымі абедзвюма мовамі з нейкага дыялекту, дзе гэтыя рысы першапачаткова ўзніклі.

Асаблівасцю большасці сумесных беларуска-ўкраінскіх моўных рыс з’яўляецца тое, што яны ахопліваюць не ўвесь арэал распаўсюджвання гэтых моў, а толькі паўднёва-заходні дыялект беларускай і паўночны дыялект украінскай мовы, гэта значыць палескія гаворкі. Гэта тлумачыцца тым, што ўкраінскае і беларускае Палессе, паўночна-ўсходняя мяжа якога праходзіць прыкладна па лініі Навагрудак – Мінск – Гомель¹, яшчэ з часоў племянных археалагічных культур VII–IX стст. складала адзіны этналінгвістычны комплекс, а паўночнаўкраінскія і паўднёвабеларускія гаворкі аж да сярэдзіны XVI ст. «перажывалі супольнае развіццё, гэта значыць фактычна сталі адной мовай або (калі трэба аддаць перавагу тэрміну) адной дыялектнай групай» (Шэрах 2010, 31, 32).

Гэту дыялектную групу гаворак Ю. Шэрах умоўна называе кіева-палескай і падкрэслівае, што яна была «адрэзаная ад папярэднякаў як паўночнабеларускіх гаворак (полацка-смаленская група), так і ад паўднёва-заходніх украінскіх гаворак (галіцка-падольская група)» (Шэрах 2010, 26–27). Гэты відавочны факт большасць сучасных дыялектолагаў чамусьці не заўважае.

Цалкам слушнае сцвярджэнне аўтара пра сувязь дыялектнага кіева-палескага адзінства з саюзамі плямёнаў драўлян, дрыгавічоў, палян і радзімічаў грунтуецца на даных археалогіі, якія ён неаднаразова выкарыстоўваў у сваім даследаванні і гэтым яшчэ раз паказаў сябе прыхільнікам комплекснага метаду этнагенетычных даследаванняў.

Верагоднасць высокай Ю. Шэраха аб агульных гістарычных каранях паўночнаўкраінскага і паўднёвабеларускага этнамоўнага арэала незалежна

¹ Гэту мяжу замест традыцыйнага адмежавання Палесся па лініі Днепр – Бярэзіна – Слуцк – Ганцавічы – Кобрын – на поўнач ад Брэста прапанавалі расійскія даследчыкі (Николаев, Тер-Аванесова, Толстая 2013, 102). У беларускай дыялекталогіі яшчэ і дагэтуль паўднёва-заходні дыялект даследчыкі не звязваюць з Палессем. Палескімі лічацца толькі гаворкі Брэстчыны, якія па ўсіх фанетычных, граматычных і лексічных параметрах належаць да заходнепалескіх гаворак украінскай мовы.

ад яго пазней пацвердзілася і іншымі даследчыкамі¹. Улічваючы важнасць паўночнаўкраінска-паўднёвабеларускага дыялектнага арэала ў станаўленні і развіцці беларускай мовы, варта звярнуць увагу і на той факт, што ў ёй наяўныя некалькі важных рыс, якіх няма і ніколі не было ў паўночных украінскіх гаворках. Гэта, перш за ўсё, аканне і дзеканне-цеканне, паходжанне якіх да канца не высветлена да гэтага часу.

Па шматгадовай традыцыі, якая сфармавалася ў асноўным дзякуючы даследаванням А. Шахматава і М. Дурнава, лічылася, што першапачатковым было дысімілятыўнае аканне, якое паўстала як працяг працэсу заняпаду рэдукаваных *ъ* і *ь* у другой палове або ў канцы XII ст. дзесці ў арэале паўднёварускіх гаворак (абаянскі тып акання) і з гэтага цэнтра распаўсюдзілася на захад, ахапіўшы і ўсю беларускамоўную тэрыторыю². Аднак залежнасць акання ад страты рэдукаваных выклікае вялікія сумневы, бо яно не ахапіла значнага арэала паўночных і паўднёвых старажытнарускіх гаворак, дзе страта *ъ* і *ь* не вылучалася ніякімі спецыфічнымі асаблівасцямі. З іншага боку, страта рэдукаваных, як вядома, адбылася і ў протаўкраінскіх гаворках, і рэдукцыя ненаціскных *о*, *е*, якія ўтварыліся замест моцных рэдукаваных *ъ* і *ь*, вядомая і ўкраінскім гаворкам, але там яна не прывяла да ўзнікнення акання.

На сучасным узроўні навуковых даследаванняў гэтай праблемы найбольш верагодным здаецца меркаванне, што першапачатковым было поўнае ўсходнеславянскае аканне, якое ўзнікла не пазней VII–VIII стст. (Филин 1972, 111–122, 140–147, 346) у выніку ўнутранага развіцця фанетычнай сістэмы праславянскай мовы, верагодна, на глебе балтыйскага субстрату (Meillet 1921, 193; Meillet 1934, 53; Секман 1975, 283–305; Коломиец 1983, 83). Пра гэта сведчыць, у прыватнасці, і той факт, што заходняя частка арэала акання цалкам супадае з тэрыторыяй рассялення старажытных балтыйскіх плямён, прычым паўднёвая мяжа гэтай фанетычнай з’явы ў басейнах Прыпяці, Ніжняй Дзясны і Сейма тоесная з паўднёвай мяжой рассялення балтамоўных плямён перад пачаткам славянскай каланізацыі

¹ У прыватнасці Л. Л. Гумецкая адзначыла, што «сучасны заходні дыялект беларускай мовы і паўночныя гаворкі ўкраінскай мовы складалі ў мінулым адзін дыялектны масіў у межах Турава-Пінскага княства» (Гумецкая 1965, 42). На думку вядучага расійскага дыялектолага Р. І. Аванесава, «дыялект турава-пінскі складаў генетычнае адзінства разам з суседнімі гаворкамі ўкраінскага Палесся», а «супастаўленне палескіх гаворак з вельмі блізкімі да іх гаворкамі суседніх украінскіх тэрыторый не выклікае сумнення ў тым, што тыя і другія генетычна цесна звязаныя і ўяўлялі сабой у мінулым адзіны дыялектны масіў» (Аванесаў 1964, 397, 402).

² У беларускім мовазнаўстве гэты погляд найбольш поўна выкладзены ў калектыўнай працы «Нарысы па гісторыі беларускай мовы» (Мінск 1957, 65–77). Гл. таксама: Аванесов 1947, 138; Иванов 1964, 211–227; Борковский 1965, 146–151; Горшкова, Хабургаев 1981, 106–107 і інш. Грунтоўны аналіз асноўных гіпотэз паходжання акання гл. Филин 1972, 98–117.

(Півторак 1988, 95). Такім чынам, можна меркаваць, што першапачатковы арэал моцнага акання знаходзіўся ў межах сучаснай Беларусі на землях дрыгавічоў, радзімічаў і заходняга арэала крывічоў і вяцічаў.

Пазіцыю Ю. Шэраха аб узнікненні акання можна лічыць прагрэсіўнай. Прааналізаваўшы дасягненні ўсходнеславянскіх і некаторых еўрапейскіх лінгвістаў у гэтай галіне, ён цалкам адхіляе амаль непахісную ў яго час версію аб першаснасці дысімілятыўнага акання, ад якога нібыта паходзяць усе іншыя тыпы гэтай з’явы, і пра яго распаўсюджанне з усходу на захад, гэта значыць з цяперашняй паўднёварускай на беларускую этнамоўную тэрыторыю. Аўтар звяртае ўвагу на тое, што беларускія гаворкі з дысімілятыўным аканнем ахопліваюць хоць і вялікую, але перыферыйную тэрыторыю, а ядро беларускамоўных гаворак мае моцнае аканне. Гэта дае важкія падставы меркаваць, што «яно беларускага паходжання» (Шэрах 2010, 48). Больш таго, разгледзеўшы некаторыя факты ў святле лінгвістычнай геаграфіі, устаноўленыя папярэднімі даследчыкамі, Ю. Шэрах сцвярджае, што «аканне нарадзілася сярод вяцічаў, у той час як севяране засвоілі яго пазней» (Шэрах 2010, 99).

Адносна храналогіі ўзнікнення акання Ю. Шэрах справядліва лічыць, што датаваць яго на падставе паказанняў пісьмовых дакументаў немагчыма, таму што менавіта адносна гэтай моўнай асаблівасці беларускія пісцы праяўлялі асабліва вялікі кансерватызм і супраціўленне мясцоваму вымаўленню. Гэта ўзмацнялася яшчэ і тым, што Беларусь падтрымлівала бесперапынныя адносіны з паўночнаўкраінскімі землямі, якія не мелі акання (Шэрах 2010, 50). Як вынік гэтага, абсалютна несумненныя выпадкі акання фіксуюцца ў беларускай пісьменнасці толькі з XIII ст., што, вядома, не адпавядае рэальнаму часу яго ўтварэння. Не маючы ніякіх падстаў вызначыць гэты час канкрэтна, Ю. Шэрах абмяжоўваецца заўвагай, што моцнае аканне ўзнікла ў дагістарычны перыяд, яшчэ да страты рэдукаваных *ъ* і *ь*, і з гэтым працэсам не было звязана. Сярод прычын з’яўлення акання аўтар дапускае таксама ўплыў балцкага (літоўскага) субстрату, што цалкам адпавядае і сучасным поглядам многіх даследчыкаў.

Праблему пашырэння беларускай мовы на поўнач (IV раздзел манаграфіі) Ю. Шэрах асвятляе ў рэчышчы традыцыйных уяўленняў аб каланізацыі пскоўскай і наўгародскай зямель з поўдня. Ён не падтрымлівае вядомае ў рускай гістарыяграфіі дапушчэнне, што продкі крывічоў і славен з’явіліся на поўначы Усходне-Еўрапейскай раўніны з паўднёвай Прыбалтыкі, аднак лічыць, што спалучэнне *кл* і *гл* замест **tl* і **dl*, вядомыя ў пскоўска-наўгародскіх і некаторых іншых паўночнарускіх гаворках, магчыма, трэба разглядаць на падставе больш шырокага балтыйскага комплексу разам з літоўскімі, латышскімі, эстонскімі і паўночна-польскімі данымі (Шэрах 2010, 68), што было ў той час значным крокам наперад.

У фарміраванні беларускай мовы на дыялектным узроўні Ю. Шэрах выходзіць са свайго асноўнага пастулата пра існаванне своеасаблівага цэнтра, вакол якога крышталізуецца мова і з якога яна распаўсюджваецца на іншыя арэалы. Такім цэнтрам, на яго думку, былі паўночныя беларускія гаворкі, і адтуль спецыфічныя беларускія рысы (аканне, цеканне, рэфлексацыя $\text{ѣ} > \text{е}$) пашыраліся на поўдзень – на тэрыторыю сучаснай паўднёвай Беларусі (гэта значыць адбывалася «прасоўванне “крывіцкіх” рыс да мовы нашчадкаў “дрыгавічоў”»). На гэтым рух беларускага моўнага тыпу не спыніўся, і дыялектныя рысы, «якія ўжо былі агульнабеларускімі», рухаліся «на поўдзень, да ўкраінскіх гаворак» (Шэрах 2010, 73). Пры гэтым пра нейкія масавыя міграцыйныя рухі насельніцтва гаворка не ідзе: гэты працэс адбываўся паступова на працягу доўгага часу.

У гэтым арэале ўзніклі пераходныя беларуска-ўкраінскія гаворкі. Традыцыйна іх тлумачаць як вынік беларускага ўплыву на першапачатковую ўкраінскую моўную аснову. Затое Ю. Шэрах лічыць, што яны «не былі закранутыя моўным уплывам ні з поўначы, ні з поўдня. Яны заставаліся, так бы мовіць, паміж дзвюма мовамі, захоўваючы з большай ці меншай чысцінёй рысы кіева-палескай групы» (Шэрах 2010, 82). Адносна пераходных беларуска-ўкраінскіх гаворак гэта сцвярджанне здаецца сумніўным, але яно цалкам адэкватнае для палескіх гаворак, якія з найдаўнейшых часоў адзначаліся выразнай самабытнасцю. У сувязі з гэтым трэба прызнаць справядлівым сцвярджанне Ю. Шэраха аб тым, што палескія дыфтонгі не былі запазычаны з беларускай мовы, якой яны не ўласцівы, а з’яўляліся спрадвечнай асаблівасцю кіева-палескай дыялектнай групы (Шэрах 2010, 76).

Прааналізаваўшы ўвесь існуючы на той час комплекс крыніц, Ю. Шэрах прыйшоў да важкай высновы, што «беларуская мова ў сучасным сэнсе слова сфармавалася ў выніку сінтэзу крывіцкага і кіева-палескага элементаў, а ўкраінская мова сфармавалася ў выніку сінтэзу галіцка-падольскага і кіева-палескага элементаў... У Беларусі гэтыя працэсы мелі месца выключна на тэрыторыі, якая была населена доўгі час, і без каланізацыі новых зямель» (Шэрах 2010, 81–82).

Заслуга Ю. Шэраха як даследчыка заключаецца яшчэ і ў тым, што ён упершыню паставіў і спрабаваў аргументавана вырашыць праблему вызначэння ўсходняй мяжы беларускай мовы і яе ўзаемаадносін з паўднёварускімі гаворкамі ў гістарычным аспекце. Даследчык зрабіў выснову пра заходнюю (гэта значыць беларускую) аснову паўднёварускіх гаворак, якая была «глыбейшая, чым прынята лічыць» (Шэрах 2010, 92).

Апошні (сёмы) раздзел «Беларуская мова і неўсходнеславянскія мовы: праблема субстрату» вельмі важны, улічваючы, што і зараз пра-

цягваюцца дыскусіі аб ролі і нават самой магчымасці балцкага субстрату ў беларускай мове. Аб магчымасці гэтага субстрату ў канцы XIX ст. пісалі П. Галубоўскі (1894) і А. Качубінскі (1897), аднак гэтыя ідэі доўгі час у мовазнаўчым асяроддзі сур’ёзна не ўспрымаліся. Затое Ю. Шэрах, маючы вельмі абмежаваны моўны матэрыял, але прыцягваючы некаторыя сведчанні археалогіі, прыйшоў да высновы, што «літоўскі субстрат беларускай мовы сапраўды існаваў» (Шэрах 2010, 98). На яго думку, наяўнасць балцкага субстрату была супольнай моўнай рысай яшчэ дагістарычнай дыялектнай групы, якая «ахоплівала досыць вялікую тэрыторыю, што прыблізна можна акрэсліць як абшар ад Пскова на поўначы да Мінска на поўдні і ад Вільні на захадзе да Разані на ўсходзе. У этнічных адносінах гэты абшар, які можна назваць полацка-разанскім, уключаў паўднёвую групу крывічоў, радзімічаў і вяцічаў» (Шэрах 2010, 106). Сучасная беларуская тэрыторыя, як лічыць Ю. Шэрах, першапачаткова не належала да полацка-разанскай моўнай групы і была часткай іншай, сфарміраванай таксама ў дагістарычны час, кіева-палескай групы, якая складалася з драўлян, палян, севяран і дрыгавічоў (Шэрах 2010, 106) і для якой уплыву балцкага субстрату аўтар не адзначае.

У наш час не толькі несумнеўная, але і істотная роля балцкага субстрату ў фарміраванні ўсходнеславянскіх і ў прыватнасці протабеларускіх плямёнаў і протабеларускіх гаворак на поўнач ад Прыпяці, на Верхнім Прыдняпроўі і ў Наддзвінні засведчана тапанімічнымі, археалагічнымі, антрапалагічнымі, этнаграфічнымі і іншымі матэрыяламі (падрабязней гл.: Півторак 1988, 82–85).

У заключэнні Ю. Шэрах падкрэслівае своеасаблівае узнікненне беларускай мовы, якая, на яго думку, «сфармавалася ў выніку экспансіі першапачатковай полацка-разанскай групы ў яе паўночнай частцы на поўдзень і абсарбацыі ёй паўночнай часткі кіева-палескай групы, што ў той жа час суправаджалася стратай яе паўночнай і ўсходняй частак – абшару новай каланізацыі, а таксама некаторых старых вяціцкіх пасяленняў. Такім чынам, беларуская мова – гэта прадукт адносна позніх змен, якія завяршыліся ў XVI ст., хоць яе карані сягаюць дагістарычнага часу» (Шэрах 2010, 107).

Апошнія сцвярджэнне Ю. Шэраха выклікае ў нас сур’ёзную перасцярогу: беларуская мова не з’яўляецца прадуктам адносна позніх змен, нават і ў тым выпадку, калі яны сапраўды завяршыліся толькі ў XVI ст. Паколькі карані гэтай мовы «сягаюць дагістарычнага часу», з гэтага часу і пачынаецца яе сапраўдная гісторыя. Вядома, на розных гістарычных этапах беларуская мова мела свае адметныя асаблівасці, з цягам часу яна ўсё больш губляла рысы, уласцівыя ўсходнеславянскім гаворкам позняга праславянскага перыяду.

У цэлым жа трэба сказаць, што даследаванне Ю. Шэраха «Праблемы фармавання беларускай мовы» яшчэ і дагэтуль не страціла ні актуальнасці, ні на-

вуковага значэння. Гэта праца і сёння здаецца свежай і важкай. Маючы на час напісання вельмі абмежаваны фактычны матэрыял у галіне мовазнаўства, але выкарыстаўшы навуковы патэнцыял папярэднікаў і сведчанні сумежных навук, ён пабудаваў цэласную схему ўзнікнення беларускай мовы і бегла выказаў свае меркаванні пра асаблівасці фарміравання ўкраінскай і рускай моў. Некаторыя важкія і наватарскія высновы навукоўца былі ўдакладнены і абгрунтаваны лінгвагеаграфічнымі і археалагічнымі даследаваннямі ўсходнеславянскіх дыялектолагаў і гісторыкаў толькі ў канцы XX ст.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

Аванесов Р. И. Вопросы образования русского языка в его говорах // Вестн. Москов. ун-та. 1947. № 9. С. 109–158.

Аванесаў Р. І. Групоўка дыялектаў беларускай мовы // Нарысы па беларускай дыялекталогіі. Мінск : Навука і тэхніка, 1964. С. 382–403.

Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. Изд. 2-е, доп. М. : Наука, 1965. 555 с.

Горшкова К. В., Хабургаев Г. А. Историческая грамматика русского языка : учеб. пособие. М. : Высш. шк., 1981. 359 с.

Гумецкая Л. Л. Вопросы украинско-белорусских связей древнего периода // Вопр. языкознания. 1965. № 2. С. 39–44.

Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. М. : Просвещение, 1964. 453 с.

Коломиец В. Т. Значение данных сравнительно-исторической фонетики для исследования славянского этногенеза // Слов'янське мовознавство : IX Міжнар. з'їзд славістів : доповіді, Київ, вересень 1983 р. / відп. ред. О. С. Мельничук. Київ : Наук. думка, 1983. С. 70–86.

Николаев С. Л., Тер-Аванесова А. А., Толстая М. Н. Вокализм полесских говоров в праславянской перспективе // Славянское языкознание : материалы XV Междунар. съезда славистов, Минск, 21–27 авг. 2013 г. / отв. ред. А. Молдован, С. Толстая. М. : Индрик, 2013. С. 99–140.

Півторак Г. П. Формування і дыялектна дыферэнцыяцыя давньорускай мовы. Київ : Наук. думка, 1988. 280 с.

Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: историко-диалектологический очерк. Л. : Наука, 1972. 654 с.

Шэрах Ю. (Шавял'ёў Ю.). Праблемы фармавання беларускай мовы // Arche. № 6 (93). 2010. С. 5–125.

Сектан В. Akanie. Istota zjawiska i jego pochodzenie // Slavia orientalis. 1975. Roch. 24. № 3. S. 283–305.

Meillet A. Les vues de Chakhmatov sur la constitution de la nation russe et des dialectes russes // Revue des études slaves. 1921. № 1.

Meillet A. Le slave commun. 2 ed. Paris, 1934. 558 s.

СПІС ПРАЦ АКАДЭМІКА РЫГОРА ПІЎТАРАКА, ПРЫСВЕЧАНЫХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ І МОВАЗНАЎСТВУ

Гісторыя інфінітываў на -ти ў беларускай мове // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1964. – № 1. – С. 113–123.

Сінтаксічная роля незалежнага інфінітыва ў гісторыі беларускай мовы // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1964. – № 3. – С. 122–130.

История инфинитива в белорусском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.03 / АН БССР, Ін-т языкознання ім. Якуба Коласа. – Мінск, 1964. – 19 с.

Гісторыя інфінітыва ў беларускай мове : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.03 / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск, 1964. – 338 с.

Історія білоруськіх інфінітывів тыпу *пячы, берагчы* на східнослов'янському тлі // 3 історыі украінскай та іншых слов'янскіх мов : зб. ст. / редкол.: І. К. Білодід (відп. ред.) [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1965. – С. 124–140.

Основні напрамки сучаснага білоруськага мовознаўства // Мовознаўства. – 1967. – № 2. – С. 22–25.

Сінтаксічная роля незалежнага інфінітыва в історыі білоруськай мовы // Структура і развіток слов'янскіх мов: слов'янскае мовознаўства. – Київ : Наук. думка, 1967. – Т. V. – С. 104–115.

Беларусістыка на Украіне за 50 гадоў савецкай улады // Праблемы беларускай філалогіі : рэсп. канф., прысвеч. 50-годдзю БССР і КПБ, Мінск, 1968 г. : тэз. дакл. / навук. рэд. Л. М. Шакун, П. П. Шуба. – Мінск : БДУ, 1968. – С. 98–101.

Некоторые древние белорусско-украинские лексические параллели западноевропейского происхождения // Беларуская лексікалогія і этымалогія : міжрэсп. канф. па беларус. лексікалогіі і этымалогіі, Мінск, 1968 г. : праграма і тэз. дакл. – Мінск : АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа, 1968. – С. 134–135.

Матчын салодкі хлеб: апавяданні ўкраінскіх пісьменнікаў : пер. з укр. – Мінск : Беларусь, 1968. – 224 с. – (складальнік).

Білоруськае мовознаўства на Украіне за 50 гадоў радянскай улады // Мовознаўства. – 1969. – № 1. – С. 15–20.

Янка Купала (1882–1942) // Купала Янка. Вибраны творы : пер. з білорус. – Київ : Веселка, 1970. – С. 5–20.

[рэцэнзія] // Мовознавство. – 1970. – № 1. – с. 83–86. – Рэц. на кн.: *Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : у 2 т. – Т. 2. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – 342 с.

[рэцэнзія] // Мовознавство. – 1971. – № 5. – с. 89–91. – Рэц. на кн.: *Шуба П. П.* Прыназоўнік у беларускай мове. – Мінск : БДУ, 1971. – 224 с.

Якуб Колас (1882–1956) // Колас Якуб. Думкі в дарозі : выбр. творы : пер. з білорус. – Київ : Веселка, 1972. – С. 5–22.

Яснісь і співзвучнісь (до 90-річчя від дня народження Якуба Коласа) // Літ. Україна. – 1972. – 3 лістап.

[рэцэнзія] // Мовознавство. – 1972. – № 3. – с. 91–93. – Рэц. на кн.: Лексіка Палесся ў прасторы і часе / рэд. В. У. Мартынаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – 214 с.

Русско-белорусские языковые контакты на разных исторических этапах // Русский язык в его связях с украинским и другими славянскими языками : тез. докл. и сообщ. / редкол.: Г. П. Ижакевич (отв. ред.) [и др.]. – Симферополь, 1973. – С. 245–249.

Білоруські народні казкі : пер. з білорус. – Київ : Веселка, 1974. – 104 с. – (складальнік і перакладчык).

Стилистическое употребление ласкательных форм в восточнославянских языках // Проблемы сопоставительной стилистики восточнославянских языков : всесоюз. науч. конф., Донецк, 22–24 дек. 1977 г. : тез. докл. / АН УССР, Ин-т языковедения им. А. А. Потебни ; редкол. : В. М. Русановский (пред.) [и др.]. – Київ : 1977. – С. 59–60.

До питання про українсько-білоруську мовну взаємодію донаціонального періоду: досягнення, завдання і перспективи досліджень // Мовознавство. – 1978. – № 3. – с. 31–40.

Белорусские лексические заимствования в русской речи // Функционирование русского языка в близкородственном языковом окружении / отв. ред. Г. П. Ижакевич. – Київ : Наук. думка, 1981. – С. 250–266. (у суаўтарстве з А. І. Жураўскім).

Стилистические особенности употребления уменьшительно-ласкательных форм в восточнославянских языках // Проблемы сопоставительной стилистики восточнославянских языков / редкол.: В. И. Кононенко [и др.]. – Київ : Наук. думка, 1981. – С. 160–172.

[рэцэнзія] // Мовознавство. – 1981. – № 1. – С. 93. – Рэц. на кн.: *Булахов М. Г.* Основные вопросы сопоставительной стилистики русского и белорусского языков. – Минск: БГУ, 1979. – 40 с.

Виникнення пісьменні у східных слов'ян за сучаснымі навуковымі данымі // Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 9–21.

Франциск Скорина і східнослов'янська історична лексикографія // Мовознавство. – 1985. – № 6. – С. 74–75. – Рэц. на кн: Слоўнік мовы Скарыны : у 2 т. / склад. У. В. Анічэнка. – Мінск: Вышэйш. шк., 1977–1984.

Агульныя і своеасаблівыя беларуска-ўкраінскія дыялектныя рысы // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1987. – № 3. – С. 115–120.

Діалектна диференціація сучасних східнослов'янських мов у світлі етно- і плотогенезу східних слов'ян // Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів : IX респ. славіст. конф., Одеса, 12–14 трав. 1987 р. : тези доп. і повідомл. – Одеса, 1987. – Вип. 1. – С. 115–116.

Л. А. Булаховський про українсько-білоруську мовну спільність // Л. А. Булаховський и современное языкознание (к 100-летию со дня рождения) : сб. науч. тр. / редкол.: Т. Б. Лукинова (пред.) [и др.]. – Київ : Наук. думка, 1987. – С. 85–90.

Білоруські народні казки : пер. з білорус. – К.: Веселка, 1987. – 263 с. – (Казки народів СРСР). – (складальник і перекладчик).

Формування і діалектна диференціація давньоруської мови : іст.-фонет. нарис. – Київ : Наук. думка, 1988. – 280 с.

Вопросы этно- и плотогенеза восточных славян в трудах И. И. Срезневского // Методология и методика историко-словарных исследований, историческое изучение славянских языков, славянской письменности и культуры (к 175-летию со дня рождения акад. И. И. Срезневского) : всесоюз. конф., Ленинград, 26–29 янв. 1988 г. : тез. докл. / Ленинград. гос. ун-т. – Л., 1988. – С. 55–57.

Формирование и диалектная дифференциация восточнославянского этноязыкового ареала до XIII в. (ист.-фонет. очерк) : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 ; 10.02.02 ; 10.02.03 / АН УССР, Ин-т языковедения им. А. А. Потебни. – Київ, 1989. – 43 с.

Формирование и диалектная дифференциация восточнославянского этноязыкового ареала до XIII в. (ист.-фонет. очерк) : дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 ; 10.02.02 ; 10.02.03 / АН УССР, Ин-т языковедения им. А. А. Потебни. – Київ, 1989. – 391 с., приложения – 74 с.

Білорусія і білоруси в житті й творчості Т. Г. Шевченка // Культура слова. – 1989. – Вип. 37. – С. 17–21.

Дыялектная дыферэнцыяцыя ўсходнеславянскіх моў у святле этнагенезу ўсходніх славян // Славяне: адзінства і многастайнасць : міжнар. канф., Мінск, 24–27 мая 1990 г. : тез. дакл. і паведамл. – Мінск, 1990. – С. 58–60.

Білоруська мова арабським письмом // Культура слова. – 1991. – Вип. 41. – С. 58–61.

«Син Полоцька, в лікарських науках доктор...» (до 500-річчя від дня народження Ф. Скорини) // Культура слова. – 1991. – Вип. 40. – с. 42–46 (у суаўтарстве з В. А. Чамярыцкім).

Вытокі беларускай мовы: новая канцэпцыя (да праблемы «Беларусь паміж Украінай і Расіяй») // Кантакты і дыялогі : інфарм.-аналіт. бюл. – 1995. – Снежань. – С. 8–11.

Білоруська мова : падручник. – Київ : Либідь, 1997. – 240 с.

Вытокі беларускай мовы: новая канцэпцыя. Да праблемы «Беларусь паміж Украінай і Расіяй» // Беларусь паміж усходам і захадам: Праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу : у 2 ч. / Нац. навук.-асветн. цэнтр імя Ф. Скарыны ; рэд.: У. М. Конан [і інш.]. – Ч. 2. – Мінск, 1997. – С. 329–334.

Міфи й правда про трьох братів зі спільної коліски (Про походження українців, росіян та білорусів). – Київ : Рідна мова, 1998. – 63 с.

Першы перакладны беларуска-ўкраінскі слоўнік (канцэпцыя і прынцыпы ўкладання) // Кантакты і дыялогі : інфарм.-аналіт. бюл. – 2000. – № 6. – С. 25–30.

Аниченко В. В. // Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський [та ін.]. – Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 26.

Бузук П. О. // Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський. – Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 54.

Журавський А. Й. // Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський [та ін.]. – Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 171.

Карський Ю. Ф. // Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський [та ін.]. – Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 229.

Лемтюгова В. П. // Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський [та ін.]. – Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 288.

Східнослов'янські мови // Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський [та ін.]. – Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 674–675.

Українсько-білоруські мовні контакти // Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський [та ін.]. – Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 739–740.

Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної коліски». – Київ : Академія, 2001. – 152 с.

Першы перакладны беларуска-ўкраінскі слоўнік (канцэпцыя і прынцыпы ўкладання) // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы : ма-

тэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый», Мінск, 21–25 мая 2000 г. / рэдкал.: Г. Цыхун (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2001. – С. 255–260.

Аврамчик М. Я. // *Энцыклопедыя сучаснай Украіны* / Нац. акад. наук Украіны, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 1 : А. – 2001. – С. 82.

Александрович А. І. // *Энцыклопедыя сучаснай Украіны* / Нац. акад. наук Украіны, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 1 : А. – 2001. – С. 359.

Александрович С. Г. // *Энцыклопедыя сучаснай Украіны* / Нац. акад. наук Украіны, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 1 : А. – 2001. – С. 360.

Арочко М. М. // *Энцыклопедыя сучаснай Украіны* / Нац. акад. наук Украіны, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 1 : А. – 2001. – С. 660.

Мости еднання і братерства: Передне слово перекладача // *Нарысы білоруська-украінскіх літаратурных зв'язкіў: культурна-історычны та літаратуразнаўчы аспекты праблеми* : пер. з білорус. і рос. – Київ : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовамі нац. меншын Украіны, 2003. – С. 5–24.

Бараг Л. Г. // *Энцыклопедыя сучаснай Украіны* / Нац. акад. наук Украіны, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 2 : Б–біо. – 2003. – С. 214–215.

Барадулін Р. І. // *Нац. акад. наук Украіны, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 2 : Б–біо. – 2003. – С. 215.*

Бачило Алесь // *Нац. акад. наук Украіны, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 2 : Б–біо. – 2003. – С. 331.*

Белевич А. П. // *Нац. акад. наук Украіны, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 2 : Б–біо. – 2003. – С. 559.*

Биков В. В. // *Нац. акад. наук Украіны, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 2 : Б–біо. – 2003. – С. 595.*

Білорусыстыка // *Нац. акад. наук Украіны, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 2 : Б–біо. – 2003. – С. 824–826.*

Білоруська мова // *Нац. акад. наук Украіны, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 2 : Б–біо. – 2003. – С. 828–830.*

Походження украінців, росіян, білорусів та іхніх мов: міфы та правда про трьох братів слов'янскіх зі «спільнай колыскі». – 2-ге вид., доп. – Київ : Арістей, 2004. – 180 с.

Богданович М. А. // *Энцыклопедыя сучаснай Украіны* / Нац. акад. наук Украіны, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 3: Біо–бя. – 2004. – С. 134.

Бриль Янка // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 3: Біо–бґя. – 2004. – С. 457.

Бровка Пятрусь // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 3: Біо–бґя. – 2004. – С. 469–470.

Буравкін Г. М. // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 3: Біо–бґя. – 2004. – С. 595.

Бядуля Змітрок // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 3: Біо–бґя. – 2004. – С. 687–688.

Державна мова у Великому Князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських пам'яток // Мовознавство. – 2005. – № 3–4. – С. 80–84.

Василевич О. С. // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 4 : В–вог. – 2005. – С. 97.

Велюгін А. С. // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 4 : В–вог. – 2005. – С. 234.

Верес Зоська (Войцик Л. А.) // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 4 : В–вог. – 2005. – С. 258.

Вергинський А. І. // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 4 : В–вог. – 2005. – С. 279.

Вітка Василь (Крисько Т. В.) // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 4 : В–вог. – 2005. – С. 632.

Білорусько-український словник. – Київ : Довіра, 2006. – 723 с. (у суаўтарстве з О. І. Скапенка).

Гартний Цішка (Жилунович Д. Ф.) // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . Т. 5 : Вод–гн. – 2006. – С. 410.

Геніюш Л. А. // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . Т. 5 : Вод–гн. – 2006. – С. 464.

Гілевич Н. С. // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . Т. 5 : Вод–гн. – 2006. – С. 612.

Глебка П. Ф. // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . Т. 5 : Вод–гн. – 2006. – С. 664.

Гниломедов В. В. // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . Т. 5 : Вод–гн. – 2006. – С. 716–717.

Дзяржаўная мова ў Вялікім Княстве Літоўскім і праблема размежавання ўкраінскіх і беларускіх пісьмовых помнікаў // Беларусь і беларусы ў прасторы і часе : зб. да 75-годдзя праф. А. І. Мальдзіса / пад рэд. С. Запрудскага [і інш.]. – Мінск : Лімарыус, 2007. – С. 115–119.

Українська, білоруська, російська: три мови – три історії // VI Міжнар. конгрес україністів, Донецьк, 26 черв. – 1 лип. 2005 р. : доп. та повідомл. – Київ, 2007. – Кн. 5 : Мовознавство. – С. 521–529.

Журавський А. Й. // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 9: Е–Ж. – 2009. – С. 186.

Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі // Мовознавство. – 2010. – № 2–3. – С. 8–29.

Карський Ю. Ф. // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 12: Кал–Киї. – 2012. – С. 246–247.

Лемтюгова В. П. // Енциклопедія сучасної України / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2001– . – Т. 18: Лт–Малицький. – 2017. – С. 311.

Канцэпцыя паходжання беларускай мовы Юрыя Шэраха (Шавялёва) у святле сучаснай украінскай беларусістыкі // Актуальныя аспекты беларусістыкі : матэрыялы VI Міжнар. кангрэса беларусістаў, Мінск, 27–29 мая 2015 г. : зб. арт. / пад рэд. І. Э. Багдановіч [і інш.]. – Мінск : Кнігазбор, 2020. – С. 73–80.

Ад складальнікаў.....	3
На сумежжы роднасных моў.....	4
З блізкіх і далёкіх дарог (біяграфічныя нататкі)	9
З лінгвістычнай спадчыны Рыгора Піўтарака	39
Гісторыя інфінітываў на -ти ў беларускай мове	40
Синтаксична роль незалежнага інфінітива в історыі білорускай мовы	54
Аўтарэферат кандыдацкай дысертацыі Рыгора Піўтарака.....	65
Русско-белорусские языковые контакты на разных исторических этапах	82
Стилистические особенности употребления уменьшительно-ласкательных форм в восточнославянских языках	86
Агульныя і своеасаблівыя беларуска-ўкраінскія дыялектныя рысы	97
Аўтарэферат доктарскай дысертацыі Рыгора Піўтарака	105
Як размовлялі в стародавньому Кіеві?	151
Походження українського народу та української мовы.....	156
Вытокі беларускай мовы: новая канцэпцыя. Да праблемы «Беларусь паміж Украінай і Расіяй».....	164
Першы перакладны беларуска-ўкраінскі слоўнік (канцэпцыя і прынцыпы ўкладання).....	170
Да пытання пра другую дзяржаўную мову ў сучасных грамадска-палітычных умовах Украіны	176
Дзяржаўная мова ў Вялікім Княстве Літоўскім і праблема размежавання ўкраінскіх і беларускіх пісьмовых помнікаў.....	182
«Руська» канцелярская мова у Вялікім Князьстве Літоўскім: формування, дзяржаўны статус, дыялектныя ўплывы	189
Канцэпцыя паходжання беларускай мовы Юрыя Шэраха (Шавялёва) у святле сучаснай украінскай беларусістыкі.....	208
Спіс прац акадэміка Рыгора Піўтарака, прысвечаных беларускай мове і мовазнаўству.....	216

Навуковае выданне

Замежная беларусістыка

**РЫГОР ПІЎТАРАК.
ВЫБРАНЫЯ ПРАЦЫ
ПА БЕЛАРУСКІМ МОВАЗНАЎСТВЕ**

Складальнікі

Караткевіч Ірына Іванаўна
Прыгодзіч Мікалай Рыгоровіч
Скапенка Аляксандр Іванавіч

Рэдактар *Ж. В. Запартыка*
Мастак вокладкі *Т. Ю. Таран*
Мастацкі рэдактар *Т. Ю. Таран*
Тэхнічны рэдактар *В. П. Явуз*
Камп'ютарная вёрстка *В. У. Гасюк, В. М. Васінай*

Падпісана да друку 29.08.2022. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.
Друк лічбавы. Ум. друк. арк. 13,02 + 0,46 укл. Ул.-выд. арк. 15,10 + 0,24 укл.
Тыраж 50 экз. Заказ 510.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/270 ад 03.04.2014.
Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Інфармацыйна-вылічальны цэнтр Міністэрства фінансаў Рэспублікі Беларусь».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/41 ад 29.01.2014.
Вул. Кальварыйская, д. 17, п. 201А, 220004, Мінск